

Treball Final de Grau
GRAU DE FILOLOGIA CLÀSSICA

Facultat de Filologia i Comunicació
Universitat de Barcelona

**FIGURES MITOLÒGIQUES I
AL·LEGÒRIQUES DE LES MARQUES
D'IMPRESSORS DELS SEGLES XV A XVIII**

Guillem Torres Yeste

Tutor: Montserrat Camps Gaset

Curs acadèmic 2022-23

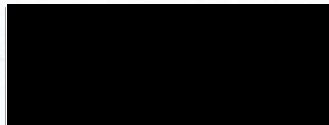

Declaració d'autoria

Amb aquest escrit declaro que soc l'autor/autora original d'aquest treball i que no he emprat per a la seva elaboració cap altra font, incloses fonts d'Internet i altres mitjans electrònics, a part de les indicades. En el treball he assenyalat com a tals totes les citacions, literals o de contingut, que procedeixen d'altres obres. Tinc coneixement que d'altra manera, i segons el que s'indica a l'article 18 del capítol 5 de les Normes reguladores de l'avaluació i de la qualificació dels aprenentatges de la UB, l'avaluació comporta la qualificació de "Suspens".

Barcelona, a 20 de juny de 2023

Signatura:

Figures mitològiques i al·legòriques de les marques d'impressors dels segles XV a XVIII

GUILLEM TORRES YESTE

Universitat de Barcelona

RESUM: Amb la invenció de la impremta, la venta de llibres va tenir una gran importància i va anar en augment per tota Europa des del segle XV fins al segle XVIII. Un element essencial i de molta importància és la marca, que ens permet identificar a l'impressor. En aquest treball s'identificaran aquelles marques on el motiu central siguin figures mitològiques o al·legòriques presents en els mites clàssics de la mitologia grecoromana. Un cop feta aquesta divisió es revisaran la iconografia i les divises associades a les marques i es farà un estudi qualitatiu i quantitatiu sobre la marca explicant el mite, si en té, i l'evolució que pateixen certes figures. Un cop fet aquest estudi, mitjançant la informació que hi ha sobre l'impressor o la informació que proporciona la pròpia marca s'oferirà un possible motiu de per què ha estat triada aquella figura en concret.

PARAULES CLAU: *impressor; marques d'impressor; figura mitològica, figura al·legòrica, simbologia.*

Mythological and allegorical figures of printers' marks from the 15TH to 18TH centuries.

ABSTRACT: With the invention of the printing press, the sale of books became very important and increased throughout Europe from the 15th century to the 18th century. An essential and very important element is the mark, which allows us to identify the printer. In this work, those marks whose central motif are mythological or allegorical figures present in the classical myths of Greco-Roman mythology will be identified. Once this division is made, the iconography and currency associated with the marks will be reviewed and a qualitative and quantitative study will be carried out on the mark, explaining the myth, if any, and the evolution suffered by certain figures. Once this study has been carried out, using the information that exists about the printer or the information provided by the brand itself, the reason why that figure has been chosen will be offered.

KEYWORDS: *Printer; printer's marks, mythological figure, allegorical figure, symbology.*

ÍNDIX

1. INTRODUCCIÓ.....	7
2. QUÈ ÉS UNA MARCA D'IMPRESSOR?.....	9
3. FIGURES MITOLÒGIQUES.....	10
3.1. APOL·LO	10
3.2. ARACNE.....	13
3.3. ARIÓ.....	14
3.4. AURORA.....	18
3.5. BEL·LEROFONT.....	21
3.6. CENTAURE	25
3.7. CERBER.....	28
3.8. CONSTEL·LACIONS.....	29
3.8.1. ÀRIES.....	29
3.8.2. TAURE	30
3.9. CUPIDO.....	32
3.10. DÈDAL	34
3.11. EUROPA.....	37
3.12. HÈRCULES I ELS DOTZE TREBALLS	39
3.12.1. LLEÓ DE NEMEA	42
3.12.2. HIDRA DE LERNA	45
3.12.3. BOUS DE GERÍON	51
3.13. JÀSON	53
3.14. JÚPITER	55
3.15. LAOCOONT.....	61
3.16. MAR.....	62
3.17. MERCURI.....	63
3.18. MINERVA	76
3.19. MUSES.....	106
3.20. ORFEU.....	108
3.21. PANDORA.....	111
3.22. PEGÀS	112
3.23. PERSEU	116
3.24. PROMETEU	118
3.25. RÒMUL I REM.....	120

3.26.	SÍSIF.....	123
3.27.	TRES GRÀCIES.....	124
3.28.	TRITÓ.....	126
4.	FIGURES AL·LEGÒRIQUES	127
4.1.	ABUNDÀNCIA.....	127
4.2.	ÀGUILA	129
4.3.	AMISTAT	130
4.4.	BELLONA.....	131
4.5.	BIAS DE PIERENE.....	132
4.6.	CADUCEU	134
4.7.	COLUMNA	145
4.8.	CONCÒRDIA.....	146
4.9.	CORNUCÒPIA	148
4.10.	EMPERADOR	152
4.11.	FAMA	153
4.12.	FÈNIX.....	167
4.13.	FONT HIPOCRENE	188
4.14.	FORTUNA	190
4.15.	GRIU.....	203
4.16.	HERMA	222
4.17.	HIPOCAMP	222
4.18.	JANUS	225
4.19.	JULI CÈSAR.....	227
4.20.	JUSTÍCIA.....	230
4.21.	MONSTRE.....	236
4.22.	NÀUFRAG.....	237
4.23.	OPORTUNITAT	238
4.24.	ORNAMENTACIÓ.....	245
4.25.	PAU	245
4.26.	PRUDÈNCIA	256
4.27.	<i>QVOD TIBI FIERI NON VIS ALTERI NE FECERIS</i>	257
4.28.	RUÏNA	262
4.29.	SAVIESA	264
4.30.	SERP	267
4.31.	SIBIL·LA	273

4.32.	TEMPS	276
4.33.	VERITAT	286
4.34.	VICTÒRIA.....	290
5.	CONCLUSIONS	294
6.	BIBLIOGRAFIA.....	297
6.1.	Fonts.....	297
6.2.	Referències bibliogràfiques	298
6.3.	Diccionaris	299
6.4.	Recursos digitals	299
7.	ANNEXOS	300

1. INTRODUCCIÓ

Aquest treball és un assaig d'investigació on desitjo complementar a altres estudis i articles sobre aquestes marques i que sigui també una ampliació al coneixement ja aportat per la Biblioteca del Fons Antic de la Universitat de Barcelona en la seva pàgina web.

La primera raó per la qual he triat aquest tema ha estat el meu interès per la mitologia i la simbologia, tant la grega com la romana. Des de que vaig tenir contacte per primera vegada, fa més de 10 anys, amb la cultura grecoromana, a part de les seves llengües i de les proeses d'aquestes civilitzacions, sempre m'han fascinat les representacions de les seves divinitats, sigui en les estàtues sigui en la ceràmica, sigui en les monedes, etc., i conèixer els símbols associats a aquestes. A més a més, en aquest curs vaig tenir la oportunitat de poder cursar l'optativa de Mitologia Grega, assignatura gràcies a la qual he pogut aprofundir el coneixement que tenia i a desmentir certs prejudicis sobre la mitologia i sobre alguns aspectes de la cultura grega. Amb això en ment vaig començar a buscar temes que tinguessin a veure amb aquesta temàtica. Aleshores vaig veure que la Biblioteca del Fons Antic oferia aquesta proposta, per tant, després d'investigar un xic sobre què eren les marques, no m'ho vaig pensar dues vegades a l'hora de triar-lo. Respecte la proposta original vaig afegir donar un motiu de la tria el més basat possible en fonts d'informació i estudis, ja que sovint m'interessa donar una explicació lògica al simbolisme. Normalment els llibres o articles sobre aquest tema de les marques simplement explica i comenta la marca i el lema, però deixa sense explicar per quin motiu aquell impressor ha triat aquella figura. Com que jo tenia aquesta curiositat, em va semblar bona idea poder desenvolupar les meves idees, teories i conjectures en aquest treball.

Un cop tenia el tema decidit, els objectius originals que em vaig proposar van ser els següents:

- Identificar les marques d'impressor on el motiu central siguin les figures mitològiques i al·legòriques clàssiques.
- Revisar la descripció iconogràfica i les divises associades i emprendre un estudi qualitatiu i quantitatiu.
- A partir de la informació proporcionada, tant de l'impressor com de la marca, proveir una raó per la qual els impressors han triat aquella figura.

Abans de comentar i investigar res, vaig fer una classificació de les marques. La base de dades de marques d'impressors de la Universitat de Barcelona compta amb més de 2700 marques. Vaig triar totes aquelles marques que tenien motius mitològic i al·legòrics i les vaig incloure en una base de dades pròpia, classificades segons termes, lloc, segle i el nom de l'impressor. Gràcies a aquest procediment, les marques es van reduir a menys de 600. A continuació vaig fer una segona revisió per decidir quines marques comentaria en aquest treball i quines no, és a dir, vaig eliminar aquelles marques que causaven més dubtes o les que no tenien res a veure amb el títol del treball. Després d'això vaig començar a descriure amb el màxim detall possible la figura central i, si esqueia, els marcs o altres elements de la marca. Més endavant vaig traduir i comentar el lema, si la marca en qüestió tenia, i veure si es podia relacionar amb la marca. Finalment, com que un objectiu d'aquest treball és donar a conèixer el motiu de la tria de la marca, vaig buscar informació i dades biogràfiques sobre els impressors per tenir alguna idea sobre qualsevol aspecte per relacionar-lo amb la marca. Amb això aprofito per advertir al lector de que gran part d'aquestes raons de les tries són conjectures i teories meves, algunes sense cap fonament en la seva vida o de les seves poques dades biogràfiques, per tant totes aquelles estiguin malament son responsabilitat meua. També es s'ha d'aplicar als lemes i a les dades biogràfiques.

El treball comença amb una breu introducció sobre què és una marca d'impressor, on es troba i què representa, a més d'una breu història sobre la primera marca testimoniada. Els comentaris de les marques estan dividits en dues parts: a la primera part es comenten les marques on el motiu central siguin figures mitològiques de la mitologia tant grega com romana i a la segona part es comenten les marques on el motiu central siguin figures al·legòriques d'aquestes dues civilitzacions. El comentari està estructurat de la següent manera: primer es nombra a l'impressor, o impressors, que usen la marca en qüestió. Després es mostren les biografies o dades biogràfiques que coneixem dels impressors, en alguns casos només les dates i el lloc de la seva activitat. A continuació es comenta tant la marca com el lema, o lemes i, finalment, es dona una explicació per què ha triat aquella figura en concret.

2. QUÈ ÉS UNA MARCA D'IMPRESSOR?

Una marca d'impressor és un emblema o insígnia utilitzat com a símbol d'una impremta o d'un impressor. Apareixen a la part final del llibre, encara que de vegades també se situen a la portada. Es fan servir des de principis del segle XV, la primera de les quals, o la més antiga testimoniada, és la utilitzada per Johann Fust i Peter Schöffer al *Psalterium Benedictinum* que es va imprimir a Magúncia el 1457. Aquestes marques són composicions que poden incloure elements figuratius i gràfics utilitzats per distingir la producció d'un impressor o editor o una producció específica en el marc d'un taller d'impressió. Un mateix impressor pot tenir diverses marques. Inicialment es van plantejar com a marques comercials i registres de marca, per tant eren susceptibles a la falsificació i apropiació. Tot i així, molt aviat es van convertir en elements distintius amb un valor artístic destacat. La seva formulació és molt variada, des de senzills motius figuratius i gràfics combinats, anagrames, fins a sofisticades composicions amb valor al·legòric.

3. FIGURES MITOLÒGIQUES

3.1. APOL·LO

Fill de Zeus i Leto, la sisena esposa, i germà d'Àrtemis¹. Quan Hera va saber que Zeus havia deixar embarassada a Leto, l'esposa de Zeus va enviar a la serp Pitó per què perseguís a Leto i va jurar que no podria parir a cap lloc de la terra on donés el sol. Leto va arribar a la illa d'Ortígia on va parir primer a Àrtemis i aquesta última va ajudar a la seva mare a parir a Apol·lo. Les seves esferes són la de les arts, la música, la profecia i la medicina.

Aquesta marca és utilitzada per l'impressor Leonardo Pittoni. Va ser un impressor que va exercir la seva activitat a Venècia fins l'any 1744. Sabem que, en matèria de dret, l'any 1704 es va publicar una col·lecció de constitucions pontificies i decisions de les congregacions romanes, editada pel sacerdot Giambattista Pittoni i impresa pel seu oncle, Leonardo Pittoni. L'obra, actualitzada contínuament pels religiosos, gaudirà de nombroses reedicions. La seva marca representa el moment en el qual Apol·lo mata a la serp Pitó amb les seves fletxes. Un cop va aprendre l'art de l'endevinació de Pan, va anar a Delfos. Allà es dirigeix a una cova consagrada, en unes versions a Gea i en altres versions a Temis, on es trobava la serp Pitó que la protegia. Apol·lo sigui per què Pitó era rival en l'art endevinatòria sigui per què perseguia a Leto, la va matar amb les seves fletxes. Un cop morta, diuen que la serp es va podrir i va donar el nom a la ciutat que hi havia allà i Apol·lo va fundar l'oracle de Delfos. A la seva marca podem veure a una serp al mar, amb ales, i a Apol·lo sobre un núvol amb un arc. El déu també té una aureola brillant, ja que a partir d'època hel·lenística comença a representar el sol i també remarca el seu caràcter diví. En una cinta damunt de Pitó podem llegir el lema *Non nisi numen Apollo*, que significa “Cap altre poder diví més que Apol·lo”. La tria d'aquest mite en concret ve, suposo, pel cognom de l'impressor, Pittoni, que s'assembla a al nom de la serp mítica.

¹ Hesíode, *Teogonia*, 918-920

Aquesta marca pertany a Hendrick Boom, qui treballa associat amb el seu germà Dirck Boom entre 1669 i 1680 i quan el seu germà mor continua treballant amb la seva vídua a Anvers. Representa el mite d'Apol·lo i Dafne que veiem a les *Metamorfosis* d'Ovidi. Dafne era filla de Peneu. Eros, després de discutir i ser menyspreat en l'art de disparar fletxes per Apol·lo, va agafar dues sagetes: una acabada en forma rodona i de plom que incitava a l'odi i una d'or amb la punta lluent i esmolada que incitava a l'amor. Va disparar la de plom a Dafne i la d'or a Apol·lo. Per tant, Apol·lo estimava moltíssim a Dafne, però Dafne l'avorria sobre manera. Apol·lo la va perseguir constantment, demanant-li que es quedés amb ell, però Dafne va continuar fugint fins que l'amor alat va ajudar a Apol·lo a atènyer a Dafne, quasi tocant-li l'esquena. Dafne va demanar ajuda al seu pare per què li canviés l'aspecte que tan agradable era per a Apol·lo. Dafne aleshores es transformà en arbre, més concretament en un llorer, i Apol·lo, com que no va poder fer a Dafne la seva companya, la va fer el seu arbre². A la marca podem veure com Dafne, un cop transformada en arbre, es regada per Apol·lo, com a mostra del seu amor vers la nimfa. També podem veure a Pegàs al darrere, probablement posat allà per què vincula a Apol·lo amb aquest cavall. A més, té el lema *Tandem fit surculus arbor*, que significa “Finalment el brot es fet arbre”, que fa referència a la transformació de Dafne o a l'odi de Dafne que creix com si fos un arbre. Desconec el motiu de la seva tria.

Aquesta marca pertany a Jan van Keerberghen. Va ser un impressor, llibreter i també un editor de mapes natiu d'Anvers, fill de l'impressor i llibreter Peeter Van Keerberghen. Va ser rebut al gremi de Saint-Luc d'Anvers el 1586 com a llibreter i allà va obtenir una beca d'impressor el 12 de maig de 1587. Probablement va morir l'any 1624, ja que és l'últim any en el que les seves publicacions apareixen sota el seu nom. En aquesta marca podem veure al centre el cap d'Apol·lo envoltats pels raigs del sol. Aquesta representació identifica a Apol·lo com a déu del Sol, distinció que es va començar a fer durant època

² Ovidi, *Metamorfosis*, I 452-565

hel·lenística. A sota del déu hi ha un globus terrestre envoltat per una corona de llorer. Al marc hi ha dues cornucòpies. Al voltant del cap d'Apol·lo trobem el lema *Fovet et ornat*, que significa "Escalfa i embelleix" o "Fomenta i embelleix", fent referència o bé a l'àmbit de les arts que aquest déu té o bé a la vinculació amb el Sol. Desconec el motiu de la seva tria.

Aquesta marca pertany a Antoine Vincent. Va ser un impressor i llibreter, fill gran del llibreter Simon Vincent. La seva activitat ja està acreditada des de febrer 1520. Va succeir al seu pare a partir de 1533 i va dirigir l'associació dels hereus de Simon Vincent de 1534 a 1568 sota el nom *Haeredes Simonis Vincentii*. També va gestionar per poder el dipòsit permanent dels negocis de Vicent a Tolosa. Va ser rebut com a burgès de Lió i va ser cònsol d'aquesta ciutat els anys 1543, 1551 i 1559. Segons G. Chaix, des de 1557 Antoine dirigeix *la plus grande entreprise d'édition du siècle* a Lió. Del 1559 al 1564 s'instal·là amb la seva família a Ginebra, on, tot i que només era resident, va obtenir l'autorització per fer funcionar quatre premses. Mentrestant, la casa comercial de Lió està dirigida pel seu fill gran Barthélemy. El maig de 1561, va confiar a Antoine II, el fill petit, l'organització de la seva sucursal a Basilea. A Ginebra el juny de 1563, és reconegut com un dels tres editors més importants de la ciutat. Va ser detingut el 1567 i un any més tard els seus béns van ser confiscats. Va morir entre el 2 de maig, la data del seu testament, i el 2 de juny de 1568.

En aquesta marca podem veure a Apol·lo seminu després de vèncer a Pitó. Al cap porta una corona de llorer, símbol de la victòria que acaba d'aconseguir. Amb la mà dreta agafa una serp, en aquest cas, símbol de l'art profètic, i amb la mà esquerra agafa un ceptre significat del qual desconec. Podem veure que amb el peu esquerre trepitja una lira, fent referència a la seva esfera de la música i al seu instrument per excel·lència, i amb el peu dret trepitja a Pitó. Aquest monstre, per influència dels temps, s'ha transformat en un drac i deixa de ser una serp com a tal. També podem veure un carcaix sota el braç amb el que

agafa el ceptre. Darrere del déu hi ha una aurèola que indica que és la divinitat relacionada amb el sol. Formant un cercle podem veure el lema. Sobre el lema he pensat dues teories:

- O bé posa *Vincenti*, que significa "Per al vencedor", i aleshores relaciona el lema amb la victòria d'Apol·lo sobre Pitó.
- O bé posa *Vincent I*, que seria el cognom de l'impressor.

Considero que Antoine vincula el seu cognom amb el llatí *vincens* i posa una imatge al seu cognom. Tria la figura d'Apol·lo per què és el déu de les arts i Antoine imprimeix a Ciceró, Diògenes Laerci, Hipòcrates, Juli Cèsar, gramàtics, etc., que en aquell moment, tenen gran importància i els seus àmbits són considerats un art. Tria la història d'Apol·lo i Pitó per què és un dels mites on Apol·lo apareix com a vencedor.

3.2. ARACNE

Aracne, filla d'Idmon de Colofó i d'una mare desconeguda. Vivia amb el seu pare a una casa humil a Hipepas. Aquesta noia tenia tal habilitat amb el teler que fins i tot les nimfes anaven a veure les seves teles. Ella es considerava millor que la pròpia Pal·las Atena, la deessa de l'art de filar. Pal·las, negant-ho, es transforma en vella i va a casa d'Aracne per tenir una competició per veure quina de les dues creava la tela més bonica. Finalment guanya Pal·las i, evitant que Aracne es suïcidés, la castiga transformant-la en aranya per què continuï filant durant tota la vida³.

³ Ovidi, *Metaformosis*, VI 5-145

Aquesta marca la usa l'impressor italià Giovanni Maria Bonelli⁴. En aquesta marca podem veure a una aranya enmig d'una teranyina. He considerat que representa a Aracne un cop transformada per la seva ὕβρις, ja que al costat esquerre de la marca podem veure una figura femenina que pot ser Atena. També ha sigut pel lema, que és *Cum Minerva manum quoque move*, que significa “Amb Minerva també, o fins i tot, mous la mà”. Aquesta marca està ubicada al llibre *Concetti divinissimi di Girolamo Garimberto, et d'altri degni autori, raccolti da lui per iscrivere, et raionar familiarmente, di novuo con somma diligenza, et giudito, per maggiore utilità del lettore, correnti, et emendati* i és una compilació de locucions i modismes extrets dels clàssics feta per Girolamo Garimberto, un eclesiàstic, escriptor i col·leccionista d'art italià. Considero que Bonelli tria aquesta imatge per la complexitat i el perfeccionisme del llibre imprès en qüestió o per l'estil i explicacions tan detallades que fa Girolamo Garimberto que recorden a les teles d'Aracne al relat d'Ovidi.

3.3. ARIÓ

Era fill de Posidó i la nimfa Once i va néixer a Lesbos. Era un home molt hàbil a l'hora de tocar la lira. Periandre, patró d'Arió i tirà de Corint, li va permetre anar a Tènaros, Sicília, per participar en uns certàmens musicals. Arió va guanyar i els seus seguidors li van donar tants regals que els mariners que l'havien de portar de nou a Corint van tenir enveja i una gran cobdícia. Un cop a l'alta mar, el mariner li va dir a Arió que l'anaven a matar, però Arió, per tal de que no el matessin, li va dir al mariner que li donaria totes les riqueses. Com que va veure que el mariner el mataria de totes formes, Arió va demanar tocar una última cançó. Aquesta cançó va fer que un grup de dofins s'apropés. Llavors Arió va saltar al lloc d'un dels dofins que el va portar a Corint abans de que arribés el vaixell on fa poc hi era. Quan arriba a Corint, Periandre el rep content per haver pogut escapar i Arió acull al dofí, ja que no es volia separar d'ell. Després d'arribar la nau on se

⁴ per biografia cf. *Minerva*

suposa que viatjava Arió, Periandre, que estava fingint, va preguntar al capità on es trobava Arió. El capità respon dient que Arió romania a Tènaron i Periandre fa que juri davant la tomba del dofi que allò que havia dit era la veritat. Un cop fan això, Arió es mostra i els mariners son executats per haver mentit. Segons Pausànias, a Tènar, Lacònia, hi ha una estàtua de bronze d'Arió guiant a un dofi⁵.

La primera marca pertany a Johannes Oporinus i l'*Officina Oporiniana*. Johannes Oporinus va començar la seva carrera com a aspirant a metge però més tard va entrar a l'acadèmia com a professor de grec i llatí. Al 1536 es va associar amb diversos impressors i va començar a buscar manuscrits dels professors que havia conegut a la Universitat per publicar-los. Va ser durant aquest temps quan Oporinus va treballar amb Andrea Vesalí en la impressió de la seva tesi doctoral. Llavors, el 1542, va deixar enrere el món acadèmic i la impremta per començar la seva pròpia impremta a Basilea, Suïssa. El seu primer llibre va ser la primera impressió de l'Alcorà en llatí raó per la qual va ser empresonat. El segon llibre i més important que va imprimir va ser *De humani corporis fabrica*. Al llarg de la seva carrera d'impremta, Oporinus va mantenir una gran reputació d'edició escrupolosa i erudita, i es va fer conegut per publicar bons llibres en comptes de ser simplement un home de negocis amb l'objectiu d'obtenir grans beneficis. Per això, la seva impremta es va convertir en una de les més grans de Basilea. Malauradament, els treballs acadèmics d'alta qualitat d'Oporinus no eren rendibles i, quan va morir, estava profundament endeutat. De la seva marca hi ha quatre variants:

- A la primera marca podem veure a Arió navegant a sobre del dofi que el salva. Arió té una corona de llorer al cap, porta unes fulles a mode de tapall i amb la mà esquerra un violí i amb la mà dreta l'arc amb el que es toca aquest instrument. Aquesta marca no té lema.
- A la segona marca podem veure a Arió assegut a sobre d'un gran dofi. A diferència de la primera marca Arió vesteix una túnica, té els cabells més curts, porta al cap una corona de llorer. En aquest cas toca un arpa i no el violí. Suposo que l'aparició de l'arpa és per alguna confusió amb la lira. Hi ha damunt d'Arió una cinta on posa *Arion*, que és el nom d'aquest personatge mitològic en alemany.

⁵ *Descripció de Grècia* III 25.7

- A la tercera marca podem veure a Arió dempeus, amb un peu a sobre del dofí i amb l'altre peu tocant terra ferma. En aquest cas Arió està seminu llevat d'un gran tros de tela li tapa els genitals. Com en la primera marca, aquí toca un violí. A sobre d'Arió hi ha el lema *In via virtuti nulla est via*, que significa "Per a la virtut no hi ha cap via que no pugui ser travessada", que fa referència a la música d'aquest personatge mític. Gràcies a ella va poder travessar el mar, per tant, literalment Arió pot travessar qualsevol tipus de via.
- La quarta marca és idèntica a la primera, però pateix un canvi de perspectiva, és a dir, tant Arió com el dofí miren cap a la dreta en lloc de cap a l'esquerra. Una petita diferència respecte la primera marca és que té l'arc del violí mirant al mar.

Aquesta marca la podem trobar en la majoria dels llibres impresos en la seva impremta. Suposo que la tria de la figura d'Arió és per la qualitat dels llibres d'Oporinus, com les cançons d'Arió, i per les riqueses que va aconseguir exercint aquesta professió, com va fer el mític músic.

La següent marca pertany a Pierre i Samuel Chouet, Samuel Crespin, la *Société Caldorienne*, Étienne Gamonet i Paul Marceau.

- Samuel Chouët va ser un llibreter fill de Pierre II Chouët. També va ser germà petit i soci de Jacques IV Chouët, a qui va matar accidentalment el 1643. Va ser membre del consell dels dos-cents el 1640. Dos anys després va començar la seva activitat com a impressor a Ginebra, on va imprimir fins l'any 1675.
- Pierre Chouët va ser un impressor i llibreter, possiblement fill de Jacques I Chouet, que va morir l'any 1607 i a qui va succeir. Va estar associat amb el seu germà Jacques III.

- La *Société Caldorienne* va ser una impremta fundada per Pyrame de Candolle l'any 1591 a Ginebra. Com que va ser rebut burgès d'Yverdon l'any 1616 o l'any 1617, va traslladar allà la seva impremta.
- Samuel Crespín⁶.
- Étienne Gamonet va ser un impressor i llibreter natural de Saint-Bonnet, prop d'Issoire. Va ser rebut com a ciutadà de Ginebra el 1604. Probablement durant la seva estància a Ginebra va formar part de la *Société Caldorienne*. Va morir l'any 1638, tot i que encara apareixen publicacions sota el seu nom l'any 1639.
- Paul Marceau va ser un impressor i llibreter que es va establir a Ginebra, encara que sovint treballa sota adreces falses com *Coire*, *Villa Sanvincentiana* o *Anvers*. Va formar part de la *Société Caldorienne* i va crear el gravat que serà utilitzat per aquesta societat. Probablement quan la *Société Caldorienne* va ser traslladada a Yverdon, Paul va anar a Lió, ja que va ser empresonat allà el novembre de 1624 per una impressió de sant Tomàs d'Aquino malgrat les prohibicions imposades. Va tornar a Ginebra, on encara va estar fins el 1638, any en el que també va morir.

En aquesta marca podem veure a Arió assegut al llom del dofí que el rescata. A diferència de la de Johannes Oporinus, Arió té un arpa i està completament nu. Al marc podem llegir el lema *Ars non sinit perire*, que significa “*L’Art no (es) permet morir*”. Tant Arió com el lema ha estat triat per fer referència a que l’art d’Arió, que és tan bo, no ha mort o desaparegut gràcies al dofí que el rescata. Crec que els autors es consideren el dofí i els llibres que fan són Arió, per tant, l’art no mor gràcies als impressors que segueixen creant i divulgant llibres.

⁶ per biografia cf. *Quod tibi fieri non vis alteri ne feceris*

3.4. AURORA

Filla d'Hiperió i Tea i germana del Sol i de la Lluna. Aurora és la deïtat que personifica l'alba, equivalent a la grega Eos. És una dona que vola a un carro a través del cel per anunciar l'arribada del sol. Va tenir diversos fills: quatre dels seus fills són els vents del nord, del sud, de l'est i de l'oest⁷. Amb el príncep Titonos va tenir a Mèmnon i Emació⁸. Quan Mèmnon va morir a mans d'Aquil·les a la guerra de Troia, Aurora va vessar llàgrimes mentre volava a través del cel plorant per ell, llàgrimes que són la rosada del matí⁹.

Aquesta marca pertany a Lorenzo Baseggio. Va ser un impressor que va néixer a Itàlia l'any 1655. Va començar la seva activitat com a impressor al voltant de l'any 1693 a Venècia fins l'any 1723, any de la seva mort. Durant tot aquest temps va treballar juntament amb Antonio Tivani. Aquest impressor té una mateixa marca amb set variants, però totes representen o tenen la mateixa figura amb petites diferències entre elles. La figura central de les seves marques és Aurora. Aquest impressor la representa com els grecs ho feien a la ceràmica: una dona amb ales, però Lorenzo ho fa nua. En totes les marques l'Aurora agafa a cada mà unes plantes. A sota d'aquesta figura femenina podem veure al sol, germà d'ella. Aleshores Aurora aquí està anunciant la seva arribada.

- En tres de les set marques l'Aurora té una corona de llorer i en dues d'aquestes podem veure les inicials *LB*, que fan referència al nom i cognom de l'impressor. També en aquestes tres marques la figura d'Aurora està al centre d'una corona feta per una palma i una branca de llorer.
- En dues marques està rodejada per una corona de llorer i de les plantes que té a la mà se li cauen pètals. Potser Lorenzo representen la rosada del matí d'aquesta forma en comptes de fer-ho amb les seves llàgrimes.
- Les dues restants l'Aurora està dins d'un marc.

⁷ Hesíode, *Teogonia*, 378-382

⁸ Hesíode, *Teogonia*, 984-991

⁹ Ovidi, *Metamorfosis* XIII, 576-622

Totes, a la part superior, tenen el mateix lema. Aquest lema és *L'Aurora*, en algunes *Laurora*, que bàsicament és el nom romà d'aquesta deessa. Potser fa referència al nom de la biblioteca o impremta que tenia.

Les següents marques pertanyen a Laurent Durand i a Laurent Arnaud i una compartida entre ells dos¹⁰. Totes tenen el mateix motiu central, les diferències les trobem a les figures al·legòriques que trobem al marc. Al centre de la imatge veiem a Aurora a sobre d'un carro conduït per Pegàs volant per damunt del mar, com diu Homer per exemple a la *Iliada*¹¹. Amb la mà esquerra agafa una torxa, símbol de la primera llum del dia, mentre que amb la mà dreta llança pètals de rosa. Pel que fa a les figures al·legòriques situades als marcs trobem:

- A la de Laurent Arnaud trobem a l'esquerra a la Justícia amb l'espasa, la balança i, en aquest cas, la bena per sobre dels ulls. A la dreta veiem a la Pau sostenint amb la mà dreta una branca d'olivera i amb la esquerra una torxa amb el foc mirant al terra.
- Hi ha dues marques de Laurent Durant on no hi ha figures al·legòriques als costats, simplement veiem a l'Aurora conduint el carro tirat per Pegàs. Amb una mà llança

¹⁰ per biografia cf. *Temps*

¹¹ *Iliada* XIX, 1

pètals i amb l'altra sosté una torxa enlaire. Una d'aquestes marques té el lema *Si dux praeit sequor*, que significa "Si el guia va al capdavant, el segueixo". L'altra té el lema que es comentarà més endavant.

- En tres marques de Laurent Durand podem veure a l'esquerra, a vegades a la dreta, la Pau sostenint una branca d'olivera i a la dreta, a vegades a l'esquerra, a la Victòria sostenint una branca de palma. Hi ha una variació on no hi ha figures al·legòriques als marcs.
- En la marca compartida per aquests dos impressors i en una de Durand, podem veure a la Fama a l'esquerra, una dona alada agafant dues trompetes i bufant la que té a la mà esquerra; i a l'Abundància a la dreta, sostenint amb la mà dreta una gran cornucòpia i amb la mà esquerra una petita falç.

Totes les marques tenen el mateix lema, que és *In via virtuti nulla est via*, que significa "Per a la virtut no hi ha cap via que no pugui ser travessada". Com que van estar associats, van compartir les marques. Potser trien la marca per donar forma a l'escut que hi ha a la part inferior l'esquerra de la marca, és a dir, un sol que acaba de sortir de la franja que separa les estrelles.

Finalment tenim dues marques que pertanyen a Giovanni Battista Ciotti¹²:

- A la primera marca podem veure a l'Aurora amb una estrella al cap vestint amb una túnica que li deixa un pit al descobert i llançant amb les dues mans pètals de rosa. A sota del marc podem veure el lema *Aurora*, que simplement és el nom llatí d'aquesta deessa i ens permet identificar-la.
- A la segona marca podem veure a l'Aurora amb una estrella al cap vestint una túnica que li deixa al descobert un pit, llançant amb la mà esquerra pètals de rosa i sostenint amb la mà dreta una corona de llorer. Veiem que el seu cap esta envoltat de llum, ja que generalment se la sol associar amb una imatge resplendent. Al marc hi ha el lema *Micat aurea phoebo*, que significa "Daurada, fa centellejar a Febus", fent referència a que s'acostuma a representar amb un vestit daurat i a la seva funció en el mite, en aquest cas aplicat a Febus Apol·lo en lloc d'Hèlios.

Tria la figura de l'Aurora l'any 1597, quan va traslladar el seu taller *Al signo del Alba*, adoptant com a emblema l'Aurora.

3.5. BEL·LEROFONT

Bel·lerofont, o Bel·lerofontes, era fill de Glauc i Eurímede i nét de Sísif. Va ser anomenat així per haver matat a un tal Beler i al seu germà Delíades. A causa dels assassinats fugí de Corint cap a Tirint on acudeix amb actitud suplicant i el rei Pret l'acull. Durant la seva estància a Tirint, l'esposa del rei, Antea o Estenebea, s'enamora d'ell, però Bel·lerofont rebutja les seves intencions, llavors Antea l'acusa d'intentar haver-la violat i fa que Pret la cregui. El rei, per no matar directament a un suplicant, l'envia amb Ióbates, el pare d'Antea, per què el mati. Ióbates li demana que mati a la Quimera, un monstre que va néixer d'Equidna amb cap de lleó, cos de cabra i cua de serp. Abans de fer aquest

¹² per biografia cf. *Minerva*

requeriment, consulta a l'endeví Poliido, que l'aconsella que atrapi i domi al cavall alat Pegàs. Quan aconsegueix a Pegàs, derrota a la Quimera travessant-li amb dards i ficant a la seva boca un tros de plom que tenia a la punta de la llança, fent que es a fongués amb l'alè de foc del monstre, cremant-li les vísceres.

Hi ha dues marques amb la figura central essent Bel·lerofont:

La primera marca pertany a Alejandro i Juan de Cánova.

- Alejandro neix a Borgonya i la seva activitat s'inicia l'any 1516 a Salamanca com agent juntament amb Juan de Junta. Aquests dos impressors estan junts des de 1523 en el comerç de llibres i altres negocis, formalitzant-se la unió en document l'any 1532, que fa extensiva la intervenció d'Alejandro a tots els negocis de Juan de Junta, excepte els de Burgos. Durant aquests anys, el nom d'Alejandro no apareix en els impresos, sempre realitzats *in officina Ioannis Iunctae*. Entre els anys 1538 i 1556, quan Juan de Junta viatge a França i Itàlia i el negoci queda a mans d'Alejandro, el nom d'aquest últim impressor comença a aparèixer en els documents firmats relacionats amb l'impremta i en el contractes d'impremta amb el Bisbe de Salamanca i la Universitat. En un determinat moment que Alejandro va intervenir sense que li correspongués en el negoci de Juan de Junta a Burgos, va suposar un plet entre les dues famílies i el final de la relació entre aquests dos impressors. Alejandro de Cánova, després de la separació, instal·la una impremta l'any 1553 que el seu fill Juan de Cánova hereta. Alejandro, aleshores, marxa a Medina per un negoci de comerç de llibres i la impremta a mans del seu fill segueix a Salamanca. El seu fill Juan mor l'any 1569 i és el seu pare, ja en un edat avançada, el que es fa càrrec de l'impremta a Salamanca, moment en el qual comença a sortir per primera vegada el seu nom com a impressor de Salamanca. Segons Lorenzo Ruiz Fidalgo, aquest impressor devia d'haver mort l'any 1573, abans de juny, quan hi ha una llicència d'impressió a favor de Juana de Vergara, la vídua del seu fill Juan, qui continua amb el negoci.
- Pel que fa al seu fill Juan de Cánova, la seva activitat com a impressor comença l'any 1553 a Salamanca, quan el seu pare talla llaços amb Juan de Junta. La majoria de la seva producció és de temàtica legal i litúrgica. L'any 1557 es titula com a impressor de la Universitat de Salamanca. Sense deixar l'impremta de

Salamanca, Juan es trasllada a Cuenca, on imprimeix uns anys, tot i que desconeixem la raó d'aquest moviment i l'any que ho fa. Gràcies a la publicació de *la Glosa famosíssima* d'Alonso de Cervantes, podem suposar que aquesta és la primera impressió a Cuenca l'any 1562 i que Juan s'estableix en aquella ciutat l'any 1558. La seva etapa a Cuenca tanca al voltant de l'any 1562 i continua l'impremta que tenia a Salamanca. Com s'ha mencionat abans, Juan de Cánova mor l'any 1569. Finalment, quan mor el seu pare l'any 1573, Juana de Vergara, la seva vídua, continuarà amb la impressió sota el nom de *Herederos de Juan de Cánova*.

Aquesta marca representa el moment en el que Bel·lerofont està lluitant contra la Quimera. Podem veure a aquest heroi a llocs de Pegàs amb una llança la qual esta a punt de clavar a la boca d'aquest monstre. Al marc podem llegir el lema: *Consilio et Virtute Chimaeran Superari, id est, Fortiores et Deceptores*, que significa: “Que la Quimera sigui vençuda amb consell i virtut, és a dir, els més forts i els enganyadors”. La tria d'aquesta figura heroica ve dels nombrosos plets que Alejandro de Cánova va tenir:

- El 1530 constitueix amb Juan de Junta i altres llibreters de la mateixa ciutat, la Companyia de Llibreters de Salamanca, activa entre 1530-1534 per al subministrament d'edicions internacionals provinents de França i Alemanya. La liquidació dels comptes d'aquesta companyia va originar un plet a la Reial Cancelleria de Valladolid entre els seus membres i Gaspar Trechsel, encarregat de la provisió de llibres des de Lió.
- La llarga i fructífera relació entre Juan de Junta i Alejandro de Cánova va durar al voltant de trenta anys, i va incloure les activitats de tipografia i edició, encara que als impresos només hi figura el nom del primer. L'any 1552 Alejandro demanda la dissolució d'aquesta particular associació amb Juan de Junta davant la Reial Cancelleria de Valladolid per incompliment de les clàusules del contracte i per absència del seu soci, dels negocis del qual s'ocupava en solitari des de 1538 i de qui deia en portava més de deu anys a Itàlia.

El *Fortiores* del lema fa referència a Gaspar Trechsel, un important llibreter de Lió, una ciutat molt important en llibreria en aquella època. El *Deceptores* fa referència a la traïció del seu company i amic Juan de Junta. Alejandro tria la figura de Bel·lerofont per demostrar que, llevat de tots els inconvenients, al final matarà a la quimera, és a dir, que vencerà en els plets a les dues persones esmentades anteriorment. La tria del fill clarament és heretada del seu pare. Hi ha una variant de la marca de Juan de Cánova on Bel·lerofont sembla caracteritzat com una persona àrab.

La següent marca pertany a Thomas Pérrier. Va ser un llibreter fill petit del llibreter parisenc Charles Pérrier. Va aconseguir, en companyia del seu pare, salvar-se i fugir de París a Saint-Barthélemy el 24 d'agost de 1572, quan el seu germà gran Charles II va ser assassinat. Allà es va establir per compte propi l'any 1579, prenent les marques i l'adreça del seu pare i va ostentar en aquella ciutat el títol de llibreter de la Universitat de París. Molt endeutat, va evitar l'apoderament dels seus béns. Va morir l'any 1596. A la seva marca podem veure a Bel·lerofont a lloms de Pegàs a punt de clavar a la boca de la Quimera la llança amb plom. Aquesta marca no té lema. Com he esmentat anteriorment, hereta la marca del seu pare juntament amb l'adreça.

3.6. CENTAURE

És una criatura meitat humana meitat cavall. Són fills d'Ixió¹³. Apareixen com a monstres terribles, incivilitzats i bàrbars. Les úniques excepcions són Quiró, centaure que va ser tutor d'Aquil·les, Asclepi, Jàson i molts altres herois, i Folos, amic d'Hèracles. També apareixen en diverses històries de lluita com la Centauromàquia, lluita que van tenir contra els làpites provocada per intentar raptar a Hipodamia durant la seva boda amb Pirítous.

Hi han 3 marques on la figura central és un centaure:

La primera marca pertany a tres impressors:

- Juan de la Cuesta: No tenim informació sobre el lloc ni la data de naixement d'aquest impressor el qual inicia la seva activitat a Segovia, on treballa els anys 1588, 1589 i 1591. Ni Baeza ni Fermín Reyes recullen més treballs d'aquest impressor a Segovia entre els anys 1592 i 1598. Davant d'aquest buit, podem preguntar-nos si el Juan de Cuesta de Segovia és el mateix que el que treballa després a Madrid. Un Juan de la Cuesta, sigui el de Segovia o no, torna a aparèixer l'any 1599 a Madrid treballant a la impremta que havia estat propietat de Pedro Madrigal, primer com a empleat i després com a regent de la impremta que estava a càrrec de la vídua i del fill de Pedro Madrigal, que tenia el mateix nom que el pare, casat amb María de Quiñones. L'any 1603 o 1604, Pedro Madrigal fill mor i Juan de la Cuesta es casa amb Maria de Quiñones, que és quan es fa amb el poder de la impremta. En aquella impremta imprimeix sobretot obres de la literatura espanyola de l'època, com el *Quixot*. L'any 1608 imprimeix la seva primera pragmàtica, un tipus d'obra molt habitual en aquella època. A partir de l'any 1625 desapareixen les dades sobre Juan de la Cuesta i deixa d'haver-hi impressions seves. Tampoc coneixem el lloc ni la data de la seva mort, que rondarà aquells anys. La impremta, després de la desaparició de Juan, segueix activa sota el nom de *Herederos de la Vidua de Pedro Madrigal*, a càrrec de Maria Quiñones.
- Julián Francisco Briones: Ja apareix el seu nom com a impressor l'any 1692 i 1693 a dues obres de comentaris a Arisòtil, *In octo libros physicorum Aristotelis quaestiones* i *In duos libros de generatione et corruptiones Aristotelis quaestiones*, preparats pel Colegio de Santo Tomás de Alcalá. Va ser impressor de

¹³ Píndar, *Pítiques* II,39-45

la Universitat i que firma alguna obra com a *Julián Francisco*, sense el cognom. La data final, de la seva viada o de la seva impressió, és del 1717 o del 1718.

- Juan y Andrés Renaut: Aquests germans, fills de Antonio Renaut, comencen la seva activitat l'any 1587 usant el material del seu pare. Imprimeixen llibres de temàtica religiosa on figura el peu d'impremta *apud Sanctum Stephanum*, és a dir, que com el seu pare imprimien al Convent de San Esteve, tot i que també imprimeixen altres obres per als dominics. A l'any 1598 imprimeixen les seves últimes obres juntes, doncs el nom de Juan deixa de figurar als impresos. Probablement Juan mor l'any aquest any, ja que a partir del 1599 només apareix el nom d'Andrés. Ell segueix imprimint sol, tot i que des de l'any 1600 té una relació professional amb Juan Fernández on imprimeixen diverses obres junts. Aquesta relació no dura molt car que a l'any 1601 Andrés torna a imprimir sol ara definitivament.

A les seves marques apareix un centaure, que bé podria ser Quiró, amb un arc a punt de disparar una fletxa amb aquest. Una diferència entre aquestes marques és que la marca de Julián i la de Juan de la Cuesta tenen les dues potes del davant aixecades mentre que la dels germans Renaut té només les potes del costat dret aixecades, tant la del davant com la del darrere. La marca d'aquests últims també tenen al marc elements mitològics: a la part inferior veiem una sirena a cada costat i a la part superior veiem també un fènix a cada costat. Totes tres marques tenen al marc el mateix lema, que és *Salubris sagitta a Deo missa*, que significa "La fletxa favorable es enviada per Déu", que també es pot entendre com "Déu envia la fletxa de la salvació". Potser aquest lema cita bíblica¹⁴ on hom obre una finestra i Eliseu li diu que llanci la fletxa, la fletxa salvadora del Senyor contra Síria. Sobre la tria he pensat diverses teories:

- Alguns diuen que la figura del centaure es triada per fer al·lusió al mes de naixement de l'impressor o del poeta.
- Si pensem que el centaure representat és Quiró, jo crec que pot ser per la saviesa que té i que podem aplicar-la als llibres que imprimien tots tres.

¹⁴ 2 Reis 13:17

La segona marca pertany a Giacomo Antonio i Giovanni Battista Somasco i els seus hereus. Van ser un editors i tipògrafs actius a Venècia. Els germans de Giovanni Battista eren presumiblement Giacomo Antonio i Giulio. En aquesta marca podem veure a un centaure corrent a galop amb les dues cames del davant estirades i amb un carcaix cenyit pel pit. Amb la mà dreta agafa una serp, que s'envolta al braç, i amb la mà esquerra agafa un arc. En una cinta podem veure el lema *Viribus iungenda sapientia*, que significa "La saviesa s'ha d'unir als homes", és a dir, la saviesa els llibres proporcionen s'ha de quedar unida a tu com ho fa la serp amb el seu braç. Si aquest centaure és realment Quiró i aquesta marca la podem trobar als llibres de medicina que aquests germans imprimien, aleshores considero que aquí els germans han fet una agrupació de símbols associats amb la medicina: Quiró (Χείρων) està relacionat amb χείρ, que significa "mà", i χείρ alhora amb el terme mèdic χειρουργός, que podem traduir per cirurgia. La serp és un símbol que trobem en Asclepi, déu de la medicina.

3.7. CERBER

Fill de Tifó i Equidna. És el gos d'Hades i la seva tasca era impedir la sortida als morts i l'entrada als vius a l'inframón. Segons Hesíode¹⁵ és un gos que té cinquanta caps, però altres diuen que només en tenia tres. A més, treure a aquesta bèstia de l'Hades va ser el dotzè i últim treball d'Hèrcules o Hèracles.

Hi ha una mateixa marca usada per tres impressors: Niccolò Polo, Girolamo Polo i Giovanni Francesco Valvasense.

- El que sabem de Niccolò Polo és que va ser un tipògraf actiu a Venècia entre 1590 i 1600, germà del també impressor Girolamo Polo amb qui va treballar. Podem afirmar que la associació dels germans es va trencar l'any 1610, ja que en aquell any es va associar amb Francesco Rampazetto *il giovane*.
- És molt poc el que coneixem de Giovanni Francesco Valvasense. Sabem que és fill de Francesco Valvasense. Neix l'any 1644. Quan el seu pare mor a Venècia l'any 1668, ell és el successor de la impremta del seu pare. Mor l'any 1705.

A la marca d'ambdós podem veure a Cerber, el gos de tres caps, davant del que sembla l'entrada a l'Hades, representada aquí com una cova. Dos dels tres caps estan abaixats menjant mentre que el de l'extrem el té aixecat per agafar el que una mà li llança. Crec que aquesta marca pot ser una reinterpretació del mite dels treballs d'Hèrcules. Segons Apol·lodor, Hèrcules, quan li demana a Hades que li entregui al gos de tres caps, aquest últim li diu que serà seu si pot domar-lo sense la clava ni les fletxes. Per això crec que aquí han fet la reinterpretació de que la millor forma de calmar a un gos és donant-li de menjar. A més podem interpretar que la mà de la dreta és la d'Hèrcules. Al marc trobem el lema *Vis vincitur arte*, que significa "La violència es vençuda amb art", fent referència a la victòria d'Hèrcules sobre Cerber. Desconec el motiu de la seva tria.

¹⁵ Hesíode, *Teogonia*, 311-312

3.8. CONSTEL·LACIONS

3.8.1. ÀRIES

Frixos i Hel·lè són fills d'Atamant, rei de Beocia, i de Néfele. Per ordre d'Hera, Atamant es casa amb Néfele, un fantasma que Zeus havia creat a imatge d'Hera per enganyar a Ixió i que ara vagava per l'Olimp. Però Atamant, que estava ressentit pel desdeny de Néfele, es va enamorar d'Ino, filla de Cadme, i la va portar al palau d'amagat i amb ella va tenir a Learc i Melicertes. Quan Néfele es va assabentar d'aquest romanç gràcies a les criades del palau, va dirigir-se a l'Olimp, irada, per queixar-se a Hera. Aquesta deessa va jurar que la seva venjança cauria sobre la casa del rei. Néfele va tornar a Beocia i va exigir la mort d'Atamant, però els habitants temien més al propi rei que a Hera i no la van escoltar. Les dones feien cas d'Ino, la qual les havia aconsellat de torrar les llavors del blat abans de conrear-lo per què no brotés res. A causa d'això va haver-hi un període de fam a Beocia. Segons Ino, Atamant aniria a Delfos i consultaria a l'oracle sobre què feia malament i per aturar el que passaava. Però Ino havia subornat als missatgers per què li portessin una resposta falsa a Atamant, que era que la terra es tornaria fèrtil de nou si Frixos era sacrificat al mont Lafisti. Frixos va ser acusat d'intent de violació per la seva tia Biàdice, després de rebutjar-lo. Els homes van aplaudir aquesta decisió i Frixos va ser portat al mont Lafisti per ser sacrificat. En el mont, Hèrcules, que casualment es trobava per allà, va impedir el sacrifici dient que al seu pare no li agradaven els sacrificis humans. El jove Frixos hauria mort de no ser pel carner alat i parlant que va ser enviat per Hermes per rescatar-lo. Frixos va pujar sobre el carner i la seva germana Hel·lè també. Aquest animal va volar fins la Còlquide, però durant el trajecte Hel·lè, va sentir vertigen i va caure al mar, anomenat-lo Hel·lespont en el seu honor. Allà, el rei Eetes el va acollir i li va concedir en matrimoni a la seva filla Calcíope. En agraïment a Eetes, Frixos sacrifica el carner i li ofereix el velló al rei, que el consagra a Ares i el penja d'una alzina en un bosc. En agraïment, Zeus va col·locar a Àries, el carner, al cel nocturn.

La marca on aquesta constel·lació apareix com a figura central pertany a Jean Néaulme. També conegut com a Jean II Néaulme, va ser un bibliotecari i editor de mapes fill de Jean I Néaulme. Va exercir primer la seva activitat a l'Haia, associat amb Pierre I Gosse, des de 1725 fins a 1734, de vegades amb el nom *Gosse et compagnie*. L'any 1743 es va traslladar a Berlín, on va treballar associat amb Étienne-Laurent de Bourdeaux fins l'any 1749. Un any més tard va ser nomenat llibreter protegit de Sa Majestat el rei de Prússia fins l'any 1751. Es va retirar el 1763, per tant, les edicions publicades sota el seu nom

després de 1764 probablement porten adreces fictícies. Va morir l'any 1780. En aquesta marca podem veure a Àries, el carner, a baix a la dreta, i a Taure, el bou, a dalt a l'esquerra. Al mig hi ha un sol resplendent amb cara. A més té el lema *Indesinenter*, que significa “Incessantment”, fent referència a la brillantor de les constel·lacions o del sol. Desconec el motiu de la tria.

3.8.2. TAURE

És el toro en el que es transforma Zeus per seduir a Europa¹⁶.

Aquesta marca és usada per dos impressors i en ambdós impressors és la mateixa: Antonio Bianchi i els hereus de Nicolò Bevilacqua.

- Antonio Bianchi va ser un impressor i llibreter originari de Côme que es va establir a Torí i allà va exercir la seva activitat com a impressor entre 1589 i 1599.
- Nicolò Bevilacqua és un impressor que va néixer a Termenato, a Trentino. Es desconeix l'any del seu naixement, que deu haver tingut lloc a la segona dècada del segle XVI. La família tenia béns de terra conspicus a Val di Sole, com ho assegura l'expedient d'un judici que feia referència a la successió de l'últim dels Bevilacqua, Giovanni Battista. Nicolò es va traslladar a Venècia a una edat molt primerenca, per aprendre l'art de la impressió i practicar-lo. Va ser aprenent de Paolo Manuzio i va arribar a ser el millor entre els seus empleats, tant que Manuzio el tenia en gran estima. Va arribar a Trento on, l'any 1549, va saber que els cònsols de la ciutat volien tenir una impremta estable a la capital del bisbat. Nicolò va presentar una oferta preliminar genèrica, oferint instal·lar-se a Trento a les seves expenses, sempre que se li assegurés treball continu i privilegis raonables. Al cardenal Cristoforo Madruzzo la proposta no li devia semblar

¹⁶ Per veure el mite cf. *Europa*

acceptable, ja que no va tenir seguiment ni Nicolò la va renovar. En els anys següents, però, va enfortir cada cop més la seva tipografia veneciana, que va prosperar publicant obres de diversa temàtica, totes ben corregides i ben impreses. L'any 1567, Paolo Manuzio, llavors director de la *Stampèria del Popolo Romano*, va recórrer a Nicolò per col·laborar en la preparació d'una nova obra ordenada per Pau V. Nicolò no desitjava traslladar-se a Roma, ja que deixaria la seva pròspera ciutat veneciana, la seva companyia i el seu ben establert comerç de llibres, especialment perquè devia haver tingut notícies d'aquest ambient romà turbulent i traïdor en què el mateix Manuzio es va veure embolicat. I a aquests motius podem afegir-ne un altre: l'ofertament que li havia fet l'ambaixador del duc de Savoia per muntar i dirigir una impremta ducal a Torí. Aquell any Nicolò, per assentar els seus interessos a Venècia, crea una companyia sota *Nicolò Bevilaqua et compagni*. Els companys eren: Nicolò, el soci principal, la seva filla Lacopina per una part corresponent al dot degut a ella i Francesco Ziletti, el gendre de Nicolò. A principis d'agost del 1573, Nicolò va emmalaltir sobtadament i la seva activitat aviat va decaure. El 13 d'aquell mes, a casa seva contigua a la botiga, va dictar el testament. Aquest testament va reemplaçar l'anterior redactat a Venècia i el seu gendre, Francesco Ziletti, va ser designat per establir negocis a Venècia, on la impremta encara estava activa, en lloc de vendre-la. Uns dies després, Nicolò va morir i va ser enterrat a l'església de Sant Francesc.

La marca representa a la constel·lació de Taure sortint d'un núvol, de fet es poden veure estrelles al llarg de tot el cos del bou, però aquestes estrelles no concorden amb la constel·lació que es pot veure al cel. Aquesta marca té el lema *Mi coelestis origo*, que significa “Soc l'origen del cel”, fent referència a que Zeus és el governant dels cels en la mitologia grega i romana. Potser trien aquesta constel·lació com a homenatge a la ciutat de Torí que els va rebre com a impressors, ja que l'escut d'armes d'aquesta ciutat és un bou.

3.9. CUPIDO

A la mitologia romana és el déu del desig amorós. Se'l representa generalment com un nen nu i alat i armat d'arc, fletxes i carcaix. El seu equivalent a la mitologia grega és Eros. Segons Hesíode és una divinitat primigènia que va sorgir després del Caos, de Gea i del Tàrtar. També comenta que desconjunta els membres i que sotmet el seny i el disseny prudent de tots els déus i mortals¹⁷. Segons Ciceró hi ha tres tipus d'Amor: el primer neix de Diana i Mercuri, el segon de Mercuri i Venus i el tercer, també anomenat Anteros, de Mart i Venus¹⁸. D'acord amb la tercera versió de Ciceró, que és la més difosa, Cupido va néixer a Xipre, com la seva mare, que va haver d'amagar-lo als boscos i deixar que fos alletat per feres que només amb ell eren pietoses. Venus no gosava tenir-lo perquè temia el rigor de Júpiter, que, preveient tot el mal que el nen faria a l'univers, pretenia fulminar-lo en néixer. Cupido, d'igual manera, es va formar bell com la seva mare, i audaç com el seu pare, i es diu que no respectava ni l'edat ni l'ordre establert i que volava amb les seves ales disparant les fletxes al atzar. Al bosc va fabricar un arc amb fusta de freixe, i fletxes de xiprer. Temps després, Venus va regalar-li arc i fletxes d'or. Les fletxes de Cupido eren de dos tipus: unes tenien punta d'or, per concedir l'amor, mentre que d'altres la tenien de plom, per sembrar l'oblit o desamor, com es pot veure a la història d'Apol·lo i Dafne. Una condició va ser que ni els homes ni els déus ni la seva pròpia mare ni propi pit de Cupido fossin immunes a les ferides que produïssin les seves fletxes, com prova l'amor cap a Psique, a qui ell mateix es va veure sotmès.

La següent marca pertany a Carles Amorós i al seu fill, Joan Carles Amorós.

- Originari de Tarascó, amb el cognom de Boloç, Carles Amorós va ser un dels impressors més importants de Barcelona durant la primera meitat del segle XVI. Es va casar tres vegades: la primera amb Margarita, mare del seu fill i successor Joan Carles Amorós. La segona amb Eulalia i la tercera, l'any 1542, amb Gracia Nunyes, que va mantenir un plet amb el seu fill Juan Carles. Sembla que al 1498 ja estava a Barcelona com a empleat de Diego de Gumiel i des d'aquesta data està documentat la seva intervenció com a testimoni d'una primera redacció del testament de Gumiel. Tot i que l'any 1505 és empleat de Luschner, en aquell mateix any, Miguel Cinteres li dona material d'impremta a Carles per què l'utilitzi durant vuit anys. Aquest és el començament de Carles com a impressor

¹⁷ Hesíode, *Teogonia*, 120-122

¹⁸ Ciceró, *De natura deorum*, III 60

independent. També és possible que la seva primera obra, *Indulgències* per a la Orden de la Merced, sigui del 1505, malgrat que encara no consti el nom de l'impressor. La primera obra on apareix el seu nom és al *Vocabulario* de Nebrija, l'any 1507. A partir del 1508 imprimeix continuadament un gran nombre d'obres, segons Millares, vuitanta cinc, en català, castellà i llatí. També és en aquesta any quan apareix el seu nom com a comprador d'útils d'impremta i està associat a Juan Rosenbach. A partir d'aquest any fins el 1530 hi ha menys notícies de Carles i és l'any 1531 quan torna a ser citat en diversos documents, en relació amb l'impressor Montpezat, que treballa per a ell. A partir de 1542 apareixen en varis documents Carles Amorós i el seu fill Joan Carles. El seu testament data del 1548 i l'any 1549 ja apareix documentada la seva vídua.

- Com ja he esmentat anteriorment, és fill de Carles Amorós i de la seva primera esposa Margarita. Sembla que es posa a càrrec del taller l'any 1539, amb el seu pare amb vida i per donació del mateix. Per això a partir del 1542 ja apareixen en diversos documents els noms de Carles Amorós i Joan Carles Amorós. L'any 1544, com a conseqüència d'una disputa entre pare i fill, la donació feta per Carles Amorós es revocada. Més tard, haurien d'haver fet les paus, ja que Joan Carles rep la impremta a mans del seu pare en el testament, però els fets no van transcórrer amb normalitat, ja que va tenir un plet amb la seva madrastra, la tercera esposa de Carles, pel material de la impremta. La primera impressió segura d'aquest impressor és l'any 1549 amb *Via spiritus*. L'última impressió és l'any 1550 i és *Llibre del savi he claríssim fabulador Isop ystoriat*. En aquell mateix any mor deixant com a hereva a la seva esposa.

A la marca de Carles Amorós podem veure a Cupido, amb ales, l'arc i el carcaix ple de fletxes. També podem observar com té els ulls embenats. Trobem a aquest déu dempeus sobre un globus, com per indicar que l'amor és universal. Als costats del globus podem veure dues cornucòpies, símbol d'abundància que al centre es creuen. També hi ha decoració vegetal a tota la marca. Pel que fa a la marca de Joan Carles, és la mateixa llevat de la decoració vegetal, que no hi ha. No hi ha lema en cap de les dues marques.

La tria de Cupido per part de Carles ve pel cognom, ja que Cupido és el déu del desig amorós. Les cornucòpies són un afegit per demostrar l'èxit que va tenir aquest impressor. És evident que la marca de Joan Carles és heretada del pare, com ho fa també amb la impremta, però introdueix alguns petits canvis.

3.10. DÈDAL

Fill de Eupalam i Alcipe, Merope o Ifínoe. Va ser un arquitecte i artesà molt hàbil ensenyat per la pròpia Atena. Dèdal, per enveja, mata al seu deixeble Talos empenyent-lo des de d'alt del temple d'Atena a l'Acròpolis. Quan l' enxampen, o bé el desterren o s'escapa abans del jutjat. El cas és que fuig a Cnosos, on el rei Minos l'acull. Quan aquest rei s'adona de que Dèdal havia ajudat a Pasífae a copular amb el toro blanc de Posidó, el tanca un temps al laberint amb el seu fill Ícar, però Pasífae els acaba alliberant. Per poder escapar d'aquesta illa, Dèdal fabrica ales per a ell i per al seu fill amb plomes, ajuntant les més petites amb cera. Dèdal adverteix al seu fill dient-li que no volés massa alt per què el sol no fongués la cera ni massa baix per que el mar no mullés les plomes. Quan ja havien sortit del laberint, Dèdal no veu al seu fill, però sí va veure unes plomes que flotaven al mar. La calor del sol va fondre la cera de les ales d'Ícar fent que caigués al mar i s'ofegués. Dèdal va enterrar el cos del seu fill a una illa que s'anomenarà Icària.

Hi ha dues marques amb Dèdal essent la figura central:

La primera marca pertany a Vittorio Baldini. Va ser un impressor italià els orígens del qual sabem poc. El que sí sabem és que era venecià i que es va traslladar definitivament a Ferrara, a la cort del duc Alfons II d'Est. Al 1566 ja comptava amb una impremta a la ciutat ducal, com així ho demostra el quadernet que conté la narració de les festes i justes celebrades a la ciutat d'Est pel casament d'Alfons II amb Bàrbara d'Àustria. En aquells anys, entre 1560 i 1600, durant el llarg senyoriu d'Alfons II, l'art de la tipografia seguia

florint a Ferrara, seguint la gran tradició humanística de la cort d'Est: editors i impressors, com Antonio Sivieri, els germans Niccolini da Sabbio, Valent Panizzi, etc. Tanmateix, Baldini aviat va assumir una importància incomparablement més gran: no només era un tipògraf diligent i ben equipat, sinó també un home culte, un bon dibuixant i gravador. La seva activitat com a editor i impressor d'obres musicals va ser molt important. Entre 1570 i 1600 va imprimir les obres dels més famosos mestres de la cort de Ferrara: Fontanelli, Luzzaschi, Milleville, Gesualdo da Venosa i molts més. Del 1575 al 1597 va ser impressor ducal i quan, a causa de la mort d'Alfons II, es va acabar el llinatge directe dels Estensi, Ferrara va ser ocupada pel cardenal Pietro Aldobrandini al 1598. Baldini va ser reconfirmat al càrrec d'impressor oficial amb el títol "Impressor de càmera", càrrec que va ocupar fins a la seva mort el 1618. Quan Baldini va desaparèixer, la tipografia, com tota activitat intel·lectual a Ferrara, va decaure ràpidament.

La marca d'aquest impressor és la figura del vell artesà, ja que té barba i pel llarg, volant per sobre del laberint de Minos amb les ales que va fer amb plomes i cera. Al marc podem llegir el lema *Ni(hi)l (est) difficile volenti*, que significa "Res és difícil per al que vol", però també podem traduir "Res és impossible per a qui ho vol" i fa referència a Dèdal. Com que Dèdal volia sortir del laberint, aleshores va fer unes ales de cera, fent que escapar del laberint fos possible. Hi ha una variant on no hi ha lema. La tria d'aquesta figura en concret són per les obres de Vittorio Baldini, les quals es distingeixen per la bellesa de les lletres i de les pàgines, la finesa del seu gravat, i el paper d'alta qualitat, equiparant la habilitat i l'èxit de l'impressor a la del mític artesà.

La segona marca amb la mateixa figura central pertany a Pedro Malo, Pau Cortey i Gaspar Garrich.

- Pedro Malo va ser un dels impressors més importants i actius de Barcelona del segle XVI. Els seus llibres es caracteritzaven per la falta d'errades. Va néixer a Saragossa i es va instal·lar a Barcelona almenys des de l'any 1566, quan es menciona com a estamper, potser com a empleat de Jaume Cortey. L'any 1568 s'associa amb Pau Cortey fins que aquest últim mor, l'any 1572. A partir d'aquest any Malo comença a imprimir sol. Gràcies a un document que es conserva, sabem que Malo es volia establir a Girona i li demana al Consell Municipal una ajuda per fer-ho. No arriben a cap acord ja que no es conserva res imprès a Girona. Es casa amb Eulalia Masdeu l'any 1566 i amb ella té nombrosos fills, un dels quals heretarà la seva impremta. Quan Pedro mor l'any 1590, el seu fill Pau, o Pablo, Malo ja comença a imprimir com a successor del seu pare.
- Pau Cortey neix a Barcelona formant part d'una família de llibreters que desenvolupa la seva activitat a Barcelona, com el seu germà Jaume. Pau, l'any 1565, substitueix al seu germà Jaume quan mor i comença a imprimir i està actiu fins l'any 1572, quan mor. Des de 1568 està associat amb Pedro Malo, qui havia estat empleat de Jaume Cortey.
- Fill del llibreter i editor Arnau Garrich, continua el negoci del seu pare l'any 1597, tot i que més tard es dedicarà a la impressió de llibres. Casat amb Àngela Barceló, va ser una personalitat important a la ciutat de Girona, on va tenir alguns càrrecs i va ser membre del Consell Municipal. Va ser també llibreter i enquadernador i també tenia aficions literàries, algunes, fins i tot, les plasma en els seus primers textos. Els seus primers treballs com a tipògraf els realitza associat amb Juan Simón, editor i llibreter provinent de Barcelona per ensenyar a Garrich l'ofici, principalment cobles de tema religiós. L'any 1618 continua, sol, fent més cobles i goigs, fins 1619, quan inicia la impressió d'obres més importants, costejades pel propi Garrich, com per exemple: *Las obras del abad San Benito* o *Doctrina christiana utilíssima a tots los faels christians*. L'any 1638, Garrich ven la seva impremta a Jaume Romeu i continua amb altres negocis fins la seva mort, l'any

1643, any on esta documentat que la seva vídua realitza un concert amb el seu gendre Joan Pi pel desenvolupament de la seva llibreria.

En aquesta marca podem veure a Dèdal representat una persona més vella, ja que té la barba encara més llarga, vestint una túnica i volant per sobre del mar. Aquesta marca no té lema. Tot i que no hi ha dades que ho corroborin, és probable que Pedro hagués tigit algun tipus de contacte amb Arnau a Girona, ja que ambdós usen la mateixa marca, sigui per què Pedro l'agafa d'Aranu sigui a l'inrevés. Més tard, Pau Cortey començarà a usar aquesta marca un cop s'associa amb Pedro. Potser aquests impressors espanyols trien aquesta marca per un motiu similar a Vittorio Baldini, és a dir, per la seva qualitat i els pocs errors que tenien els seus llibres.

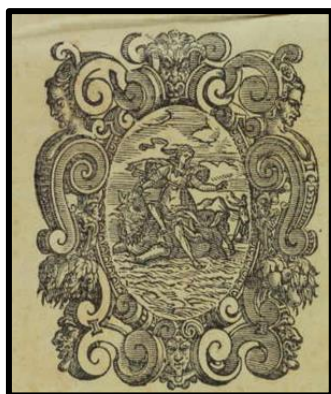
3.11. EUROPA

Filla d'Agenor i Telefasa, o Agríope. Zeus es va enamorar d'ella i va enviar a Hermes per què s'emportés el ramat d'Agenor a la costa de Tir, on Europa i les seves companyes acostumaven a passejar. Zeus es va transformar en un magnífic bou blanc del que Europa es va quedar meravellada per la seva bellesa. Com que aquest bou era mans, Europa va perdre el temor i va començar a jugar amb ell, posant-li flors a les banyes. Finalment, la noia es va pujar sobre ell i va deixar errar al bou fins la riba del mar. El bou, de sobte, va llançar-se al mar i va començar a nadar fins la costa de Cortina, a Creta, on Zeus es va transforma en àguila i a violar a Europa. Amb ella va tenir tres fills: Minos, Radamantis i Sarpedó.

Hi ha tres marques amb el motiu central essent Europa i el bou.

La primera pertany a Vincenzo Castellani. Va néixer el 1528 a Reforzate, no lluny de Fossombrone, però sempre li va agradar definir-se com a oriünd de l'última ciutat. De fet, allà va passar la major part de la vida. Tot i la llicenciatura en dret que va obtenir a Pàdua, va ser abans que res un home de lletres. De les oracions inèdites, a les quals devem algunes dades sobre la seva vida, sabem que va ensenyar literatura a Senigallia, Gubbio i Ancona abans d'obtenir el seu lloc definitiu, el novembre de 1558, com a conferenciant públic a Fossombrone. Va ser regent del col·legi de Montalto a Bolonya entre 1585 i 1590. La fama de Castellani està lligada a les seves qualitats d'escriptor llatí en prosa i vers, cosa que li va valer el sobrenom d'*ocellum alterum linguae latinae* ("una altra perla de la llengua llatina"). També recordat com a bon escriptor per Montaigne, a qui va servir de guia durant la visita a Fossombrone, Castellani estava dotat d'una vasta cultura clàssica i d'una particular sensibilitat pels problemes històrics. Castellani es va interessar molt per la història de Fossombrone, amb especial atenció a l'època romana predilecta, com testifiquen una sèrie d'erudites operetes, com *De Forosempronio* o *De argumento inscriptionum quae sunt in porticu Forisempronii*. Castellani va mantenir relacions amistoses amb nombrosos estudiosos de la seva època, entre ells Girolamo della Rovere, Pietro Bonarelli o Camillo Flacco. Es va casar dues vegades. La primera unió, amb Maddalena di Vincenzo Santucci, no va ser gaire feliç i també li va costar, després de la seva mort, un judici per maltractaments i extorsió de testaments del qual la seva reputació va sortir seriosament trencada. De la seva segona esposa, la noble Virginia Peruzzini, va tenir tres fills, Giambattista, Girolamo i Francesca, nomenats al seu testament. Per carta a Camillo Flacco sabem de l'existència d'una altra filla, que va desaparèixer a primerenca edat. Castellani va morir el 5 de setembre del 1601, com ho demostra una carta enviada per la seva esposa Virgínia a Francesco Maria II della Rovere.

La seva marca representa el rapte d'Europa. Podem veure a una noia, Europa, a sobre d'un bou que neda pel mar. Aquesta marca no té lema. Desconec el motiu de la seva tria.

L'altre marca pertany a Marco Carninoni. Va ser un impressor actiu a Venècia entre 1754 i 1758. També representa el rapte d'Europa. Podem veure a una noia a sobre d'un toro que també està nedant pel mar. Molt similar a la marca de Castellani. Desconec el motiu de la seva tria.

L'última marca pertany a Bonifacio Ciera. Va ser un impressor i editor actiu a Venècia entre 1592 i 1607. És possible que els seus hereus continuessin imprimint amb el nom Ciera fins a 1686 i potser amb la mateixa marca. La marca representa, com les altres dues, el rapte d'Europa. Podem veure a Europa a sobre d'un bou amb flors a les banyes i al coll. També podem veure a una de les seves germanes al fons, a la riba. La representació d'aquesta marca és la més fidel de totes al mite. Desconec el motiu de la seva tria.

3.12. HÈRCULES I ELS DOTZE TREBALLS

Fill de Zeus i Alcmena. Originalment anomenat Alcides, es va casar amb la filla del rei Creont, Megara, amb la que va tenir entre tres i vuit fills. Hera, enfadada pels excessos d'Hèrcules, va fer que embogís. Primerament va atacar al seu nebot Iolau, però aquest va escapar dels seus atacs. Després, va matar als seus fills, creient que eren enemics, i els va llançar al foc amb els fill d'Ificles, el seu germà. Quan Hèrcules va recuperar el seny, es va tancar en una habitació sense tenir comunicació amb cap ésser humà, fins que el rei Tespi el va purificar. Aleshores, quan Hèrcules va anar a Delfos per preguntar què devia

fer, la Pitonisa, anomenant-lo per primera vegada Hèracles, li va aconsellar que residís a Tirint, que servís a Euristeu durant dotze anys i que realitzés qualsevol treball que aquest li donés, com a compensació se li concediria la immortalitat. Tot i que al principi Hècules no volia servir a Euristeu, a qui considerava inferior, va accedir-hi finalment per no oposar-se a la voluntat del seu pare Zeus. Quan va marxar a realitzar els treballs, es diu que Hermes li va donar una espasa, Apol·lo un arc i fletxes, Hefest una cuirassa, Atena una túnica, Posidó tres cavalls i Zeus un escut irrompible.

Hi ha tres marques on només apareix l'heroi grec:

La primera pertany a Juan de León. Va ser un impressor actiu entre 1545 i 1555, amb seus a Sevilla entre 1545 i 1549 i a Osuna entre 1549 i 1555. Va destacar com a impressor d'obres musicals, algunes amb abundants gravats de factura excel·lent. Per a alguns Juan de León és pare d'un altre impressor amb el mateix nom instal·lat també a Sevilla anys després, encara que hi ha molts anys de diferència entre l'activitat d'un i altre. A més, el material de Juan de Lleó passa a altres impressors i no és el que utilitza el segon Juan de León. Aquesta marca representa a Hèrcules, sostenint la seva maça, amb les armes que els déus li donen i la pell del lleó de Nemea. Podem veure un arc i fletxes al terra, darrere d'Hèrcules, que Apol·lo li va donar. Aquesta marca té el lema *Labor omnia vincit*, que significa "El treball ho venç tot". Aquesta frase és un extracte *Les Geòrgiques* de Virgili. S'ha convertit en un lema amb el significat de que qualsevol cosa pot ser aconseguida amb el treball correcte, aquí fent referència als treballs que Hèrcules duu a terme. Considero que Hèrcules evoluciona a ser l'exemple per antonomàsia a l'hora de representar el treball i l'esforç d'una persona i que Juan de León s'identifica amb aquest heroi.

La segona marca amb el mateix motiu central que la anterior pertany a Georg Gärtner. Coneixem molt poc sobre aquest impressor. Sabem que va exercir la seva activitat a Colònia l'any 1610. Aquesta marca, també com l'anterior, representa a Hèrcules revestit amb la pell del lleó agafant amb la mateixa mà, en aquest cas, no la maça sinó l'arc que Apol·lo li dona i una palma, que simbolitza la victòria sobre el lleó i l'Hidra, monstres que podem veure als seus peus. A la mà dreta Hèrcules agafa una flor, que és una rosa. A més, al marc podem llegir el lema *Labore et mentis excitamento dulcia quaerunt*, que significa "Les coses plaents són cercades amb el treball i l'exercitament de la ment", fent referència a que tant Hèrcules, en el treball, com els llibres, en l'exercitament de la ment, ens poden fer assolir les coses més buscades. Potser Georg tria la figura d'Hèrcules per un motiu similar al de Juan de León.

La tercera marca pertany a Michel Chevalier. Va ser un impressor i llibreter. La seva activitat està testimoniada a Lió entre 1608 i 1628. Hi ha un Michel Chevalier llibreter testimoni d'un acte aprovat a Lió l'abril de 1600, potser és ell. Aquesta marca és molt semblant a la de Georg Gärtner, l'única diferència és que Hèrcules mira cap a l'esquerra en lloc de cap a la dreta. També té el mateix lema, suposo, que fent referència a una cosa similar. Potser Chevalier va treballar amb Georg, o a l'inrevés, i durant aquell temps va usar la marca i, quan s'haguessin separat, hauria conservat la marca.

3.12.1. LLEÓ DE NEMEA

El primer treball que Euristeu li va encomanar a Hèrcules quan va anar a viure a Tirint: matar i escorxar al lleó de Nemea, una bèstia gegantina amb una pell resistent al bronze, al ferro i a la pedra. Uns diuen que va néixer de Tifó i el gos Ortre, altres que el va parir Selene i el va deixar caure a terra al mont Tret, i altres que el va crear Selene, a petició d'Hera, amb escuma de mar i que Iris el va portar a les muntanyes de Nemea. Quan va arribar a Nemea, Hèrcules va anar primer al mont Apesas, sense trobar al lleó, i després al mont Tret, on es va trobar la bèstia tornant a la cova amb sang a la boca. Primer Hèrcules li va llançar fletxes que van rebotar a la pell del lleó, després va usar l'espasa, però aquesta es va doblegar, i finalment, amb la clava, li va donar un cop als morros, però no li va fer cap mal. Hèrcules, conscient de que la bèstia era immune a les armes, va decidir lluitar cos a cos amb les mans. El lleó li va arrencar un dit, però Hèrcules li va agafar el cap i el va estrangular. Amb la fera ja morta, Hèrcules va tornar a Cleonas, on va fer sacrificis amb un pastor a Zeus Salvador i va introduir modificacions als jocs nemeus que allà es celebraven. Hèrcules va escorxar el lleó amb les urpes del propi animal i es va posar la pell com si fos una armadura i el cap com si fos un elm.

La primera marca amb el motiu central essent el primer dels dotze treballs d'Hèrcules pertany a la vídua de Jan Hendrick Boom. Jan va ser un llibreter que va desenvolupar la seva activitat a Amsterdam, i la seva vídua va continuar amb l'empresa fins al 1669. Aquesta marca representa el moment en el que Hèrcules es troba per primera vegada amb la bèstia i maquina com poder matar-la. Una modificació respecte el mite, o història, original és que a la marca tant Hèrcules com el lleó es troben en una illa amb una palmera, planta la qual simbolitza la futura victòria de l'heroi. També té el lema *Virtus nescia vinci*, que significa “La virtut incapaç de ser vençuda”, fent referència a les gestes tan perilloses que aquest heroi grec va superar sense morir. Tenint en compte que aquesta marca és de la vídua, és evident que l'hereta i continua fent ús de la marca del seu marit.

La segona marca pertany a Domenico Antonio Ercole. Va ser un impressor i llibreter fill i successor de l'impressor romà Carlo Ercole. Treballa des de 1674 amb el seu oncle, també impressor i llibreter, Michele Ercole, a qui succeeix a la seva mort el 1684. Va ser empresonat el setembre de 1704 per imprimir un elogi de Carles III d'Àustria, pretendent al tron des d'Espanya. Va morir a Roma el maig de 1728. El van succeir la seva filla Cecilia Ercole i el seu gendre l'impressor Pietro Rosati. Aquesta marca representa a un lleó dempeus agafant dues columnes. Considero que aquest és el lleó de Nemea i esta agafant les Columnes d'Hèrcules, les columnes que aquest heroi va posar a l'arribar fins als límits del món conegut pels grecs. La tria del lleó és , suposo, en homenatge al cognom de l'impressor i al poder que aquest animal representa, i també per què l'hereta de la seva família.

La següent marca pertany a Juan de Villanueva i Pedro de Robles.

- L'activitat de Juan de Villanueva comença a Alcalà de Henares, ciutat on treballa entre 1565 i 1571, associat els dos primers anys amb Pedro de Robles amb el que va fer vuit edicions. Quan Robles es trasllada a Lleida, Juan continua imprimint sol a Alcalà obres de temàtica religiosa. Després d'imprimir el text de Gaspar de Villalpando *Comentarius in Libros de priore resolutione Aristotelis*, es muda a Lleida on es reuneix de nou amb Pedro de Robles i l'any 1572 comencen una nova etapa de col·laboració. Imprimeixen allà junts fins l'any 1576, quan sembla que va morir Juan de Villanueva, ja que en aquest any existeix una impressió firmada únicament per Pedro de Robles i a l'any següent apareix la seva vídua treballant a Saragossa.
- Pedro de Robles comença la seva activitat també a Alcalà de Henares, on treballa associat amb Francisco de Cormellas entre 1563 i 1565. Majoritàriament imprimia obres de caràcter religiós, citat com a *Petrus Roburius*, i també de caràcter religiós

com *La Celestina*. La unió amb altres impressors, potser per falta de mitjans, és constant en la vida d'aquest impressor, ja que l'any 1565 s'associa amb Juan de Villanueva. L'any 1566 marxa a Lleida a treballar, allà sense companyia, fins l'any 1572. A partir del 1576 ja no coneixem cap obra d'aquest impressor ni a Lleida ni a cap altre ciutat, tot i que el seu nom es mostra en un document de l'any 1589 on la Universitat l'invita a establir-se de nou a Lleida, cosa que fa l'any 1602. El seu material i la impremta va passar, probablement, a mans de Diego i Lorenzo de Robles, els seus fills.

En aquesta marca podem veure a Hèrcules amb indumentària militar lluitant contra el lleó de Nemea, que està recolzat a l'esquerra de la marca. Amb la mà dreta sosté un caduceu i amb una de les cames trepitja al cranc que envia Hera per ajudar al lleó. Probablement aquí Juan de Villanueva li posa un caduceu que substitueix a la maça, com a símbol de la imposició de la pau i el bé respecte el mal, que ho representa el lleó. Al marc trobem el lema *os homini sublimē dedit sol et lucina parentes*, que significa "L'home va ser dotat d'uns ulls que proporcionen sol i coses del naixement". Desconec a què pot fer referència. Aquesta frase és una modificació d'una altra frase que trobem a les *Metamorfosis* d'Ovidi¹⁹, que és *os homini sublimē dedit caelumque uidere iussit et erectos ad sidera tollere uultus*. A sota en una cartel·la trobem *Cor sapiens probat doctrinam et os ignavum pascitur calumnia*, que significa "El cor que sap accepta la doctrina i la boca vil deixa créixer les calumnies", que també desconec a què pot fer referència. A la marca de Pedro de Robles trobem a la part superior a Diana acompanyada d'un cérvol, animal associat a aquesta deessa. I a sota en una cartel·la trobem *Dianae Sacrum*, és a dir, "Lloc sagrat de Diana", probablement el lloc on Hèrcules lluita contra el lleó. Considero que la tria d'aquests dos impressors és per representar la imposició del bé sobre el mal tant freqüent al cristianisme.

¹⁹ I, 85-86

3.12.2. HIDRA DE LERNA

El segon treball que Euristeu li va encomanar a Hèrcules: matar a l'Hidra de Lerna, un monstre nascut de Tifó i Equidna, criat per Hera com a amenaça per a Hèrcules. Lerna, un districte al costat del mar, a vuit quilòmetres d'Argos, es va veure terroritzat per aquest monstre. L'Hidra era un monstre amb cos caní i amb vuit o nou caps, alguns li atribueixen cinquanta, cent o, fins i tot, un miler, també tenia un alè verinós. Atena li va recomanar a Hèrcules que obligués al monstre a sortir de la cova amb fletxes ardents i que mantingués la respiració al agafar-la, per evitar respirar el seu alè. Un cop va sortir, el monstre es va enroscar als peus d'Hèrcules i aquest últim colpejava amb la clava en va els caps del monstre, que tornaven a sortir. Finalment, va demanar ajuda a Iolau, que va prendre foc a un racó del bosc i després, per impedir que li sortissin de nou els caps al monstre, li va cauteritzar amb branques ardents el coll degollat. Així, Hèrcules va tallar el cap immortal de l'Hidra i la va enterrar sota una pedra, mentre que al cadàver li va treure les entranyes i va impregnar les seves fletxes amb la bilis del monstre.

La primera marca amb aquest monstre i Hèrcules com a figura central pertany a Giovanni Rossi i als seus hereus. Va ser un impressor i llibreter originari de Vercelli (Piamonte). Es va instal·lar a Bolonya, on entre 1559 a 1562, va treballar en associació amb Alessandro i Giovanni Battista Benacci. Quan va deixar aquesta associació, va obtenir la ciutadania de Bolonya el 1562. Un any més tard va ser nomenat impressor episcopal. Sota el títol d'impressor del govern de Bolonya va dirigir la *Società tipogràfica bolognese* de 1572 a 1582, la primera impremta de música a Bolonya. Va morir entre el 30 de setembre i el 3 d'octubre de 1595. El seu fill Perseu Rossi el va succeir amb el nom *Eredi di Giovanni Rossi*. Aquesta marca representa a Hèrcules agafant a l'Hidra amb una mà i amb l'altra la maça amb la que esta punt de matar al monstre. Un canvi respecte el monstre del relat original és que l'Hidra té ales de drac, un canvi motivat per la figura del drac que comença a sorgir en aquell moment. Un rèptil gran potser s'associa ja amb el drac. Desconec el motiu de la seva tria, però potser la tria per demostrar la imposició del bé sobre el mal.

La segona marca amb l'Hidra i Hèrcules, pertany a Francesco i Vincenzo Conti. Aquest últim va néixer a Verona a la primera meitat del segle XVI al si d'una família probablement d'origen jueu. A la seva ciutat natal va aprendre les llengües clàssiques i l'hebreu, i va practicar l'art de la tipografia, que en aquell moment floria particularment a l'estat venecià. Certament havia imprès o col·laborat en la impressió de llibres llatins, grecs, italians i hebreus a Verona. Amb tota probabilitat Conti va estar en contacte amb les comunitats jueves del Vèneto i amb els impressors venecians d'obres jueves. El 1554, acceptant una invitació del bisbe Gerolamo Vida, Conti deixa Verona per traslladar-se a Cremona amb els seus fills Anteo i Francesco, els seus col·laboradors a la impremta. Té una capacitat professional i una consideració notable, així es pot llegir a la carta d'Anton Francesco Doni, secretari de l'Acadèmia Peregrina de Venècia. La vinguda de Conti a Cremona va estar influenciada per alguns problemes amb l'església. El 12 de setembre de 1553, el Papa havia dictat una butlla ordenant la confiscació i crema del Talmud, tant el "babilònic" com el "palestí", i el 21 del mateix mes i any, un decret del Consell dels Deu també va ordenar la confiscació i destrucció del Talmud i de "tots els compendis, resums i altres llibres dependents d'aquest Talmud" al territori de la República de Venècia, provocant una rarefacció impressionant de les edicions hebrees d'aquest període. És probable que Conti, per escapar-se del rigor d'aquestes disposicions, pensés a traslladar la seva impremta a Cremona, que aleshores formava part del Ducat de Milà, subjecte als espanyols, i on l'actitud antijueva era més moderada. D'altra banda, el mateix pontífex es va adonar del mal que la severitat d'aquestes mesures hauria causat a l'avenç cultural, tant jueu com no jueu, i va intervenir per mitigar, amb una butlla del 29 de maig de 1554, la duresa de l'anterior, establint una protecció recíproca i una censura preventiva que hauria permès la publicació o no dels textos hebrees. De fet, molts llibres publicats per Conti compten amb aquesta aprovació especial. L'activitat de Conti a Cremona va durar uns quinze anys i va ser variada i rendible. La seva impremta estava dividida en tres seccions, que imprimien llibres en italià, llatí i hebreu. De 1557 a 1567 Conti, per encàrrec de Vespasiano Gonzaga, també es va fer càrrec de la impremta jueva de Sabbioneta. Posteriorment, no sabem per quins motius, Conti es va traslladar a Piacenza, on va iniciar la seva activitat el 1569 reeditant l'Ordine Ducal i Bandi, però limitant la seva activitat a les edicions llatina i italiana. Conti va morir a Piacenza l'any 1570. La seva tipografia la va mantenir viva gràcies al seu fill Francesco, mort l'any 1576, i a altres impressors.

Aquesta marca representa a Hèrcules a punt de matar amb la seva maça a l'Hidra. Aquí, com passa amb la de Giovanni Rossi, l'Hidra es representada com un drac per adaptació a la tradició del moment. També té el lema *At virtus superavit*, que significa “Però la virtut va ser superior”, és a dir, la virtut d'Hèrcules va ser capaç de vèncer a aquest monstre que es creia impossible de derrotar. Com amb els altres impressors, considero que aquest impressor tria a Hèrcules com a model que agrupa totes les virtuts i s'imposa sobre el mal, en aquets cas, representat com la Hidra. També he considerat, encara que no hi ha res escrit sobre això, que aquí Conti faci una mena de crítica als moviments antijueus, és a dir, Conti seria Hèrcules mentre que la Hidra seria el Papa.

La tercera marca amb Hèrcules i l'Hidra com a figures centrals pertany a Cristoforo Griffio. Va ser un impressor relacionat amb els Gryphe, ja que era germà de Giovanni Griffio. Va iniciar la seva activitat a Pàdua l'any 1563 fins l'any 1565. Torna a aparèixer l'any 1577, aquest cop a Venècia, on continua imprimint fins l'any 1595. Aquesta marca representa la lluita entre Hèrcules i el monstre. Podem veure a Hèrcules ofegant o agafant un cap de l'Hidra amb una mà i amb l'altra agafant la seva maça, i a l'Hidra a sota de l'heroi. Potser la tria per demostrar la imposició del bé sobre el mal.

La quarta marca amb Hèrcules i l'Hidra com a elements centrals pertany a Giovanni Battista Ferroni²⁰. Aquesta marca representa la lluita d'Hèrcules contra l'Hidra. Podem veure a Hèrcules agafant un dels caps del monstre amb la mà esquerra, mentre que la dreta, amb la maça, està alçada preparada per donar-li un cop. A sota d'Hèrcules es troba l'Hidra mossegant el braç que la està agafant. Darrere hi ha una palmera que simbolitza la victòria de l'heroi contra aquest monstre. Com passa amb altres marques, l'Hidra es representada com un drac. Compta amb el lema *Invidia virtute superatur*, que significa “L'enveja es superada amb virtut”, fent referència a la virtut d'Hèrcules i, potser, a l'enveja d'Euristeu o d'Hera vers l'heroi. Desconec el motiu de la seva tria.

La cinquena marca amb l'Hidra i Hèrcules com a motius centrals pertany a Bernardo Paperini. Va ser un impressor que va exercir la seva activitat a Florència entre 1726 i 1747, any en el que es va jubilar, ja que morí l'any 1751. Aquesta marca representa el moment en el que Hèrcules mata a l'Hidra de la manera més fidel respecte el mite original. Podem veure a Hèrcules amb la mà dreta enlaire sostenint la maça i amb la mà esquerra agafant una branca ardent per cauteritzar els caps de l'Hidra i evitar que tornin a sortir. La Hidra està representada com es descriu al mite: cos caní i set caps. Respecte les altres marques que hi ha, aquesta de Paperini introdueix la figura de la deessa Atena, o Minerva, armada amb cuirassa i una llança, aconsellant a Hèrcules per poder matar al monstre. Aquesta marca té el lema *Tu ne cede malis*, que significa literalment “No cedeixis davant del mal”. Aquesta frase és una sentència que trobem a l'*Eneida*²¹, l'obra més cèlebre de Virgili, la qual va guanyar aviat rellevància com a frase d'inspiració heroica entre els erudits del món clàssic. El significat de *cede* equival a rendir-se i *malis* es refereix a l'adversitat, així que una traducció més d'acord amb la intenció del missatge quedaria com

²⁰ per biografia cf. *Minerva*

²¹ VI, 95

a «No et rendeixis davant l'adversitat". Per tant, podem entendre que primer Paperini tria el lema i per poder representar-lo tria a Hèrcules, l'heroi per excel·lència a l'hora de representar el bé.

La sisena i última marca amb Hèrcules i l'Hidra com a figures centrals pertany a Jean Mariette. Va ser un llibreter, gravador i comerciant d'estampes i mapes fill de Pierre II Mariette, també editor i comerciant d'estampes a París. Va exercir l'activitat com a comerciant d'estampes abans de 1686 i va ser rebut com a llibreter el 27 de juny de 1702 per presentació del seu germanastre Nicolas I Langlois, a qui succeiria. El 1716, va heretar els fons i la casa de Pierre II Mariette. Ven part de la seva col·lecció de gravats els anys 1733 i 1734. Va morir a París el setembre de 1742. El va succeir la seva vídua. Aquesta marca representa el final, o el resultat, de la lluita entre Hèrcules i el monstre. Podem veure a Hèrcules recolzat en la seva maça amb l'Hidra morta als peus. A més hi ha dues columnes, les d'Hèrcules, als costats, cadascuna amb una branca d'olivera i una cornucòpia, símbol de la pau que ha instaurat aquest heroi al derrotar al mal. A més té el lema *Haec meta laborum*, que significa "Aquest és el punt d'arribada dels treballs". Considero que la tria és una al·legoria a l'èxit i que posa a Hèrcules com a model a la marca per què aquest heroi va aconseguir ser divinitzat gràcies al treball. Per tant, Mariette mitjançant aquesta marca ens diu que amb el treball podem aconseguir el que ens proposem.

Pel que fa a les marques que només representen a l'Hidra, sense Hèrcules, hi ha tres. La primera marca pertany a Pietro i Girolamo Bartoli i seus hereus²².

- Girolamo Bartoli va ser un impressor i llibreter originari de Salò. Es va traslladar a Pavia, on va exercir la seva activitat entre 1558 i 1591.
- Pietro Bartoli va ser un impressor, fill de Girolamo. Va treballar tant sol com en col·laboració amb el seu germà Traiano i Ottavio Bordone.

Aquesta marca té a l'Hidra al centre, representada com es descriu al mite: un monstre amb cos de gos i set caps. A més té el lema *Virescit vulnere virtus*, que significa “La virtut comença a verdejar amb una ferida” fent referència, potser, al moment quan Hèrcules esbrina com matar a l'Hidra. Desconec el motiu de la tria.

²² per biografia cf. *Herma*

La segona marca amb l'Hidra de Lerna com a element central pertany a Agostino Grisei i els hereus de Pietro Salvioni.

- Agostino Grisei va ser un impressor que inicia la seva activitat l'any 1631 treballant juntament amb els hereus de Pietro Salvioni fins 1638 l'any, quan la relació es talla per motius que desconeixem. Pel que sembla, Agostino continua imprimint sol a Macerata fins l'any 1653.
- Els hereus de Pietro Salvioni van exercir la seva activitat a Macerata entre 1632 i 1640. Durant aquest temps van treballar juntament amb Agostino Grisei.

Aquesta marca té a l'Hidra al centre, també representada com al mite, però aquí té un dels set caps tallat, potser aquell cap que es considerava immortal i tenia or. A més, té el lema *Supremo fine*, que significa “Per al fi decisiu”. Desconec el motiu de la tria i el significat del lema.

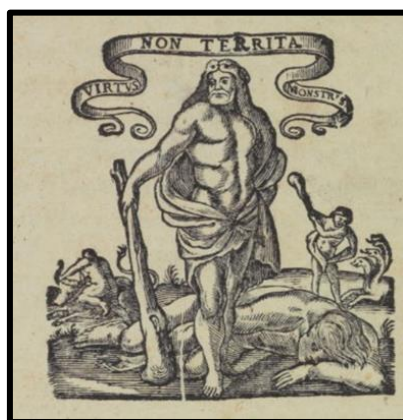

3.12.3. BOUS DE GERÍON

El desè treball que Euristeu li va encomanar a Hèrcules: agafar i portar d'Eritrea ls cèlebres bous de Geríon sense demanar-los ni pagar-los. Geríon era fill de Crisaor i de Calírroe. Va néixer amb tres caps, sis braços i tres cossos units per la cintura. Els bous vermells de Geríon estaven vigilats pel pastor Euritió, nascut d'Ares, i el gos de dos caps Ortre, nascut de Tifó i Equidna. Quan va arribar al mont Abas gràcies a la Copa d'Hèlios, va matar al gos Ortre i a Euritió d'un cop de clava i va emportar-se el ramat de Geríon. Menetes, qui cuidava el ramat d'Hades, va portar aquesta notícia a Geríon. Irrat Geríon, va anar a lluitar contra Hèrcules, però l'heroi li va travessar els tres cossos d'una fletxa. De la sang de Geríon va brotar un arbre que dona fruits semblants a les cireres però sense os,

és a dir, l'arboç. Finalment Hèrcules va apoderar-se dels bous sense demanar-los ni pagar-los i va embarcar-se a la Copa d'Hèlios, a qui Hèrcules va retornar agraït.

Aquesta marca és usada per Antoine Vitré, l'impressor del rei per a les llengües orientals o *Linguarum Orientalium Regis Typographus*. Va imprimir diverses obres amb lletra àrab, utilitzant les fonts desenvolupades per François Savary de Brèves. A partir del 1625, Antoine Vitré va utilitzar aquestes fonts per imprimir la *Bíblia Poliglota de París*, que abraça els primers textos impresos de l'Antic Testament siríac editat per Gabriel Sionita i el *Llibre de Rut* d'Abraham Ecchellensis, també maronita. En aquesta marca podem veure representats tres dels dotze treballs d'Hèrcules, els treballs on mata a monstres. El primer, situat al centre, és Hèrcules dempeus i victoriós, recolzat a la seva clava i vestint la pell del lleó de Nemea, amb un gegant als peus, derrotat. Considero que aquest gegant és Gerion, que durant l'Edat Mitjana passa a ser representat com un gegant, en lloc d'un monstre amb tres cossos, com podem veure al quadre *Hèrcules vence al rey Gerión*, de Francisco de Zurbarán. Darrere, a l'esquerra, podem veure a Hèrcules realitzant el seu primer treball, matant al lleó de Nemea amb les mans, com en el mite. Finalment, a la dreta, podem veure un altre cop a Hèrcules realitzant, en aquest cas, el segon treball encomanat per Euristeu, que tractava de matar a la Hidra de Lerna i com es prepara per donar-li el cop final a dit monstre. Aquesta marca té el lema *Virtus non territa monstis*, que significa “La virtut no (està) aterrida pels/dels monstres”, fent referència al coratge i al valor d'Hèrcules a l'hora d'enfrontar-se a aquests monstres i bèsties. Com s'ha vist amb altres impressors, considero que Hèrcules evoluciona a representar la figura que ajunta totes les virtuts cristianes i que venç al mal, aquí representat pels tres monstres.

3.13. JÀSON

Fill d'Èson i Alcimede o Polimede. Va arribar a la Còlquida per emportar-se la pell d'or del moltó. Eetes, el rei de Iolcos, li va dir que se'l podia quedar si abans aconseguia junyir els dos bous que el custodiaven, llaurar un camp amb ells, sembrar sobre els solcs unes dents que li havia entregat Atena i després vèncer la serp que mai dormia i que romania al peu de l'arbre on hi havia el moltó. Medea, la filla del rei Eetes, que era bruixa, es va enamorar apassionadament de Jàson i va ajudar a aconseguir la seva gesta donant-li una poció màgica perquè no li fessin mal els toros. Un cop va junyir els bous, va llançar les dents sobre els solcs fets a la terra. D'ells van brotar centenars d'homes armats, anomenats Esparts, que es van llançar contra l'heroi, però aquest, seguint les instruccions de Medea, va llançar una pedra i els Esparts es van matar entre ells. Després, Medea va provocar un terrible somni a la serp, llavors Jàson es va apoderar de la pell daurada i va fugir amb els seus homes, amb Medea i amb el germana d'aquesta a la seva embarcació.

Hi ha quatre marques amb el motiu central essent Jàson: tres que pertanyen a Jean Camusat i Denis Courbé Camusat, la seva vídua, i una a Louis de Villac.

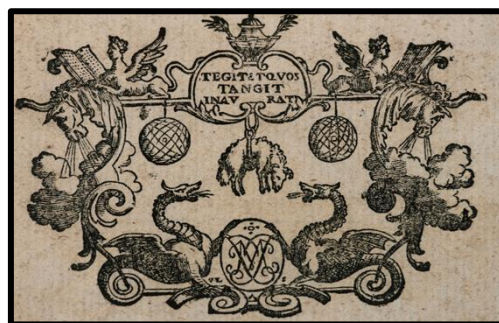
- Jean Camusat va ser un impressor i llibreter fill d'un mestre tintorer de draps de Sézanne. Va entrar en un aprenentatge amb el llibreter parisenc Thomas Blaise el gener de 1613. Va ser rebut com a mestre l'any 1621 i com a llibreter oficial de l'Acadèmia Francesa l'any 1634. Va morir el 25 de juny de 1639.
- La seva vídua Denise de Courbes Camusat el va succeir, al principi sola, però va treballar en associació amb el seu gendre Pierre Le Peti fins al 1642. Durant aquest temps també va publicar amb el nom de Jean Camusat. A l'any 1651 Denise es va tornar a casar amb el llibreter Louis de Villac.

Les quatre marques són idèntiques i representen el moment on Jàson aconseguix la pell del moltó d'or. Trobem a Jàson, armat amb una armadura i una espasa, sota l'arbre on es troba el moltó i un drac, a la base de l'arbre. Respecte el mite, o narració, original que trobem a l'obra d'Apoloni de Rodas és que, en lloc d'una serp, hi ha un drac. Considero que aquest canvi és per adoptar la criatura als temps del moment. Les quatre tenen el lema: *Tegit et quos tangit inaurat*, que significa “Recobreix i enriqueix als que toca”, fent referència a com és de preuat aquest objecte. Potser Jean interpreta que els seus llibre són com el moltó d'or, però en lloc d'enriquir amb diners, ho fa amb coneixements.

La marca de Jean serà heretada per la seva vídua. Quan Denise es casa amb Louis de Villac, aquest últim començarà a usar la marca.

Aquesta marca es usada per Jean François Moreau i, tot i que no té a Jàson com a figura central, sí que té al moltó. Jean François va ser un impressor i llibreter fill de Jean Moreau i també gendre del llibreter Nicolas Pépie. Va ser rebut com a llibreter el febrer 1715, i com a impressor el 30 de desembre de 1732. Va morir a París l'agost de 1751. La seva vídua el va succeir i va dimitir de la impremta a favor del seu fill Nicolas-François Moreau. A la seva marca podem veure al moltó penjant d'una barra, d'on també pengen dos globus terraqüis. També podem veure dos dracs a la part inferior, els protectors d'aquest objecte. També té el lema *Tegit et quos tangit inaurat*, amb el mateix significat que la marca de Jean Camusat. Considero que la tria d'aquesta figura és el que pot fer el llibre quan algú l'agafa per llegir-lo, és a dir, enriquir de coneixement a qui llegeix el seus llibres.

3.14. JÚPITER

Fill de Cronos i Rea i germà de Posidó, Hades, Hera, Demèter i Hèstia. Cronos, per temor a que un dels seus fills el destronés com li havien dit Gea i Úranos, es va menjar a tots els fills que Rea anava parint. Quan aquesta última, amb un gran dolor, estava a punt d'infantar a Zeus, li va demanar ajuda als seus pares Gea i Úranos per què la ajudessin per poder ordir un giny que li permetés donar a llum en secret al seu fill. Aleshores els seus pares la van enviar a Lictos, a Creta, per parir, criar i tenir-ne cura de Zeus quan naixés. Quan Zeus va ser infantat, va ser amagat dins d'una cova del mont Egeu. Rea, llavors, va agafar una pedra, la va embolcar i la va presentar a Cronos, que se la va menjar. Quan va passar un any i Zeus ja tenia suficient força als seus membres, Cronos va vomitar a tota la seva fillada ja adulta, vençut per les arts i per la força dels seus fills. També Zeus va alliberar als oncles paterns, als fills d'Úranos, que el seu pare havia encadenat i en retorn li van donar a Zeus el tro, el llamp i el llampec²³. El seu equivalent a la mitologia romana era Júpiter. Era el governant dels cels, dels déus i dels homes.

Hi ha 7 marques on la figura central és la de Júpiter o Zeus

La primera marca pertany a Claudi Bornat i a Sebastià de Cormellas pare:

- Claudi Bornat era un impressor, llibreter i editor francès i està documentat com a llibreter des de 1550, ja considerat ciutadà barcelonès, i l'any 1553 com a membre de la *Cofradia de librerios de San Jerónimo*. Com editor sembla que va començar l'any 1552 o 1553 amb una obra que imprimeix la vídua de Juan Carles Amorós. Des de 1556 és impressor i, a més, treballa com a tal fins al 1575. L'any 1572 s'uneix amb la vídua de Montpezat, Eulalia, i amb Sansón Arbús, qui va comprar dos terços de la seva impremta, però no sabem si aquesta societat és duu a terme, ja que no hi ha res imprès amb aquests tres noms junts. Bornat va imprimir moltes obres en llatí, català i castellà, la majoria de caràcter didàctic usades en centres d'ensenyança i molts textos sobre tema català, tot això de gran qualitat. A més a més, va ser escriptor i es conserven textos seus incorporats a impressions fetes per ell. A l'any 1580 escriu el seu testament i mor l'any 1581.
- Sota el nom de Sebastià de Cormellas treballen dos impressors: Sebastià de Cormellas pare i Francesc Sebastià de Cormellas, el qual usa exclusivament el seu

²³ Hesíode, *Teogonia* 453-506

segon nom -Sebastià- i poques vegades se'l menciona com a fill. El material tipogràfic s'utilitza continuadament sense que la intervenció del fill suposi cap canvi, com tampoc canvia de localització. Cal tenir en compte, doncs, que Sebastià pare mor, o al menys deixa la impremta, l'any 1638 -dada que sortirà més endavant- i aleshores s'han d'atribuir al fill els impresos posteriors a aquesta data. Sebastià de Cormellas pare neix a Alcalà de Henares, fill de l'impressor Francisco de Cormellas i Luisa López. Segons Millares, és l'impressor *más notable y fecundo de los tipógrafos de Barcelona durante el último decenio de la centuria decimosexta*²⁴. Comença a treballar a Barcelona com a empleat de Hubert Gotard, qui mor l'any 1590. L'any 1591 es casa amb la vídua de Gotard, Maria Velasco, i se'n fa càrrec de la impremta i fa el seu primer treball. Hi ha un total de 64 obres impreses entre 1591 i 1600. L'any 1597 s'uneix amb les hereus de Pablo Malo i en aquell mateix any es deu quedar amb la impremta d'aquells. Està documentada la seva entrada a la *Cofradía de Libreros de San Jerónimo* l'any 1595. Podem suposar que Sebastià de Cormellas pare mor l'any 1638 o deixa la impremta ja que en aquest any hi ha un plet de Francesc Sebastià, el seu fill, per poder fer-se càrrec del taller del seu pare. El plet es guanyat pel fill i aquest segueix imprimint.

A la seva marca podem veure a Júpiter sense barba, amb pel curt, i vestint una túnica. Davant seu podem veure una àliga, animal associat a aquesta divinitat. L'àguila o Júpiter agafa una palma a la mà dreta i una branca d'olivera o de roure a mà l'esquerra, ja que el roure és un arbre també amb aquest déu. Tant l'àguila com Júpiter estan dins d'un cercle format per dues corones de llorer. També podem veure cinc estrelles de sis puntes, símbol que es diu que servia per espantar els mals esperits i per representar la connexió entre cel i terra. Potser hi ha cinc per fer referència als seus germans i germanes. Pel que fa a la representació de Júpiter aquí sembla que fos un sant, s'allunya molt de la representació canònica. A sobre del marc, en una cartel·la, trobem el lema *In Iovis usque sinum*, que significa "Fins al si de Júpiter". Claudi Bornat tria la figura de Júpiter per reivindicar-se com a editor humanista i podem suposar que Sebastià, quan entra a *Cofradía de Libreros de San Jerónimo* l'any 1595, agafa aquesta marca que probablement era la que s'usava.

²⁴ Rubio, pàg 158 vol. 1

Aquesta marca pertany a Francisco Martínez Abad. Sabem que va ser un impressor actiu a Madrid al segle XVIII. A la seva marca podem veure a Júpiter vestit com un rei, amb una corona i un ceptre, tots dos símbols del seu poder. Aquest déu es troba als núvols assegut en un carro tirat per una àliga i un griu o fènix. Al costat del carro podem veure dos escuts rodons: un amb la imatge de dos peixos, que fa referència al signe de *Piscis*, i l'altre amb la imatge d'un centaure, que fa referència a el signe de Sagitari. Davant de Júpiter hi ha un adorador agenollat i que li dona un objecte quadrat. En una cinta podem veure que posa *Iupiter*, el nom llatí de Júpiter per indicar quina és la figura que esta representada aquí. Desconec el motiu de la seva tria.

Aquesta marca pertany a Claude Robustel. Va ser un impressor i llibreter fill d'un comerciant de Vienne (Isère). Va començar la seva activitat com a aprenent des de 1697 fins a 1701, aleshores company del llibreter parisenc Charles I Robustel. Va ser rebut com a llibreter el 23 de gener de 1703 i com a impressor el 2 de juliol de 1723, però ja va començar a practicar la impremta abans de 1710. Va morir a París el 12 de juny de 1740. El va succeir la seva vídua Marguerite-Louise Huart. No obstant això, les publicacions apareixen a nom de Claude Robustel almenys fins al 1773. En aquesta marca podem veure a Júpiter assegut en una pedra amb una paisatge natural al fons. A la dreta de la marca hi ha una àguila, animal associat a Júpiter i que simbolitza el seu poder. A les urpes de l'ocell podem veure algunes fulles de paper. Del cel ennuvolat cau un gran llampec, arma que

els ciclops li van forjar a Júpiter. La representació d'aquest últim en aquesta marca és molt similar a la de Jesús, potser per equiparar a aquests dos déus de dues religions diferents, ja que ambdós governen el cel. Desconec el motiu de la seva tria.

La següent marca pertany a Johann Baptist Schönwetter. Johann Baptist Schönwetter procedia d'una destacada dinastia editorial catòlica de Frankfurt. Cap a finals del segle XVII va emigrar a Viena, on el 1699 ja es va establir com a impressor i editor. Al mateix temps, va rebre un privilegi imperial per a un diari setmanal, específicament per al *Wienerische Diarium*, que després es comercialitzaria com a *Wiener Zeitung*. El 1706, Schönwetter també operava sota el nom de *Universitaetischer Buchhandler* a Viena. Schönwetter es considerava educat i ell mateix era un home de lletres. L'any 1721 Schönwetter perd el *Wienerisches Diarium*, cosa que fa que en els últims anys de la seva vida tingués dificultats financeres. Les seves impremtes van ser subhastades i es va empobrir cada vegada més. Es desconeixen els detalls del desastre financer. Schönwetter va estar casat dues vegades. La seva primera esposa va ser Maria Susanna Schönwetter. D'aquest matrimoni se'n coneixen quatre fills. De la segona dona tot el que se sap és que el seu nom era Katharina. Johann Baptist Schönwetter va morir el 7 d'abril de 1741 a l'edat de 71 anys.

En aquesta marca podem veure al centre a Júpiter a lloms d'una àliga, l'ocell per excel·lència d'aquest déu, volant per sobre del mar. Al cap porta una corona i amb la mà dreta sosté un ceptre, ambdós símbols de la seva sobirania sobre tothom, tant déus com homes. Amb la mà esquerra agafa alhora el tro, el llamp i el llampec. Als costats hi ha dues figures sobre les quals tinc dubtes de què o qui poden representar, però crec que són figures al·legòriques a la ciutat de Magúncia: a la dreta la possible muralla, ja que té un corona de torres al cap, símbol de protecció de la ciutat, i a la dreta al riu Rin, ja que podem veure com vessa aigua d'una gerra. A sobre de Júpiter, en una cinta, trobem el

lema *Caelo crescunt vegetata sereno*, que significa "Les coses vigoroses creixen en un cel serè". Desconec el motiu de la seva tria.

La següent marca pertany a Johann Theobald Schönwetter. Aquest impressor va néixer l'any 1575 a Magúncia, fill de Johann Baptist Schönwetter i la seva primera esposa Maria Susanna. Va estudiar a Würzburg i Magúncia. L'any 1596 es casa amb Anna Maria Spies, filla de l'impressor Johann Spies. S'estableix des del 1598 com a ciutadà i editor independent a Frankfurt, ciutat on es va donar a conèixer a través de la impressió de les *Consultationes Saxonicae*, que va imprimir el 1599, una publicació de consells legals preliminars i opinions d'experts sobre la tasca legislativa de l'Elector August de Saxònia. El 1632 Schönwetter va passar l'editorial al seu únic fill, Johann Gottfried Schönwetter. En aquesta marca podem veure a Júpiter, aquí vestint indumentària militar de legionari romà, muntant a lloms d'una àliga amb les ales esteses. Amb la mà dreta sosté el ceptre, que denota la seva sobirania dels cels, i amb la mà esquerra sosté el tro, el llamp i el llampec. Al marc trobem el lema *Iupiter almus tempora donans grata diei*, que significa "El benigne Júpiter donant els temps delitosos del dia", fent referència a una de les funcions d'aquest déu. La figura de Júpiter a lloms d'una àliga es heretada del seu pare Johann Baptist, simplement Theobald la remodela.

Aquesta marca pertany a Johann Gottfried Schönwetter. Aquest impressor va néixer el 1609, fill del segon matrimoni de Johann Theobald amb Anna Rosenzweig el 1607. Va treballar com a editor independent al costat del seu pare des de 1628. L'any en què es va fer càrrec del negoci del seu pare, Johann Gottfried va fer que la editorial florís. Això va assegurar les bases per a l'auge de la seva editorial. Sota els descendents de Johann Gottfried Schönwetter, l'editorial es va dedicar cada cop més a la publicació de documents catòlics i jesuïtes. Johann Gottfried va morir l'any 1656, però l'editorial va continuar existint a Frankfurt fins al 1726. Com amb les marques del seu pare i del seu avi, en la marca de Johann Gottfried podem veure a Júpiter a lloms d'una àliga amb ales esteses. A sobre té una corona, amb la mà dreta sosté el ceptre i amb la mà esquerra el tro, el llamp i el llampec. La tria d'aquesta figura, com en el cas de Johann Theobald, es heretada pel seu fill i la modifica segons els seus gustos.

Aquesta marca pertany tant a Johann Peter Zubrodt com a la seva vídua. Va ser un impressor i llibreter. Es va casar amb la vídua del llibreter Johann Baptist Schönwetter l'any 1673. Va ser anomenat el 12 d'abril del 1679 bibliotecari adjunt del príncep elector de Magúncia. Va morir molt endeutat el 1682, any en el que la seva vídua el succeeix.. En aquesta marca podem veure a Júpiter a lloms d'una àliga en una platja amb palmeres, dues a cada costat. Júpiter té una corona al cap i amb la mà dreta agafa un ceptre, ambdós símbols del poder reial de Júpiter. Amb la mà esquerra agafa un raig, arma forjada pels ciclops. A sobre de la figura de Júpiter, en una cinta, trobem el lema *Caelo crescunt vegetata sereno*, que significa "Les coses vigoroses creixen en un cel serè". Aquesta marca la usará Johann Peter després de casar-se amb la vídua de Johann Baptist Schönwetter, a qui en un primer moment li pertanyia la marca.

3.15. LAOCOONT

Estava casat amb Antiopa i tenia dos fills. Era sacerdot de Neptú. Durant la Guerra de Troia, quan els troians introdueixen el gran cavall de fusta dins de la ciutat, Laocoont renya als ciutadans per haver permès l'entrada d'aquell regal i aconsella destruir-lo, ja que no se'n refia dels aqueus. Llavors va llançar una llança al costat del cavall. La llança es va quedar clavada tremolant i el ventre va ressonar buit. Com a càstig per haver llançat aquella llança contra el sagrat roure i haver-lo profanat, dues serps surten del mar i escometen a Laocoont, que estava sacrificant un bou, i als seus dos fills, matant a tots tres²⁵.

Aquesta marca es utilitzada per Volcmar Timan i representa l'estàtua *Laocoont i els seus fills* que va ser feta per Agesandre, Polidor i Atenodor de Rodas i es va trobar a Roma al 1506. Com a curiositat, podem veure que l'estàtua està reconstruïda. No sabem si és per què va ser trobada d'aquesta manera o és una reconstrucció fruit de la imaginació de Volcmar. Tot i que no es veu present a la marca, té el següent lema: *Morte fidei tueor*, que significa "Veig la fe amb la mort". L'obra *La Rima*, en lloança de Vergínia Ramponi Andreini, va ser impresa per Volcmar Timan l'any 1604 i estava destinada a ser venuda com a annex a l'*opera prima* del marit de Vergínia, però tota aquesta primera edició va ser destruïda a causa d'un accident de la impremta de Volcmar. Si realment aquesta anècdota va succeir, aleshores considero que l'impressor s'identifica amb Laocoont i que el càstig que va patir, si és que va patir algun, va estar justificat, com el de Laocoont per voler destruir una obra o regal, i que amb aquell càstig va assolir la redempció, en aquest cas la fe.

²⁵ Virgili, *Eneida*, II 199-233

3.16. MAR

La següent marca pertany als Germans Veith. Martin I Veith a ser un impressor i llibreter originari d'Augsburg, ciutat on va ser rebut l'any 1722 com a ciutadà. Allà va treballar a la llibreria familiar en associació amb els seus dos germans Philipp (Jakob) i Johann Veith. També tenia una llibreria a Würzburg. Va publicar en col·laboració amb els seus dos germans sota el títol *Veith Gebrüder* des de 1712 a 1714 i des de 1718 a 1725. Del 1715 fins al 1717 publica solament amb Philipp Veith i després del 1725 al 1738 juntament amb Philipp sota el nom *Philipp, Martin und Johann Veiths Erben*. De 1738 va continuar imprimint en solitari amb el nom *Veith Gebrüder* fins l'any 1756, quan va morir.

En aquesta marca podem veure un paisatge marí al centre del qual hi ha una petxina tancada. Això, segons el meu parer, fa referència al mite del naixement d'Afrodita: Després que Cronos tallés els genitals al seu pare Úranos, els va llançar al mar, on van surar durant molt temps. Al voltant del membre brollava escuma blanca dins de la qual es congria la deessa Afrodita. Primer va navegar a Citera, una illa a Grècia i després a Xipre²⁶. Aquesta marca, a més a més, està influenciada pel famós quadre de Botticelli *La Nascita di Venere*. Als marcs, a cada costat, podem veure a dues figures mig humanes mig peixos. El de l'esquerra és Tritó, l'altre ho desconec. A la part superior del marc trobem el lema *Aperi et pretiosa lege*, que significa "Obre't i digues-li preciosa", fent referència a que quan s'obri la petxina, d'allà sortirà Afrodita, la deessa més bella de totes. La tria de Martin Veith la desconec, però potser vincula a la petxina d'Afrodita amb els

²⁶ Hesíode, *Teogonia*, 188-200

seus llibres, és a dir, obres un llibre i allà dins trobes la bellesa de les lletres, tot i que no hi ha dades que ho corroborin.

3.17. MERCURI

Fill de Maia i Zeus²⁷. Neix al mont Cilene a Arcàdia, i la seva mare el va deixar en bolquers en una cova. Mercuri va créixer amb sobtada rapidesa i va sortir de la cova en busca d'aventures. En una d'aquestes aventures va arribar a Pieria, on Apol·lo vigilava un gran ramat de vaques. Mercuri va decidir robar-les i per aconseguir-ho sense ser descobert, va crear unes peülles que va cordar a les vaques per que semblés que haguessin anat per un altre lloc i confondre a Apol·lo. Quan Apol·lo va tornar es va adonar de la pèrdua i va decidir buscar-les, sense èxit, i aleshores va oferir una recompensa per a aquell que les trobés. Silè i els seus sàtirs, quan van arribar a Arcàdia, van escoltar una música que mai abans havien escoltat i van decidir anar a la cova del mont Cilene on deien que havia nascut una criatura superdotada i que la nimfa amb el mateix nom que el nom el cuidava. Aquest nen havia fabricat una lira amb la closca d'una tortuga i els intestins de les vaques. Mentre Silè interrogava a la nimfa Cilene sobre com havia fabricat el nen la lira, Apol·lo va entrar a la cova i li va dir a Maia que el seu fill havia de retornar les vaques que havia robat. Maia, assenyalant al nen encara en els bolquers, li va dir a Apol·lo que era una acusació absurda. Però el déu de la profecia, després d'haver reconegut les pells de les vaques, va portar a Mercuri a l'Olimp, on el va acusar formalment davant de Zeus. Mercuri va acabar confessant el robatori, dient que va matar únicament a dos i que les havia tallat en dotze parts, una per a cada déu, fent referència al sacrifici. Quan aquests dos déus van tornar a la cova del mont Cilene, Apol·lo, encisat per la bonica melodia que havia tocat Mercuri amb aquell invent seu, va intercanviar amb Mercuri la lira per les vaques, intercanvi que va ser acceptat. Aquest últim va retornar a l'Olimp, on li va

²⁷ Hesíode, *Teogonia*, 938-939

comentar tot això al seu pare. Aleshores Zeus va decidir fer a Mercuri el seu herald i li va donar un bàcul d'herald, un barret rodó que li protegís de la pluja i unes sandàlies daurades amb ales per què viatgés ràpid com el vent. Hades també el va agafar com a herald per què conduís a les ànimes dels morts allà.

Hi ha 16 marques on Mercuri és la figura central:

La primera marca pertany a Jean François Bassompierre i Albert Fridericus Bartholomaeus.

- Jean François II Bassompierre va ser un impressor i llibreter que va néixer a França. Va començar la seva activitat com a impressor l'any 1757 quan treballa en associació amb el seu pare Jean François I Bassompierre. Quan el seu pare mor l'any 1776, probablement es posa al capdavant de la impremta fins l'any 1796, any de la seva mort.
- Albert Fridericus Bartholomaeus va ser un impressor que va exercir la seva activitat com a impressor entre 1768 i 1771 no sabem si a Leipzig o a Frankfurt.

En aquesta marca podem veure al déu Mercuri, a l'esquerra, seminu amb el pétasos alat, casc típic de Mercuri que el protegeix de la pluja en els seus viatges, i amb les sandàlies també alades. Les botes del déu, així com els seus pétasos, solien adornar-se amb ales; aquests elements simbolitzaven tant la celeritat en les seves funcions com a missatger com la seva vinculació amb l'Hades, ja que les solen lluir aquelles divinitats que tenen la capacitat de comunicar-se amb l'inframón. A la mà esquerra sosté un llibre i la mà dreta sosté el caduceu amb ales, el símbol per excel·lència de l'herald i l'atribut iconogràfic essencial de Mercuri. En un origen era la vara amb la que Apol·lo dirigia els bestiaris d'Admet, que va ser lliurada a Hermes pel seu germà a canvi de la siringa. A la dreta del déu hi ha un gran escut amb un monograma de les inicials de l'impressor: a la de Jean François Bassompierre veiem les lletres *JFB*, mentre que a la d'Albert Fridericus Bartholomaeus veiem les lletres *AFB*. En aquesta marca no hi ha lema. Probablement Jean François continua usant la marca del pare un cop mor l'any 1777. Pel que fa a Bartholomaeus desconec el motiu de la seva tria.

La segona marca pertany als germans Benacci (Giovanni Battista & Alessandro) i a Giovanni Rossi i als hereus d'aquest últim impressor²⁸. D'Alessandro di Benazzo -de qui només sabem que va viure el 1524- van néixer dos fills, Giovan Battista i Alessandro, que semblen haver estat els primers en assumir el cognom Benacci. No hi ha cap notícia que ens doni informació sobre el naixement, les condicions socials i la joventut d'aquests dos bolonyesos. Només sabem que cap a mitjans del segle XVI van iniciar una modesta activitat tipogràfica, subscrivint les seves edicions *ex typographia Ioannis Baptistae et Alexandri Benaciorum*, del que es podria inferir que Giovanni Battista era el gran dels dos germans. Quan el 1558 Giovanni Rossi, un tipògraf que havia treballat a Venècia, es va traslladar a Bolonya, va recolzar al taller de Benacci i va muntar amb ells una empresa tipogràfica-editorial amb el motiu *ex Typographia Ioannis Baptistae et Alexandri Benaciorum et Ioannis Rubei*. Liquidada l'empresa amb Rossi, qui va muntar la seva pròpia impremta i va saltar a la fama, Giovanni Battista i el seu germà Alessandro van continuar produint junts fins al 1577, quan el nom de Giovanni deixa d'aparèixer a les subscripcions: és probable que aquell any morís; tanmateix, hem d'advertir que moltes edicions del període 1562-1577 només porten el nom d'Alessandro. Del 1577 al 1595 (quan mor Giovanni Rossi) es pot dir que la producció de llibres bolonyesos s'identifica amb l'activitat d'Alessandro i Rossi: les seves nombrosíssimes edicions, però, revelen un nivell cultural molt modest i marquen un notable declivi. Això no s'explica si no es té en compte la despietada hostilitat amb què inquisidors, bisbes, llegats van obstaculitzar, amb odi creixent, la difusió del llibre i dels seus divulgadors: editors, impressors, botiguers. En aquest clima van haver de treballar Alessandro i el seu fill Vittorio, i es van ajustar a les necessitats de l'època, amb molta cautela i amb extrema prudència a l'elecció de les obres i autors a publicar. La seva conducta obsequiosa va ser apreciada per les autoritats

²⁸ per biografia Giovanni Rossi cf. *Hèrcules*

de la diòcesi i se'ls va atorgar el càrrec de "Impressors Episcopals". Després de més de cinquanta anys d'activitat, Alessandro va morir el 1590 i va ser succeït immediatament pel seu fill Vittorio, que ja havia estat col·laborant amb el seu pare en la gestió de l'empresa durant anys. També va succeir el seu pare a l'ofici d'impressor episcopal, i el 1598 el Senat li va concedir també el d'impressor de cambra, quan el càrrec va ser arrabassat als fills de Giovanni Rossi que l'havien conservat després de la mort del pare.

En aquesta marca podem veure al déu Mercuri representat amb els seus elements típics: el pétasos alat, el caduceu alat també i les sandàlies alades. Respecte la simbologia tradicional, aquí el déu té indumentària militar, com la d'un legionari romà, clarament porta una cuirassa i la túnica que sobresurt per la cintura. El déu recolza un peu a sobre d'un globus terraqüi, símbol de poder i d'universalitat. En una d'aquestes marques trobem el lema *Coelo demissus ab alto*, que significa "Enviat des de dalt del cel", fent referència a la seva funció com a missatger dels déus o de Zeus i el motiu pel qual assenyala amb la mà esquerra cap a dalt. Suposo que Giovanni Rossi va ser el primer en crear aquesta marca i quan es junta amb els germans Benacci ells també l'adopten. Suposo que la tria és per fer que la venda dels seus llibres sigui propícia i estigui protegida per Mercuri.

Les següents marques pertanyen a Claude Bourgeat. Va ser llibreter i impressor, autor de diverses epístoles dedicatòries i un editor de catàlegs. Va començar la seva activitat l'any 1659, quan treballa en col·laboració amb Michel Liétard fins 1661 a Lió, tot i que sovint es queda per negocis a Espanya, sol o amb el seu fill. Va patir una fallida l'abril de 1671 i també hauria estat empresonat per deute a Madrid l'agost de 1678. No sabem si va continuar imprimint o no després del seu empresonament, però sabem que va morir l'any 1692. Aquest impressor té tres marques, dues essent la mateixa:

- A la primera marca podem veure a Mercuri assegut vestit com un viatger, és a dir, adaptat a la seva principal funció d'herald: vesteix una túnica curta, calçat amb altes botes i amb el pétasos, agafant amb la mà dreta sosté el caduceu. Sembla que

Mercuri està assegut a l'Olimp, ja que darrere hi ha núvols que indica la seva naturalesa divina. Als marcs podem veure dos ocells i a sobre en una cinta el lema.

- A la segona marca veiem a Mercuri representat amb una figura més divina. Té una mena de túnica que li passa per sota del braç i pel darrere del cap; el pétasos amb ales, una cuirassa i la túnica, com un soldat romà, i les sandàlies alades. A la mà dreta sosté el caduceu i a la mà esquerra agafa un llibre obert on està el lema. Hi ha una variant on al marc hi ha decoracions vegetals i dos galls, un a cada costat, ocell associat a aquesta divinitat.

El lema, que és el mateix a ambdues marques, és el següent: *Docta per orbem scripta fero*, que significa "Porto escrits savis pel món", fent referència a una de les esferes d'aquest déu, que és el del comerç i de l'intercanvi, aquí aplicat a l'àmbit i temàtica de l'impressor: que són els llibres. Suposo que tria a Mercuri com a baluard per què protegeixi el comerç dels seus llibres.

La següent marca pertany a la *Compagnia dei librari*. A Roma, l'any 1585, Domenico Basa havia creat la *Compagnia dei librari*, que incloïa Giorgio Ferrari de Cremona, Brianço Brianzi de Milà, Marc Amadori i Girolamo Franzini de Brescia, Sebastiano De Franceschi de Siena i Antonio Llança de Savona. En aquesta marca podem veure a Mercuri vestint una cuirassa com la d'un legionari romà, amb el pétasos amb ales i les sandàlies també amb ales. Amb la mà esquerra sosté una cornucòpia, símbol d'abundància, i amb la mà dreta un violí, potser l'adaptació en aquella època de la lira. Al marc podem veure el lema *Ex concordia rerum opulentia*, que significa "La riquesa de les coses a partir

de la concòrdia". Com amb les altres marques que hem vist fins ara, suposo que la tria es per què la venda dels seus llibres fos propícia.

La següent marca pertany a David Douceur. Va ser un impressor i el llibreter jurat de la universitat de París, probablement des de 1580. Va ser condemnat per un decret del parlament de París del 8 d'octubre de 1587 per la venda de llibres prohibits. Va aturar la seva activitat l'any 1618. Va morir entre el desembre 1623 i 6 de novembre de 1626. En aquesta marca podem veure un herma amb la figura de Mercuri, però no la figura d'Hermes que es representava en els *hermae* de la Grècia Antiga, sinó la figura de Mercuri romana, amb el pétasos i el caduceu, ambdós amb ales. El caduceu el sosté amb la mà esquerra i amb la mà dreta sosté una cornucòpia, potser símbol de l'abundància que s'adquireix amb un comerç bo. A la base de l'herma hi ha dos trompetes i a sota del caduceu podem veure un gall, animal associat a Mercuri com a missatger del nou dia. Al marc podem veure el lema *Constans qui vagus ante*, "És constant qui passa per davant", fent referència a la funció de l'herma alhora d'indicar els camins per als comerciants. Desconec el motiu de la seva tria.

La següent marca pertany a Christian Gensch. Va ser un impressor que va néixer a Halberstadt l'any 1680. Sembla que l'any 1685 va marxar a Frankfurt i que allà va aprendre l'any 1707 l'ofici d'impressor. Probablement va marxar a Leipzig a estudiar a la Universitat. Finalment l'any 1712 va tronar a Halberstadt on va exercir la seva activitat com a impressor fins l'any 1722, any quan mor. A la seva marca podem veure com Mercuri està regant les plantes, vestint l'armadura d'un soldat romà i el pétasos amb ales mentre sosté el caduceu, també amb ales, amb la mà dreta. A la part superior de la marca, podem veure en una cinta, el lema *Nempe arbos unde rigetur*, que significa "Efectivament l'arbre de sota està regat". Al voltant de la figura central de Mercuri podem veure un altre lema, on podem llegir *Intererit multum quis. nostros irriget hortos. Ac mens nostra Dei qua foveatur ope*, que significa "Serà molt diferent qui rega el nostre jardí, i també la nostra ment afavorida pel poder de Déu". Aquest és un díptic de Joachim Camerarius. Aquest poema ens fa saber que és molt important saber qui i què és el que rega els nostres "jardins" mentals. El *Deus* del poema es refereix clarament al Déu cristià, però Mercuri és un bon símbol per utilitzar aquí, ja que Mercuri era sovint el missatger dels déus entre els homes. A més, tal com explica Camerarius en un assaig, Mercuri és un símbol del "poder de l'enginy, l'eloqüència i l'aprenentatge", *vis ingenii, eloquentiae et doctrinae*²⁹. Potser aquesta impressora va triar aquest emblema específic per respecte a Joachim Camerarius, perquè Gensch va estudiar a la mateixa ciutat o es va inspirar en aquest poema.

La següent marca pertany a Pierre Gosse. Va ser un llibreter i editor de mapes geogràfics fill del llibreter de l'Haia Pierre I Gosse. Primer va treballar amb el seu pare a la *Compagnie van Vijven* de 1740 a 1744. L'any 1749 va ser nomenat llibreter de la Princesa d'Orange i Nassau. Deu anys més tard va aconseguir el títol de llibreter del Príncep Stadtholder de les Províncies Unides. De 1761 a 1774, va treballar en associació amb

²⁹ <http://distichalatina.blogspot.com/2012/01/nempe-arbos-unde-rigetur.html>

Daniel Pinet i després amb el seu fill Pierre Frédéric Gosse sota el distintiu *Pierre Gosse et fils*. Durant aquest temps va ser nombrat llibreter de la cort, l'any 1763. L'any 1770 es va convertir en periodista de la *Gravenhaagse Courant* i la *Gaceta de l'Haia*. Va crear a Londres una filial de la seva llibreria, la Societat Tipogràfica.

En aquesta marca podem veure a diverses figures reunides en una biblioteca amb llibres als peus de les figures. A l'esquerra podem veure a Mercuri seminu, portant el pétasos alat, les sandàlies alades i amb el caduceu a la mà dreta. A la dreta podem veure a un àngel sostenint el que sembla una tauleta de cera. Darrere seu podem veure una al·legoria a la Concòrdia, asseguda i agafant quelcom amb la mà esquerra, i a sobre d'aquesta podem veure a una dona alada, que bé pot representar a la Victòria. Darrere, al fons de la marca, podem veure un gran veler. Al marc, a la part superior, trobem el lema *concordia res parvae crescunt*, que significa "Les coses petites floreixen en la concòrdia". Aquesta frase la trobem al llibre *Bellum Iugurthinum* de Sal·lusti³⁰ i se li sol donar el significat "La unió fa la força". Considerant que Pierre va tenir la seva impremta als Països Baixos, podem dir que aquesta frase pot ser un homenatge a aquest país, també per poder identificar a la figura femenina situada a la dreta. Considero que Pierre tria aquestes figures en concret per la temàtica de les seves impressions. Com que és llibreter i editor de mapes geogràfics, agafa a Mercuri com a símbol dels viatges; a la Victòria (si ho és) pel seu èxit i a la Concòrdia com a homenatge dels Països Baixos o de les unions de Pierre amb el seu pare i amb el seu fill i el que ha aconseguit amb aquestes. La marca pot venir també influenciada per la pintura *Alegoria de la Concòrdia entre las Artes* de Gregorio de Ferrari, on surten les mateixes figures al·legòriques: Concòrdia, Mercuri i àngels. Potser Gosse canvia a Minerva per la dona alada.

³⁰ X, 6

Les següents marques pertanyen a Johann Herwagen. La seva primera activitat coneguda va ser la d'impressor a Estrasburg entre els anys 1523 i 1528; durant aquest període va publicar més de 100 llibres, molts de Luter i altres reformadors. El 1528 va adquirir la ciutadania a Basilea i es va casar amb Gertrude Lachner, vídua del conegut impressor Johann Froben. Juntament amb el fill, Hieronymus Froben, i el gendre, Nicolaus Episcopius, se'n va fer càrrec de la impremta, on van publicar conjuntament llibres d'Erasme, de la patristica i de literatura clàssica fins al 1531, any en què els cunyats es van separar d'Herwagen. Herwagen va continuar en solitari encara que en va col·laborar del 1538 fins al 1541 amb un altre fill de Johann Froben, Erasme Froben. Va morir entre 1557 i 1559. Les cinc marques que té aquest impressor representen un herma amb la figura de Mercuri amb tres caps, suposo que cada un al·ludeix als àmbits més importants del déu: el que sosté el caduceu és l'herald dels déus, un dels caps del darrere faria la funció de guia de les animes dels morts a l'Hades i el restant seria el déu dels comerciants i dels intercanvis. Quatre de les cinc marques tenen al centre de la columna la cara d'un lleó rodejada per corones de llorer. Potser això fa referència a l'escut d'armes que li va ser concedit per Carles V l'any 1547. L'única diferència entre les marques és que en una el suport canvia i en lloc de ser una columna semblant a l'estil dòric és una columna amb decoració floral. Aquestes marques no tenen lema. Suposo Herwagen tria la figura de Mercuri per influència de Froben i inclou al déu i una de les seves possibles representacions en lloc de usar solament el caduceu.

La següent marca pertany a Blas Román. Sabem que va ser un impressor que va exercir la seva activitat a Madrid entre 1770 i 1796. La marca és pràcticament igual que la segona de Claude Bourgeat. L'única diferència és que en comptes d'agafar un caduceu a la mà dreta, sosté una trompeta. El lema també és el mateix: *Docta per orbem scripta fero*, que

significa "Porto escrits savis pel món", suposo que amb una intenció similar. Potser s'apropia de la marca de Bourgeat i la modifica per no tenir problemes legals.

La següent marca pertany a Nicolò Schiratti, Varisco Varisco i a Sebastiano Sardi.

- El primer d'aquests va néixer a Udine a l'agost de 1590, fill de Giovanni i de Valentina Sottomonte. A les fonts va rebre el nom de Nicolò Giovanni Battista. Va aprendre l'art de la tipografia a Venècia, on es va convertir en prototip de la impremta d'Antonio Pinelli, impressor ducal des de 1610. El juliol de 1629, el Consell d'Udine va aprovar per unanimitat la contractació de Schiratti com a impressor de la ciutat amb les obligacions que havien correspost a Giovanni Battista Natolini, el primer impressor actiu a la ciutat des del 1592 fins al 1609. Schiratti va arribar a un acord amb els hereus d'aquest últim per utilitzar els seus caràcters tipogràfics, que anteriorment havien pertangut a Natolini. Al llarg dels anys, Schiratti es va establir i es va independitzar financerament. La producció coneguda de Schiratti ascendeix a 176 edicions, entre llibres i fulletons, des del 1631 fins al 1668, sense comptar els fullets solts i la producció institucional per al Municipi, el tinent venecià i altres càrrecs estatals, avalada pel fet de ser l'únic impressor del quadrat. Va introduir la calcografia a Udine, creant edicions acompanyades d'elegants taules. Al seu catàleg prevalen les obres de caràcter literari. Les relacions establertes amb l'entorn universitari paduà van elevar el perfil de l'empresa per sobre de la dimensió provincial. Va morir a Udine el 1668. De la seva dona Caterina Gingilli, a més d'algunes filles, va tenir Giovanni i Carlo. El primer va prendre l'hàbit sacerdotal, el segon va heretar la tipografia. No obstant això, va morir el 1670 i Giovanni es va fer càrrec de la direcció de l'empresa per als seus néts encara petits. Sense mantenir les qualitats del fundador,

els hereus van ampliar el negoci, senyal que l'empresa va mantenir intacta la solidesa financera al llarg dels anys.

- De Varisco sabem que va ser un impressor que va exercir la seva activitat a Pàdua entre 1629 i 1634.
- De Sardi sabem que va ser un impressor que va exercir la seva activitat entre 1635 i 1661 a Pàdua.

En aquesta marca podem veure a Mercuri representat com un herald: túnica llarga, el pétasos amb ales, les sandàlies altes també alades i el caduceu a la mà esquerra. Aquest déu està perseguint a Pan, de fet té la mà dreta estirada per poder agafar-lo. A Pan, fill de Mercuri i de Dríope, el veiem representat meitat cabra meitat humà, com un Faune. A més podem veure que té una siringa, invenció atribuïda a aquest déu. El motiu pel qual persegueix Mercuri a Pan el desconec, però potser aquí Nicolò fa una interpretació còmica, és a dir, Mercuri persegueix al seu fill per haver molestat a alguna nimfa als monts i reganyar-lo. A sobre d'aquestes dues divinitats podem veure el lema *Fortasse licebit*, que significa "Potser em serà possible". Aquesta és una frase que trobem a les *Tristia* d'Ovidi³¹ i la frase completa és *dum licet, amplectar: numquam fortasse licebit amplius, in lucro est quae datur hora mihi*, que significa "mentre sigui possible us abraçaré, mai potser em serà possible de nou, entre els meus guanys hi ha el temps que se'm dona". Desconec el motiu de la seva tria.

³¹ Ovidi, *Tristia* I 3, 67-68

La següent marca pertany a Martin Veith. Va ser un impressor i llibreter originari d'Augsburg, ciutat on va ser rebut l'any 1722 com a ciutadà i on va treballar a la llibreria familiar en associació amb els seus dos germans Philipp (Jakob) i Johann Veith. També té una llibreria a Würzburg. Des de 1712 a 1714 i de 1718 a 1725 publica en col·laboració amb els seus dos germans sota el títol *Veith Gebrüder*. Del 1715 al 1717 només amb Philipp (Jakob) Veith. Després del 1725 fins al 1738 esdevé un dels hereus de Johann juntament amb Philipp (Jakob) sota el nom de *Philipp, Martin und Johann Veiths Erben*. De 1738 a 1756, va exercir en solitari i, tanmateix, va mantenir el nom *Veith Gebrüder*. En aquesta imatge podem veure a Mercuri volant per la ciutat d'Augsburg. El déu aquí va vestit com un viatger, és a dir, adaptat a la seva principal funció d'herald: vesteix una túnica curta, porta unes botes altes i el pètasos, ambdós amb ales, agafa amb la mà esquerra el caduceu i amb la mà dreta sosté un llibre obert amb unes lletres. A sobre de Mercuri, en una cinta, podem veure el lema *Totum per orbem*, que significa “Per tot el món”, fent referència a la gran mobilitat que Mercuri té com a missatger, ja que des de l'Olimp arriba fins a qualsevol lloc per anunciar allò que Zeus vol. Potser tria la figura de Mercuri i el lema per expressar els seus desitjos, com si fos una pregària a Mercuri per aconseguir que els seus llibres es venguin per tota Europa.

Aquesta marca pertany a Joseph Wolff³². En aquesta imatge podem veure a Mercuri portant el pétasos i el caduceu, ambdós amb ales, i traient el cap darrere d'un escut. En aquest escut podem veure les lletres *JW*, inicials de l'impressor. Al costat de l'escut hi ha uns llibres, que fa referència a l'ofici de l'impressor i a la funció de Mercuri de comerciar amb ells. En aquesta marca no hi ha lema. Desconec el motiu de la seva tria, però potser és per tenir èxit en la venda i el comerç de llibres.

La següent marca pertany a Gottfried Zimmermann. Va ser un impressor que va néixer l'any 1670 a Alemanya. Va començar la seva activitat com a impressor l'any 1696 a Wittenberg. Dos anys més tard, sense abandonar la de Wittenberg, sembla que obre una segona impremta a Berlín, ja que apareixen obres signades allà. Sembla que abandona o es torna a traslladar definitivament a Wittenberg l'any 1713. En aquesta ciutat segueix imprimint fins l'any 1720, tres anys abans de la seva mort. Aquesta marca és molt similar a la de Giovanni Rossi i els seus hereus: Mercuri amb indumentària militar, el pétasos i les sandàlies amb ales, recolzant un peu a un globus terraqüi. Amb la mà dreta sosté un caduceu i l'única diferència és que amb la mà esquerra, en comptes d'assenyalar cap al cel, té un llibre obert. Desconec el motiu de la seva tria, però potser és per què el comerç dels seus llibres sigui pròsper.

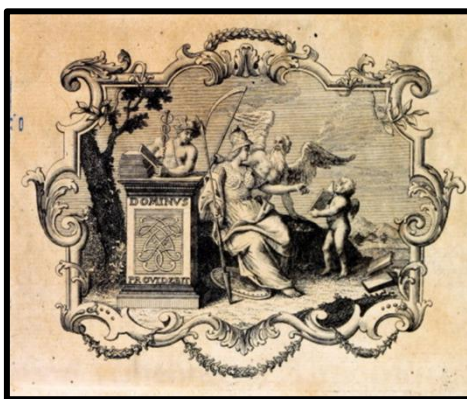
³² per biografia cf. *Ròmul i Rem*

3.18. MINERVA

Filla de Zeus i Metis, la primera esposa. Per temor a la profecia de que els fill que tingués amb Metis el destronaria, Zeus, seguint els consells de Gea i Úranos, va ficar-se al ventre, o menjar-se, a Metis, la qual ja havia concebut a una filla³³. Zeus, un cop es menja a Metis, pateix un gran dolor al cap i li demana a Hefest que amb una destral li obri el cap i així se li passi el dolor. Quan Hefest li obre el cap a Zeus, d'allà surt la deessa Atena completament armada. Minerva és l'equivalent romà a Atena i les seves esferes o àmbits són la guerra, la saviesa, la intel·ligència, l'artesania (sobretot l'art de filar), etc. També fa el paper de l'enviada de Zeus per dur a terme les voluntats i els desitjos del seu pare.

Hi ha al voltant de 44 marques on la figura central és la deessa Minerva o Atena.

Aquesta marca pertany a Friederich Heckel. Sabem que aquest impressor va exercir la seva activitat a Dresden entre 1725 i 1757. En aquesta marca podem veure a tres divinitats: a Minerva, completament armada i amb un llança; a Mercuri amb el caduceu i el pétasos amb ales; i al Temps, un vell alat amb una dalla. A la dreta, als peus de Minerva, podem veure a un nen amb petites ales a l'esquena que pot ser o bé un *putto* o bé Cupido. En l'altar o columna on Mercuri esta recolzat podem veure el lema *Dominus providebit*, que significa “El Senyor tindrà cura”, fent referència a Déu. Desconec el motiu de la tria.

Aquesta marca pertany a Gerardus Rivius. Gerard van Rivieren, llatinitzat a Gerardus Rivius, era un impressor al sud dels Països Baixos. La primera obra de Rivius es va produir a Lieja el 1592, on va continuar treballant fins al 1597. El 1598 utilitzava una adreça d'Anvers, i des del 1599 la seva botiga estava a la plaça del mercat principal de Lovaina. Rivius es va casar amb Johanna Bogaers i va tenir dos fills: Johannes Rivius i Petrus Rivius, tots dos eren canonges. Va ser l'editor del famós tractat de bruixeria de

³³ Hesíode, *Teogonia*, 886-900

Martin Delrio, *Disquisitiones Magicae*, i en un moment se sospitava d'haver imprès *Corona Regia*, una sàtira sobre Jaume I d'Anglaterra que va provocar disturbis diplomàtics. En aquesta marca podem veure a dues divinitats: a Apol·lo a l'esquerra i a Minerva, o Atena, a la dreta. Per una banda, Apol·lo està representat amb una túnica i amb la lira, instrument característic d'aquest déu. Minerva, per l'altra, està representada com ho feien a l'antiguitat, és a dir, armada amb cuirassa, una llança i l'ègida, l'escut amb el cap de Medusa. A més a la punta de la llança trobem una òliba, l'animal per excel·lència relacionat amb Atena. Entre aquestes divinitats torbem el caduceu, el bastó característic d'Hermes, sovint representat amb ales, com en aquest cas. Al centre de la marca podem veure un llibre obert i al seu voltant, formant un cercle l'ὀυροβόρος³⁴. Al llibre podem veure un lema que continua a la cinta que embolica la serp i és el següent: *Scriptori prorogat aevum delectando monendo*, que significa “Allarga la vida a l'escriptor que ha de delectar i d'instruir”, fent referència als llibres que s'imprimeixen en la seva impremta. Considero que la tria d'aquestes dues figures és per protegir les arts i l'ofici d'impressor i llibreter, per això la figura de Minerva, i per què el comerç dels llibres de Rivius fos propici, per això la figura de Mercuri i el caduceu. Rivius, com molts altres impressors que hi ha més endavant, trien aquestes dues divinitats per les seves funcions: una protegeix les arts mentre que l'altre les divulga. A més a més, afegeix l'ὀυροβόρος per què els seu nom i els seus llibres es preservin durant molt de temps.

La següent marca pertany a Lazarus Zetzner i a Joachim Bockenhofer.

- Fill de Lazare Zetzner i Rachel Buchler, va néixer el 3 de maig de 1551. Va ser editor i impressor a Estrasburg des de 1582 fins a la seva mort el 10 de febrer de 1616. Es va casar amb Catharina Heber el 14 d'abril de 1578 amb qui va tenir nou

³⁴ per veure significat cf. *Serp*

fills. Publica sovint en col·laboració amb la Universitat d'Estrasburg obres sobre història, dret, filosofia i medicina, tant d'autors antics com d'humanistes contemporanis. Li devem en particular una important col·lecció de les obres filosòfiques de Raymond Lully, els *Raymundi Lullii Opera* (1598). També publica una reedició de les obres completes de Paracels, així com diversos tractats d'alquímia paracelsiana. També és, amb els seus hereus, l'impressor de Johann Valentin Andreae, el principal instigador de l'assumpte Rose-Croix, en particular de *les Noces Químiques* de Christian Rosenkreutz, publicades de forma anònima el 1616.

- De Joachim Bockenhofer sabem que va ser un impressor i llibreter que va néixer l'any 1629 a Estrasburg. En aquesta mateixa ciutat va exercir la seva activitat entre 1643 i 1658. Mor un any després.

En aquesta marca podem veure un bust de la deessa Minerva amb elm decorat amb plomes i una corona de llorer i darrere una ciutat que bé pot ser Roma o Estrasburg, on aquests dos impressors tenien les seves impremtes. Les plomes, o millor dit el plomall, serveix per distingir el rang dels soldats i en aquest cas, al ser una deessa, té les plomes més grans. La corona de llorer simbolitza les victòries a la guerra, ja que Minerva també és la deessa de l'estratègia en combat. A la pedra on està situat el bust trobem el lema *Scientia immutabilis*, que significa “Coneixement inalterable”. Potser Lazarus tria aquesta figura per la temàtica dels llibre que imprimeix que, com ja he mencionat anteriorment, tracten d'història, dret, filosofia i medicina, àmbits tots de Minerva. Després Bockenhofer la pot haver heretat de Lazarus, sigui per vincle familiar o per haver treballat amb ell.

Aquesta marca pertany tant a la Vídua de Jacques Colomiez, Arnaud i Raymond Colomiez i a Jean Pierre Charlot.

- La vídua de Jacques Colomiez va heretar de Jacques el títol de impressor jurat del Rei i de la Universitat de Tolosa. De 1600 a 1630, va treballar en associació amb el seu nebot Raymond Colomiez
- Raymond Colomiez va ser un impressor i llibreter de Tolosa. Possiblement fill de l'impressor i llibreter de Tolosa Arnaud I Colomiez, a qui succeiria el 1588. Va ser nomenat impressor jurat de la Universitat de Tolosa i impressor ordinari del Rei associat amb Jacques II Colomiez i després amb la seva vídua. Va morir l'any 1631.
- Arnaud II Colomiez va ser un impressor i llibreter que va néixer l'any 1625 a Tolosa, fill d'Arnaud I Colomiez. Va ser nomenat impressor ordinari del Rei i de la Universitat de Tolosa. Les edicions porten el seu nom a partir de 1631. Va morir l'any 1666, ja que la vídua ja està atestada aquest any.
- Sobre Jean Pierre Charlot no coneixem gairebé res. El que sí que sabem és que va exercir a Tolosa la seva activitat.

En aquesta marca podem veure a Pal·las Atena armada i recolzada en un arbre, potser una olivera. A més al seu voltant podem veure elements relacionats amb la deessa com pot ser l'ègida, a l'esquerra, la llança i el llibre, ja que és la deessa de la saviesa i la ciència i ambdues s'aprenen gràcies als llibres. Al llibre podem veure l'escut de la ciutat de Toulouse, Tolosa en català, on tots quatre impressors tenien la impremta. A sobre de Minerva trobem el lema *Palladium Tolosanorum* en la marca de la Vídua de Jacques Colomiez i de Raymond Colomiez i *Palladium Tolosanum* en la marca d'Arnaud Colomiez i de Jean Pierre Charlot, però ambdós signifiquen el mateix. *Palladium Tolosanorum* significa “El Pal·ladi dels Tolosans o dels de Tolosa”. *Palladium Tolosanum* significa “El Pal·ladi de Tolosa”. Pal·ladi fa referència a la imatge de Pal·las Atena. Probablement aquesta era la marca que usaven els impressors del Rei o els impressors de la Universitat de Tolosa en aquell moment. Clarament aquesta marca es heretada de generació en generació.

La següent marca pertany a David Mortier. Va ser un impressor i llibreter que va néixer a Amsterdam l'any 1673, però va marxar per viure a Londres l'any 1696. Allà va ser naturalitzat com anglès, més concretament l'any 1706. Abans de març de 1713, va tornar a Amsterdam després de la mort del seu germà Pieter I, la vídua del qual va ajudar a continuar la llibreria. Va tornar a Londres entre octubre de 1721 i gener de 1722, on va continuar imprimint fins l'any 1728, any de la seva mort. En aquesta marca podem veure a Minerva asseguda en un tron, armada amb una llança, una túnica militar i un casc, com si fos un soldat. Als costats de la deessa hi ha llibres, remarcant que és la deessa de la saviesa. Als fons podem veure una ciutat, que pot ser o bé Roma o bé Londres o bé Amsterdam. A sobre de la marca hi ha una cinta amb el lema *Libertas sine scientia licentia est*, que significa “La llibertat sense ciència és una fantasia/llicència”. Desconec el motiu de la seva tria.

Aquestes marques pertanyen a la associació entre Sebastiano Combi i Giovanni La Noù. D'aquests impressors coneixem poc, però sí que sabem que van treballar junts entre 1652 i 1701 a Venècia. En les tres marques d'aquests impressors podem veure a Minerva asseguda i armada amb indumentària militar sostenint amb la mà dreta una llança i amb l'esquerra l'ègida. Als seus peus trobem una òliba, l'animal associat a aquesta deessa. A la part superior de la marca podem veure el lema *La Minerva*. Considero aquests dos

impressors trien la figura de Minerva per què la seva biblioteca s'anomenava *La Minerva* o per què estava consagrada a aquesta deessa.

La següent marca pertany a Giovanni Battista Ferroni. Va ser un impressor i llibreter fill de Clemente Ferrari. Va començar a exercir la seva activitat a Bolonya l'any 1640 fins l'any 1672. Probablement va morir l'any 1678. En aquesta marca podem veure a Minerva dempeus sostenint amb la mà esquerra una bandera de l'escut d'armes de Bolonya i amb la mà dreta una cornucòpia, símbol d'abundància i prosperitat. Als peus de la deessa podem veure dos llibres, ja que és la deessa de la saviesa i educació, en un dels quals hi ha el lema *Bononia ducet*, que significa “Comandarà Bolonya o Bolonya la comandarà”, fent referència a que Minerva és la deessa de les estratègies militars i la guerra, per tant dona a entendre que aquesta ciutat serà protegida per aquesta deessa. Desconec el motiu de la seva tria, tot i que pot haver estat heretada del pare. Evidentment la bandera és un homenatge o al·lusió al ciutat on aquest impressor tenia la seva impremta i l'addició de la cornucòpia per tenir riqueses amb la venda de llibres.

La següent marca pertany a Domenico Terres. Va ser un impressor i llibreter que va néixer a Nàpols l'any 1700. Va començar a la ciutat on va néixer la seva activitat com a impressor l'any 1752 fins l'any 1782, any de la seva mort. En aquesta marca podem veure a Minerva asseguda en el que sembla un tron armada i sostenint una llança i un escut a la mà

esquerra. Al seu voltant hi ha diversos instruments que eren usats en l'àmbit bèl·lic, com poden ser llances, estendards o banderes i una trompeta. A sobre de Minerva hi ha dues cornucòpies, símbol d'abundància i prosperitat. Desconec el motiu de la seva tria.

La següent marca pertany a la *Stamperia Pagliarni*. Els Pagliarini van se una família originària d'Arezzo, establerta a Roma a la segona meitat del segle XVI amb Marc'Antonio casat amb Bartolomea Maiani. Els seus fills, Lorenzo (Roma, 1666) i Tommaso (Roma 1684), eren actius com a llibreters:

- El primer en independitzar-se va ser Lorenzo, qui a partir del 1694 va tenir la seva pròpia biblioteca. El seu aprenentatge va tenir lloc els anys 1680 i 1681 al taller de Giovan Battista Damiani, a les habitacions darrere del convent dels dominics de Minerva, al costat de l'impressor de l'impressor Nicolò Antonio Tinassi. Lorenzo va prendre el relleu, amb l'avantatge d'haver portat la botiga *Piazza della Minerva*, prenent l'antiga divinitat com a emblema de la llibreria amb l'aprovació dels dominics, amb la indicació *si vendono alla piazza della Minerva alla medesima insegna di Lorenzo Maria Pagliarini*, és a dir, “es venen a la Plaça de Minerva sota el mateix emblema de Lorenzo Maria Pagliarini”. Lorenzo va aconseguir la independència comercial després del seu matrimoni amb Agnese Muffati i el seu dot. Aquest matrimoni, però, va romandre sense fills. L'any 1704 es va traslladar a la *piazza Navona*, conservant encara el cartell de Minerva. De 1718 és la primera edició en què apareixen els noms dels dos germans. Mentrestant, van continuar les relacions amb els dominics de Minerva. Poc després, l'activitat es va veure afavorida per la pujada al tron papal de Benet XIII, un dominic molt proper a la seva Ordre, a través del qual els Pagliarini van obtenir el dret de vendre a la seva llibreria sota el nom *apud fratres Pagliarinos* l'edició de la Vulgata impresa a Colònia amb motiu de l'any sant de 1725. Lorenzo va morir a Roma el 7 de gener de 1725.

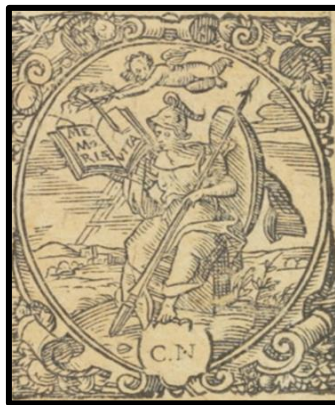
- Tommaso el va succeir com a propietari de la llibreria, continuant substancialment les seves directrius, però donant al negoci un abast més ampli amb la venda de llibres impresos a Itàlia i fora d'Itàlia: la llibreria aviat va ser freqüentada pels homes romans més cultes i moderns del segle XVIII. Tommaso va transformar el signe de Minerva a l'anàleg de *Pallas*. A l'any 1730, després de la mort de Benet XIII, la fortuna de l'empresa va continuar sota Papa Clement XII, el qual va estar durant molt de temps a favor dels Pagliarinis. Enviadat l'any 1731, Tommaso va fer pràctics en l'art de la impremta al seu fill gran Nicolò (nascut el 1717) i al seu altre fill, Marco (nascut el 1723), que hi van col·laborar des del 1735, quan va reprendre l'activitat editorial. Tommaso va morir sobtadament el 19 de novembre de 1741, deixant dos fills i cinc filles. Climent XII havia mort l'any anterior, però el nou Papa Benet XIV també va protegir els seus negocis.
- Dirigida conjuntament per Nicolò i Marco la nova impremta amb cert refinament, sovint se citava a les subscripcions *ex typographio Paeleariniano*. Un mitjà d'èxit va ser la relació persistent amb els dominics, que el culte i hàbil Nicolò va saber mantenir, publicant entre 1741 i 1749 obres d'autors de l'Ordre dedicant-les no només al general de l'Ordre Tomàs Ripoll, sinó també directament a Benet XIV. El 1745 es va establir una acadèmia pontifícia a la Universitat de Coïmbra de la qual els germans Pagliarini van ser nomenats impressors i van publicar edicions a partir de 1747. A la mort de Benet XIV, el nou Papa Clement XIII va confirmar a Nicolò i Marc com els seus *provisori di libri* l'any 1758. L'activitat dels Pagliarini, va continuar intensament, però el 1760 Portugal va trencar llaços amb la Santa Seu, fent que Nicolò fos empresonat l'11 de desembre d'aquell any per la Inquisició per ordre del governador de Roma, amb l'acusació de publicar clandestinament fulletons jansenistes i antijesuïtes per encàrrec portuguès. El 14 de novembre de 1761, Nicolò va ser condemnat a set anys de presó. Amb un gest de clemència i conveniència política, Climent XIII li va concedir l'indult, el 7 de febrer de 1762, i Nicolò es va refugiar a Nàpols, on el govern de Pombal el va nomenar secretari de la legació portuguesa. Aviat Nicolò es va instal·lar a Lisboa, convidat al palau d'Almada. Per voluntat de Pombal va ser fet noble i cavaller de l'Ordre de Crist l'any 1764. Posteriorment, mentre Almada tornava a Itàlia per a l'adveniment del nou Papa Clement XIV, Nicolò va ser nomenat director de la

nova Impremta Reial de Lisboa l'any 1769, càrrec que va mantenir fins l'any 1778. Des del moment de la detenció de Nicolò, el seu germà Marco va quedar sol a la direcció de l'empresa i va subscriure les edicions només amb el seu nom. La condemna de Nicolò va suposar una reducció decisiva de l'activitat, estant l'any 1762 a punt de col·lapsar, però Marco no ho va permetre. Quan Climent XIV va morir, les controvèrsies que van seguir a la supressió dels jesuïtes es van calmar, fent que Nicolò deixés Portugal i tornés a Roma el 6 de desembre de 1778. Les edicions es van reprendre l'any 1780 portant la indicació *nella Stamperia Pagliarini*. A través de l'ambaixador espanyol José Nicolás de Azara, va ser declarat *Impresor de Su Majestad Católica* i va publicar edicions amb aquest títol l'any 1789. Marco va morir a Roma el 28 de setembre de 1791, després de fer el seu testament. En els anys següents, l'empresa, encara dirigida per Nicolò juntament amb els seus néts, va produir edicions importants i cada cop més en col·laboració amb altres llibreters-editors no només a Roma, sinó també a Londres i Lisboa. Nicolò va morir el 7 de desembre del 1795.

En aquesta marca podem veure a Minerva amb armadura asseguda sostenint amb la mà esquerra una llança i el *gorgoneion* i amb la mà dreta assenyalant quelcom que no podem veure. Als peus de la deessa hi ha llibres, símbol de saviesa i de l'ofici d'aquesta impremta, i a la dreta la base d'una columna a sobre de la qual hi ha una òliba. Lorenzo tria aquesta deessa quan trasllada la botiga del carrer de Sant Ignazio a la *Piazza della Minerva*, prenent a l'antiga divinitat com a emblema de la seva llibreria amb l'aprovació dels dominics. Aquesta marca després la continuarà fent servir el seu germà Tommaso i, quan aquest mor, passarà de generació en generació.

Aquesta marca pertany a Konrad Neben. Sabem que va exercir la seva activitat com a impressor a Frankfurt entre 1603 i 1610. En aquesta imatge podem veure a Minerva asseguda sobre una pedra. Porta un casc i una túnica, en aquest cas no té una cuirassa. A l'esquena té un escut, que bé pot ser l'ègida, amb la mà esquerra agafa una llança i amb la mà dreta sembla que travessa amb una daga o punyal un llibre obert. Sobre el seu cap, veiem un petit àngel que té una corona de llorer la qual està a punt de col·locar a sobre del llibre. Podem veure, al llibre, el lema *Memoriae vita*, "Vida de memòria", fent referència potser a l'àmbit de la història de Minerva. El motiu de la tria el desconec.

Hi ha dues marques que pertanyen tant a Cornelio i Dominico Nicolini Da Sabbio. Van ser els nebots de Giovanni Antonio Niccolini da Sabbio que, juntament amb Pietro Niccolini da Sabbio, es van fer càrrec de la impremta de Giovanni Antonio quan va morir.

- A la primera marca podem veure a Minerva, vestida amb la indumentària d'un soldat romà i asseguda, sostenint amb la mà esquerra a la Victòria, una figura femenina amb ales. Aquesta és la típica representació de la deessa romana i grega. Al voltant de la deessa hi ha elements relacionats amb la guerra com poden ser armes, escuts, una trompeta i canons, armes usades en la guerra durant aquella època.
- A la segona marca, tot i que sembla un home, també trobem representada a Minerva amb la indumentària d'un soldat romà. Respecte a l'anterior, aquesta Minerva la trobem dempeus i sostenint una espasa en comptes d'una llança, suposo que per demostrar que Minerva és un soldat més. Al marc trobem el lema *Dominus illuminatio mea et salus mea; quem timebo?*. Aquesta frase és una cita bíblica³⁵ i significa "El Senyor és la meua llum i la meua salvació, de qui tindrè

³⁵ Salms 27:1

por? ". Podem entendre que els Niccolini da Sabbio aquí interpreten que la motivació de Minerva en la guerra és el Senyor i tot el que fa per als mortals.

Aquestes dues marques son heretades de Giovanni Antonio Niccolini da Sabbio i potser en algun moment introdueixen nous canvis.

Aquesta marca pertany a Louis Elzevir, els seus hereus i a l'*Officina Elzeviriana*. Els Elzevir són una família neerlandesa de llibreters, editors i impressors que va publicar durant 132 anys i va gaudir de gran prestigi durant el segle XVII. Els seus llibres van ser famosos pel petit format, el preu econòmic i l'objectiu d'entretenir. Va ser fundada per Luis (Lodewijk) Elzevir, natural de Lovaina, fill d'un maquinista de Plantino, que va ser una altra impremta de l'època que gaudia de gran esplendor a causa de l'exclusiva amb l'Església per imprimir textos religiosos. Allà va treballar Luis durant la joventut. Per motius religiosos va emigrar al Nord d'Holanda, a Leiden, on va ser llibreter, editor i bedel de la Universitat, que va ser fundada el 1575 pel Príncep d'Orange i que va tenir un ràpid creixement i una gran influència. Va tenir 9 fills i, a la seva mort l'any 1617, aquests van continuar amb el negoci editorial, obrint llibreries a l'Haia, Utrech i Amsterdam. Durant el segle XVIII el taller va entrar en decadència, liquidant el 1712. Van ser més comerciants que editors, ja que no es van preocupar tant de les qualitats del text ni de corregir proves, com del negoci de la venda, del qual tenien gran coneixement, influïts pels primers anys de treball de Louis Elzevir a la impremta Plantino. També es van veure beneficiats per les circumstàncies de l'època a Holanda, on hi havia més llibertat de premsa respecte als altres països d'Europa i on el llibre estava experimentant un auge com a bé de consum.

En la marca d'aquesta família podem veure a Minerva, vestint armadura militar, l'ègida i la llança en algunes versions, davant de l'olivera, l'arbre consagrat a aquesta deessa. Durant un certamen entre Posidó i Atena per ser la divinitat poliada de la futura Atenes,

aquesta deessa va fer sorgir una olivera al mig de l'Acròpolis mentre que Posidó va fer brollar una font d'aigua salada. Els atenesos trien l'olivera i Atena passa a ser la divinitat protectora de la ciutat i a donar-li el nom a la mateixa. Al peu d'aquest arbre hi ha una òliba i penjant d'una branca podem veure una cinta amb el lema *Ne extra oleas*, que significa "No vagis més enllà de les oliveres". Aquesta frase en llatí és una traducció del grec d'Aristòfanes i que va ser agafada de l'*Adagia* d'Erasmus de Rotterdam. Aquesta marca es usada únicament a Amsterdam i ve inspirada per l'anterior marca de Louis, la de Leiden, que és un filòsof davant d'un arbre envoltat per vinyes de raïm amb el lema *non solus*. El filòsof que busca la saviesa es substituït per la deessa de la saviesa, per tant el significat d'aquesta frase podria agafar un significat com "No travessis les fronteres de la saviesa" o "Roman dins dels límits de la saviesa"³⁶. La tria potser ve influenciada per la cultura i la estància de Louis Elzevir al departament de filosofia a la Universitat de Leiden, que te com a patrona a aquesta deessa. Quan va acabar els seus estudis i va establir el seu negoci en aquesta ciutat, és possible que hagi seleccionat aquest proverbi ell mateix o amb ajuda dels experts que va conèixer a la universitat. Daniel i Pierre, ambdós pertanyents a aquesta família, hereten aquesta marca.

³⁶ MILLER, C.W.E., *Ne Extra Oleas*. The American Journal of Philology, Vol. 35, No. 4, pp. 456-462, 1914. Accesible a: <https://doi.org/10.2307/289286>

Aquesta marca pertany a Samuel Luchtmans I. Samuel era fill de Jordaan Luchtmans, qui es considera el fundador de l'editorial *Brill*, que encara té la seva seu a Leiden. Samuel va assistir a l'escola primària i va acabar els estudis amb una conferència inaugural titulada *Utilitate Literarum in Mercatura*. Després de la mort del seu pare Jordaan el 1708, Samuel va heretar el seu negoci. Igual que el seu pare, Samuel es va casar amb una van Musschenbroek, una altra família empresarial d'èxit de Leiden, que es va donar a conèixer a partir de finals del segle XVII, entre d'altres, amb un taller especialitzat en instruments científics. Amb Cornelia van Musschenbroek (1699 - 1784) va tenir dos fills: Samuel i Johannes. El 1720, Samuel va fundar la seva pròpia impremta de llibres a més de la llibreria i l'editorial. El negoci va anar bé i a l'agost de 1730 també va ser contractat com a impressor de la ciutat i com a *Academiae Typographus*. Va complir importants funcions al gremi: l'1 de gener de 1714 es va convertir en cacic i després en degà. El 31 de desembre del 1755 va lliurar l'empresa als seus dos fills. Va morir el 13 de gener de 1757.

En aquesta marca podem veure a Minerva asseguda, vestida amb la típica indumentària d'un soldat i agafant l'ègida i la llança amb la mà esquerra. La deessa assenyala un edifici amb la mà dreta i al voltant de la deessa trobem elements associats a ella: a la dreta hi ha uns llibres, senyal de saviesa i erudició i de l'ofici dels propietaris d'aquesta marca, amb una òliba a sobre i una llàntia. Al costat esquerra veiem l'escut d'armes de la ciutat de Leiden, un lleó sostenint un escut amb dues claus. A sota de la marca trobem el lema *Tuta sub aegide Pallas*, que significa "Pal·las protegida sota l'ègida", fent referència a l'escut d'aquesta deessa que deu usar a la guerra. Considero que la tria d'aquesta figura prové de la fundació de l'editorial *Brill*, editorial que té com a àrees temàtiques ciència, història, estudis, etc., temàtiques sovint relacionades amb la saviesa i erudició, que és el que representa aquesta deessa. La figura de Minerva, o Atena, i el lema original de Luchtmans encara es troben al logotip d'aquesta editorial neerlandesa.

Aquesta marca pertany a Robert Winter. Va ser un impressor i llibreter fill d'una mercader de Basilea, cunyat i soci de Johann Oporinus, qui es farà càrrec de la seva farmàcia. Va començar la seva activitat l'any 1533, però es va haver de jubilar l'any 1546 arran de mals negocis. Va morir al voltant de 1554. Podem veure la típica representació de Minerva: Una dona amb casc i cuirassa que porta una llança, aquí a la mà esquerra, i l'ègida o *gorgoneion*, aquí a la mà dreta. A la base de la llança veiem una òliba, animal associat a aquesta deessa. Hi ha una variant on al voltant de Minerva hi ha un arc fet de branques d'olivera, arbre associat a ella. Aquesta marca no té cap lema. Desconec el motiu de la seva tria, però potser vincula la figura de Minerva amb la medicina i el coneixement i la intel·ligència que s'ha de tenir per poder practicar-la.

La següent marca pertany a Giovanni Battista Ciotti. Va néixer a Siena, fill d'Antonio, poc després de 1560. Aviat es va traslladar a Venècia, on va entrar al fervent món dels impressors i llibreters. Després d'haver treballat durant algun temps com a empleat d'altres impressors, l'any 1583 va començar a imprimir en nom propi, conservant amb orgull la denominació de "sienès" en el codi editorial durant molts anys. Però probablement va ser només a partir de 1591 quan Ciotti es va convertir en propietari del seu propi taller editorial i comercial i va començar a utilitzar la seva primera marca tipogràfica, un medalló que representava Minerva armada amb una llança i un escut, declarant-se *stampator i librero alla Minerva* o *al signe de Minerva*. A partir de 1594 apareix el nom de Ciotti a les portades d'algunes de les seves publicacions com a "impressor de l'Acadèmia veneciana", llavors recentment ressuscitada, la tipografia de la qual va ser precisament encomanada als sienesos, que encara el 1606 van signar la seva preface amb el títol de "Acadèmic venecià". A l'estiu de 1599, Ciotti havia estat detingut i severament multat per la Inquisició, juntament amb altres llibreters venecians, per haver importat obres prohibides d'Alemanya. Ciotti des del 1607 fins al 1615 es va unir definitivament

amb Bernardo Giunta en una empresa dels nou anys d'existència de la qual es podrien catalogar vuitanta-set edicions. També cal subratllar que Ciotti moltes vegades no es limitava a actuar simplement com a tipògraf, sinó que també va assumir les funcions més ambiciosos d'editor o curador dels llibres que sortien del seu taller, anteposant-los amb dedicatòries i prefacs signats per ell que revelen el bon nivell de la cultura. Juntament amb els llibres jurídics i les obres dels clàssics, hi ha edicions molt nombroses de textos científics i sobretot obres literàries i escrits religiosos i teològics. L'any 1615 es dissol la companyia amb Giunta i les edicions d'aquesta companyia van en progressiu declivi després del pic aconseguit l'any 1609 i se'n redueixen a vuit el 1612, a cinc el 1613 i a una sola tant el 1614 com el 1615. De fet, poc després Ciotti continuarà imprimint llibres per compte propi, reprenent la seva plena independència. A Stigliani li devem la notícia segons la qual Ciotti, després de deixar l'empresa d'art que tenia amb els Giunti, va transportar la botiga a Sicília, on és probable que fos un dels seus fills, Francesco Ciotti, les modestes i no nombroses edicions dels quals van aparèixer a Palerm a partir de 1616 i fins a 1622. Es desconeix la data de la seva mort, probablement a Palerm.

En aquesta marca podem veure a la deessa Minerva dempeus al centre d'una plana, vestint un cas i una cuirassa i sostenint l'ègida amb la mà esquerra i una llança amb una òliba a la punta. Al costat de la llança podem veure un arbre, que bé podria ser una olivera o bé un freixe. Al marc d'aquesta marca podem veure el lema *Et letere et arme*, que significa “Seràs occit i seràs armat”, fent referència a les capacitats d'aquesta deessa en la guerra. La tria d'aquesta figura ve quan Ciotti, l'any 1591, es declara *stampator i librero alla Minerva*.

Aquesta marca pertany a Jacob Marcus. Sabem que va ser un impressor i llibreter que va començar la seva activitat a Leiden l'any 1605. Va ser anomenat impressor de la Universitat i Acadèmia de Leiden des de 1620 fins l'any 1654, any de la seva mort. En aquesta marca podem veure a Minerva dempeus, armada amb casc i cuirassa, sobre una base sostenint amb la mà dreta l'ègida o *gorgoneion* i amb la mà esquerra un llibre obert i una llança a mode de bandera amb l'escut d'armes de Leiden. La deessa està dins d'una fortificació i a l'entrada, als costats, hi ha dos escuts: el de la dreta és el dels Països Baixos i el de l'esquerra pot ser el de Rotterdam. La tria clarament ve influenciada per haver estat impressor de la Universitat de Leiden, ja que Minerva és la patrona d'aquesta Universitat.

Aquesta marca pertany a Caspar Arksteé i Henricus Merkus, dos impressors associats a Amsterdam y Leipzig entre l'any 1744 i 1772. En aquesta marca podem veure al centre a Minerva asseguda i armada amb casc i cuirassa sostenint una llança i assenyalant a un edifici que està situat al fons, que pot ser un temple. L'ègida la sosté, en aquest cas, un dels cinc *putti* que rodegen a la deessa. Darrere de Minerva podem veure una olivera, l'arbre associat a aquesta deessa. Considero que Minerva aquí agafa el paper d'educadora, ja que podem veure elements que tenen a veure amb la educació, com per exemple els llibres que veiem als peus de la deessa o el globus que veiem a l'esquerra de la marca. Aquesta representació recorda a la Caritat, a la que s'acostuma a representar rodejada de nens. Als marges podem veure a l'esquerra a Apol·lo i a la dreta a Mercuri. A sota dels llibres podem veure el lema *Sibi constans pluribus intenta*, que significa "Constant, es concentra en moltes coses.", fent referència a tots els àmbits de l'educació que aquesta deessa té, sigui la guerra, la llei, la ciència, l'art, etc. Potser la trien com a al·legoria del que fan els seus llibres, és a dir, ensenyar a la gent i juntament amb el lema incita a l'estudi

de matèries de qualsevol temàtica. Pel que fa a Mercuri i Apol·lo, al primer suposo que el tria per què el comerç sigui propici i a Apol·lo per què l'ajudi en les arts.

La següent marca pertany als Germans Perisse. Els Germans Perisse, en francès *Perisse Frères*, es van establir cap al 1760 a Lió, França, i eren una editorial fundada per Jean-André Perisse-Duluc (nascut el 1738) i el seu germà Antoine I. Cap al 1825 el negoci es va expandir a París, convertint-se en *Bourguet-Calas et Cie* l'any 1874. El negoci a Lió va continuar fins a la dècada de 1880. En aquesta marca podem veure a Minerva armada amb casc i cuirassa davant d'una olivera. Al costat del braç estirat de la deessa trobem l'ègida i la llança. Al voltant de Minerva podem veure a quatre infants jugant, uns amb l'arbre i altres amb les coses que hi ha al terra, la gespa i alguna oliva que ha caigut de l'arbre. Com amb la marca de Caspar Arksteé i Henricus Merkus, la figura de la deessa recorda a la Caritat, paper que potser agafa Minerva al segle XVIII. A sobre de Minerva hi ha el lema *Favet Minerva labori*, que significa “Minerva afavoreix al treball”, fent referència al treball que hi ha darrere dels àmbits o de la editorial dels germans. Desconec el motiu de la tria.

Aquesta marca pertany a Giovanni Maria Bonelli i Niccolò Polo.

- Sabem que Giovanni Maria Bonelli va ser un impressor que va exercir la seva activitat a Venècia entre 1551 i 1569.
- Sabem que Niccolò Polo va ser un impressor que va exercir la seva activitat a Venècia entre 1590 i 1611 juntament amb el seu germà Girolamo sota el nom *Nicolaus Polus & socii* i *Nicolo Polo e compagni*. Va morir l'any 1614.

En aquesta marca podem veure a Minerva armada amb casc, cuirassa, l'ègida i llança cavalcant a un lleó. El lleó que cavalca la deessa ha de ser en honor a la ciutat on aquests dos impressors es van establir, a Venècia. La marca de Niccolò Polo no té lema, però a la de Giovanni Battista Bonelli, que és la mateixa, posa *Virtuti omnia parent*, que significa "Totes les coses es sotmeten a la virtut", entenent la virtut cristiana, que és una disposició permanent que inclina, de manera forta i ferma, a una potència per actuar d'acord amb la raó recta. Suposo que la personificació de la virtut cristiana es representada per Minerva: a excepció de la Fe i l'Esperança, les virtuts cristianes són la Prudència, la Fortalesa, la Justícia, la Templança i la Caritat, virtuts que conflueixen a la figura de la deessa Minerva, la qual és forta (àmbit de la guerra), justa (deessa de la justícia i de la llei), prudent (és casta i deessa de les estratègies militars) i és la deessa de la educació, que també podem incloure la educació dels infants. Desconec el motiu de la tria per part de Bonelli, però és molt probable que els Germans Polo es basessin en la marca de Bonelli o s'apropriessin dels materials o de la biblioteca de Bonelli juntament amb la marca, però no hi ha dades que ho corroborin.

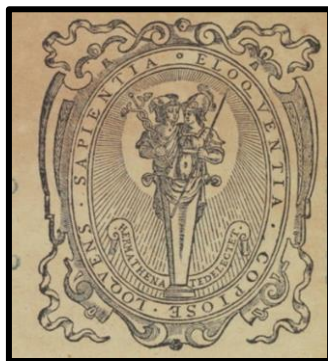
Les següents marques, amb diverses variacions, pertanyen a Giovanni Battista Pasquali. Giovanni Battista Pasquali va néixer a Venècia el 1702, fill de Valerio i Elena Calcini. La mare va morir prematurament i el 1714 el pare va disposar el cobrament del dot de la sogra per garantir als fills, encara menors, una petita part de l'herència. Les primeres notícies sobre Pasquali daten del 1720, quan era aprenent al taller de l'impressor Giacomo Valvasense i després com a obrer, segons allò establert per les normes per a la formació dels futurs mestres llibreters. El 1729, molt més enllà dels set anys d'aprenentatge requerits, encara treballava en impremtes estrangeres. El 1732 va assumir el càrrec de representant de la impremta Giavarina, el propietari del qual, Bortolo, havia mort l'any anterior deixant un fill de disset anys, Giuseppe, massa jove per ser mestre. Així va ser com Pasquali, que ja tenia experiència al món dels llibres, el 21 de desembre de 1732 es va inscriure en l'art dels impressors i llibreters per gestionar el taller estranger. Els primers títols amb el seu nom van aparèixer l'any 1735, continuant la impressió de les prestigioses edicions iniciades per Bortolo Giavarina. Mentrestant s'havia casat amb Vincenza Dalla Vedova, amb qui va tenir vuit fills, alguns nomenats per l'impressor Carlo Pecora: Caterina (ca. 1728), Valerio (ca. 1730), Giannantonio (gener de 1732), Pietro (gener de 1734)), Francesca (agost de 1735), Carlo (octubre de 1737, va morir als 16 mesos), Anna (octubre de 1740) i Rosa (maig de 1743). El taller en sí i la notable millora en el nivell de vida van deure al fet que el 7 d'abril de 1736 Pasquali es va associar amb el ric cònsol britànic Joseph Smith, comerciant i agent comercial, bibliòfil apassionat i col·leccionista de l'art, que en la seva llarga existència va actuar com a intermediari entre la cultura veneciana i l'anglosaxona. Mentre va durar, la firma Pasquali-Smith va ser una combinació guanyadora perquè, superant la crònica manca de capital que afligia l'art de la impremta veneciana, va aconseguir introduir títols d'ampli espectre cultural al mercat del llibre nacional i internacional. Les portades de Pasquali, amb la marca de Minerva amb cartel·la i el lema *Alla Felicità delle lettere* es van establir com a garantia de qualitat i es van guanyar la confiança d'autors molt festejats i selectius. Amb els anys, però, la relació entre Smith i Pasquali es va deteriorar. No devia ser fàcil tractar amb el cònsol anglès, acostumat a moure's amb astúcia en els negocis com a la vida i amb tendència al protagonisme fins i tot en el negoci editorial. Pasquali de vegades figurava com un simple empleat al servei de l'editorial anglesa més que no pas com un editor de ple dret. Qualsevol que siguin les raons, l'1 de març del 1760 l'empresa es va dissoldre per iniciativa de Pasquali. Tot i això, al llarg dels anys, la situació negativa general de les publicacions venecianes i, alhora, la destinació particular de la família van vèncer a

aquesta impremta. L'any 1770, el seu fill Valerio, potser el candidat més adequat a la successió, mor prematurament. El seu fill Pietro es va convertir en gerent de la impremta paterna, mentre que l'altre fill, Giannantonio, s'ocupava de la llibreria i les vendes, encara que no fos molt del seu gust. Giannantonio va morir a l'abril de 1805; Pietro va publicar esporàdicament algunes edicions fins a 1808 i després va abandonar la professió.

En aquesta marca podem veure a Minerva dempeus amb un casc, però nua, amb l'ègida a la mà esquerra i un llibre obert a la mà dreta. Darrere podem veure rajos de sol que denoten el caràcter diví de Minerva. Els flancs de la marca estan plens també d'objectes antics: a l'esquerra podem veure una columna i una estàtua en ruïnes, ja que estan incompletes, mentre que a la dreta podem veure un bust d'algun dramaturg, comediògraf, filòsof grec i el que sembla una gerra. A ambdós costats hi ha monedes que recorden a les romanes, decorades amb la cara d'una persona per una cara i a l'altra amb un motiu al·legòric. A les variants d'aquesta marca simplement canvien els marcs, el motiu central segueix essent el mateix. El lema el trobem en llatí (*Litterarum felicitas*) i en italià (*La felicità delle lettere*) i ambdós signifiquen “La felicitat de les lletres”, en referència al nom que l'empresa tenia quan funcionava. Pasquali tria la figura de Minerva com a garantia de qualitat dels seus llibres. El seu fill Pietro hereta aquesta marca quan el seu pare mor.

Aquesta marca pertany a Jérôme Verdussen, en llatí Hieronymus Verdussen. Jérôme Verdussen I va ser el primer de la família Verdussen a començar a imprimir a Anvers, cap a finals del segle XVI. Nascut el 1552, es va casar el 1579 i va morir el 1635. Va començar a treballar com a aprenent del llibreter i impressor Hendrick Wouters. Jerònim va ingressar al Gremi de Sant Lluc, gremi d'artistes i impressors, l'any 1590. Es coneixen prop de tres-centes publicacions seves. Imprimeix, entre altres, comèdies de Terenci, obres i tractats de retòrica i oratòria i discursos.. En aquesta marca podem veure un herma d'on sorgeixen dues figures divines. La figura de l'esquerra és Mercuri, amb el pétasos, el caduceu i vestint una túnica. La de la dreta és Minerva amb casc i llança i vestint una túnica en comptes d'una cuirassa. Darrere d'aquest herma hi ha rajos de sol que il·luminen al déu i a la deessa i reforça el seu caràcter diví. A la base d'aquesta estructura grega trobem una cinta on posa *Herma Athena te delectet*, que significa "L'herma amb Atena et delecta", suposo que agafant l'àmbit de l'educació i de la saviesa de Minerva i aplicant-lo als llibres que produeix aquest impressor. Al marc tenim el lema *eloquentia, copiose, loquens, sapientia*, que significa "Eloqüència, abundantment, parlador, saviesa", fent referència a la temàtica d'alguns dels seus llibres impresos. La tria de Minerva i Mercuri és per protegir les arts i per tenir una venda i comerç propici. El per què d'ajuntar-los en un herma ho desconec.

La següent marca pertany a Pieter van der Aa. Aquest impressor va ser fill d'un picapedrer alemany de Holstein. El seu germà Boudewyn era impressor i el seu altre germà Hildebrand gravador. Pieter van der Aa va començar la seva carrera a Leiden el 1683 com a editor comercial llatí, publicant textos clàssics relacionats amb la medicina i la ciència. A mesura que avançava el temps, va començar a publicar atles i mapes, compilant nombroses col·leccions d'obres en diversos volums, també va imprimir edicions pirates de *bestsellers* estrangers i volums il·lustrats. També va imprimir molts mapes que sovint estaven esgotats, que va tornar a publicar. Alguns dels seus mapes més populars eren del

continent africà, detallant llocs com el Marroc i Madagascar. Moltes de les seves obres posteriors es van imprimir per al públic en general en francès i holandès. La seva ambició de convertir-se en l'impressor més famós de Leiden es va complir el 1715 amb el seu nomenament com a cap d'impremta de la ciutat i la universitat. Una de les més grans compilacions de Pieter van der Aa es relaciona amb la història d'Itàlia i Sicília, una àrea d'immens interès personal.

En aquesta marca seva podem veure a Mercuri, assegut, a l'esquerra vestint una túnica i el pétasos i agafant el caduceu amb la mà esquerra. A la dreta podem veure a Minerva, també asseguda, portant casc i cuirassa i sostenint amb la mà esquerra una llança i amb la dreta l'ègida. Al centre de la marca podem veure com els caduceu i la llança es toquen i a sota hi ha una llar de foc, que potser fa referència a Hèstia. Als peus del brasero torbem una cornucòpia al costat de Minerva i el bastó d'Asclepi al costat de Mercuri. Darrere d'ambdues divinitats també hi ha objectes: darrere de Mercuri podem veure uns llibres amb un gall a sobre, animal associat a Minerva, i darrere de Minerva podem veure armes que s'usen en la guerra. Hi ha una cinta a sobre dels caps dels déus on posa *Hac itur ad astra*, que significa "Per aquí se'n va cap a les estrelles", fent potser referència a la etapa d'aquest impressor com a geògraf o com a referència a l'èxit que va tenir amb les seves publicacions. Considero que la tria d'aquestes dues figures divines ve influenciada per l'etapa anterior d'aquest impressor. Com he dit abans, Pietr imprimia textos clàssics sobre medicina i ciència. Mercuri també es relaciona amb la medicina, a més el bastó d'Asclepi ho reforça i Minerva també és la deessa, a més de la saviesa, de la ciència.

Les següents marques pertanyen a la firma *Emanuel Thurneysen*. A la mort d'Emanuel Thurneysen l'any 1739 el succeeix la seva vídua durant 4 anys i l'any 1743 l'empresa passa al seu fill Johann Jakob (1723-1787) que publica sota el nom del seu pare Emanuel. Més endavant, el net (1749-1806) signa també amb el nom *Emanuel Thurneysen*. Hi ha dues marques amb Minerva i Mercuri essent la figura central:

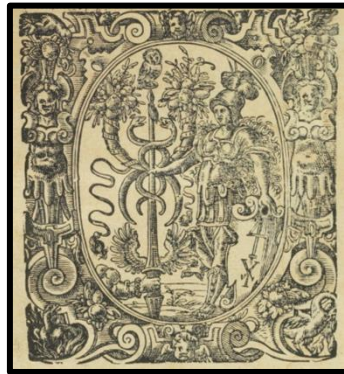
- A la primera marca podem veure a l'esquerra a Minerva asseguda i portant un casc i una cuirassa. Amb la mà esquerra sosté una llança i amb la mà dreta sosté un escut amb les lletres *ET*, les inicials de l'impressor. A sota de l'escut hi ha una òliba, animal característic d'aquesta deessa. Al seu costat està Mercuri volant i portant el pétasos, una túnica i les sandàlies alades. A sota d'aquest déu hi ha llibres, producció de la impremta. A la dreta hi ha una columna trencada a la base de la qual també hi ha llibres i el que sembla una caixa amb les lletres *ET*, que són les inicials del nom d'aquest impressor. Aquesta marca no té lema.
- A la segona marca podem veure a Minerva a l'esquerra asseguda amb el casc la cuirassa i la llança, aquí no té escut. Als seus peus trobem una òliba. A la dreta trobem a Mercuri, dret, portant una túnica i el pétasos sostenint alhora el caduceu. Aquí aquest déu no té sandàlies alades sinó que va descalç. Al mig d'aquestes divinitats hi ha dos infants llegint un llibre, suposo que educats per Minerva. A sobre d'aquests dos infants hi ha un bust coronat amb una corona de llorer d'algu que desconec de qui es tracta. Al costat del bust hi ha una àngel amb els pits sostenint una trompeta. Al marc, en una cinta, trobem el lema *Vita sine litteris mors est*, que significa "Una vida sense obres és la mort", fent referència a la importància d'aquest ofici i el coneixement i gaudi que els llibres aporten.

Considero que Emanuel tria a aquestes dues figures per les seves funcions: una protegeix les arts mentre que l'altre les divulga. Tot i que també pot ser per la temàtica dels seus llibres. Després, com he dit anteriorment, la vídua, el fill i el net d'Emanuel hereten la seva marca.

La següent marca pertany a Zacharias Palthenius. Va ser un impressor que va néixer a Drucker l'any 1570. Va començar la seva activitat l'any 1594 a Frankfurt fins l'any 1615, any de la seva mort. Pel que sembla va treballar en associació amb la vídua de Johann

Wechel durant aquest temps. En aquesta marca podem veure a Minerva a la dreta vestint una armadura completa (casc, cuirassa i gambes) sostenint amb la mà esquerra un escut amb un crismó i amb la dreta una llança, que sembla de justa per adaptar-la als temps. Aquesta llança alhora és un caduceu, ja que podem veure unes ales a la part inferior de la llança i dues serps al mig de la llança que es recargolen. Al costat de les serps podem veure dues cornucòpies símbol d'èxit i prosperitat. A la punta de la llança trobem una òliba, animal associat a aquesta deessa. Aquesta marca no té lema. La tria del caduceu amb les serps és pel contacte que Zacharias va tenir amb la vídua de Johann Wechel, ja que la marca dels Wechel és aquesta³⁷. Zacharias afegeix al costat la figura de per la temàtica dels seus llibres que tracten de medicina, temàtica legal i oratòria, àmbits d'aquesta deessa, o, encara que no sigui molt probable, per la semblança del seu cognom (Palthenius) amb la virginitat d'aquesta deessa (παρθένος).

Les següents marques son usades per Pietro Maria Frambotto i Paolo Frambotto. Aquest últim va ser un impressor i llibreter amb taller a Pàdua entre 1625 i 1664. Els seus hereus van continuar imprimint fins a 1668. Segons SUDOC (*Système universitaire de documentation*) va imprimir també a Venècia i Milà. En ambdues marques podem veure a la dreta a Minerva armada amb casc i cuirassa sostenint l'ègida amb la mà dreta. Aquí aquesta deessa no està representada amb llança. Minerva està davant d'una olivera, arbre associat a ella. L'única diferència entre les marques són els lemes:

- El lema de Pietro Maria Frambotto és *Pacis opus*, que significa “Esforç de pau”, fent referència, suposo, al que Minerva aconsegueix amb la victòria a les guerres.

³⁷ Per veure marca dels Wechel cf. *Caduceu*

- El lema de Paolo Frambotto és *Oliva Minervae*, que significa “L’olivera de Minerva”, fent referència a l’arbre que aquesta deessa va fer sorgir a l’Acròpolis d’Atenes en un certamen contra Posidó.

Desconec el motiu de la tria, però la marca és molt semblant a la de Louis Elzevir. Potser es van basar en la seva marca.

La següent marca pertany a François Halma. Aquest impressor va néixer a Langerak el 3 de gener de 1653 i va morir el 13 de gener de 1722. Va ser un gravador i editor holandès. Va imprimir i editar cartes geogràfiques, i va ser també impressor-llibreter ordinari de les Universitats d'Utrecht (el 1687) i de la de Franeker (el 1701). També va ser impressor dels Estats de Frise el 1709. Va ser admès com a burgès o ciutadà d'Utrecht el març de 1699 i membre de la seva Guilda a l'abril del mateix any. Es va traslladar, i amb ell el seu negoci, a Leeuwarden, d'on va ser reconegut 'burgès' o habitant del burg el desembre de 1710 i com a membre de la Guilda d'artistes el febrer de 1711. És autor i il·lustrador de diverses obres d'història, de poesia i de lexicografia. La seva vídua i el seu fill Hendrik Halma van continuar la seva feina i negoci. Aquest impressor té dues marques al seu nom essent Minerva la figura central d’ambdues:

- A la primera marca podem veure a Minerva a l’esquerra, armada amb casc, una cuirassa i l’ègida sostenint un llibre obert, aquí sense llança. Al voltant d’aquesta deessa podem veure un globus terraqüi i llibres. Davant de Minerva trobem a Ceres, deessa romana de l'agricultura, les collites i la fecunditat. El seu equivalent en la mitologia grega era Demèter. Ceres, vestida amb una túnica, està dempeus sostenint espigues de blat. Desconec la relació entre aquestes deesses. Al mig de les dues deesses, al cel, hi ha una cinta amb el lema *Vivitur ingenio*, que significa "Sobreviu el talent". Aquest lema l'usa abans el metge Andrea Vesalius al seu

cèlebre *De humani corporis fabrica*, publicat l'any 1543. El lema complet és *Vivitur ingenio, caetera mortis erunt*, que significa "sobreviu el talent, tota la resta serà de la mort". És un vers de l'Elegia del Mecenes. Segons els experts, aquesta obra està atribuïda al poeta llatí Virgili per error de la tradició recollida als còdexs *Bruxelensis* i *Vaticanus*. Ens fa recordar el que és inútil de la vanitat econòmica, política i social que envolta les nostres vides i les nostres preocupacions, és una lloança al talent de l'artista i al mecenes que l'impulsa³⁸.

- A la segona marca podem veure a Minerva, vestida amb una túnica i portant una corona de llorer al cap, asseguda al costat d'una olivera. Al tronc de l'arbre podem veure l'ègida i una òliba. A la base de la marca torbem *Minerva Traiectina*, que significa "Minerva, protectora del transport de mercaderies", que és una característica que Halma li dona a aquesta deessa. Al voltant de l'olivera trobem el lema *Pax Artium Altrix*, que significa "Pau, nodrissa de les arts", en referència a dues coses que Minerva pot aconseguir.

La tria de la figura de Minerva pot venir influenciada tant per la temàtica dels seus llibres, que és història, poesia i lexicografia o per influència de les seves estades a les universitats, el cim de la educació. En qualsevol cas, Minerva és la deessa de la ciència i aquí Halma agafa la seva figura i la representa més en l'àmbit científic més que en el bèl·lic de Minerva, ja que la llança no es troba en cap de les dues marques i a la segona no té ni casc ni cuirassa.

³⁸ <https://juanmalcala.es/getafe/en-1542-andreas-vesalius-brusclas-1514/>

Aquesta marca pertany a el Teatre Sheldonian. Aquest teatre va ser dissenyat per Christopher Wren per a la Universitat d'Oxford. El Teatre Sheldonian és la sala d'actes principal de la Universitat i el lloc de reunió habitual de la Congregació, l'òrgan que controla els afers de la Universitat. Aquí s'hi fan totes les cerimònies públiques de la Universitat. En aquesta marca podem veure a Minerva asseguda al centre portant un casc, una túnica i sostenint una llança i l'ègida. Al voltant d'aquesta deessa trobem un caduceu i elements relacionats amb els seus àmbits, com llibres (saviesa i educació), llorer (victòria a la guerra), i una esquadra o regla (ciència). Al fons podem veure tant la Universitat d'Oxford a l'esquerra com el propi Teatre Sheldonian a la dreta. Aquesta marca no té lema. La tria potser és per què Minerva esdevé la patrona de les ciències i de les universitat en aquell temps o simplement pel que aquesta deessa representa, però no hi ha dades que ho corroborin. Considero també que el caduceu està allà per assimilació, ja que és molt freqüent trobar caduceus associats amb Minerva.

La següent marca pertany a Antoine-Claude Briasson. Va néixer a Lió, fill de Claude Briasson, comerciant i botiguer, i Marie Chappas. El jove es va formar amb el seu oncle Antoine Briasson, impressor a la *rue Mercière*, durant cinc anys. Després va pujar a París el 1720 on va començar el seu aprenentatge amb Nicolas Fimart a l'octubre d'aquell any, després amb Antoine Gandouin (1722). Va ser rebut com a mestre llibreter a París el 1724 i en aquesta ocasió va obrir la seva pròpia llibreria. El seu cartell, *À la Science et l'Angé guardian*, que després es va convertir a *À la Science*, no deixa de manifestar el dinamisme de l'edició d'obres erudites i l'accelerada secularització de la producció impresa. El seu comerç es va estendre per tota Europa, en particular a través de la xarxa de nombroses acadèmies de ciències que va florir al continent al segle XVIII. Antoine-Claude Briasson, per exemple, es va imposar, ja el 1747, com a proveïdor oficial de l'Acadèmia de Ciències de Sant Petersburg, mitjançant contracte signat amb l'ambaixador rus a París, Henri Gross.

La seva visió per als negocis, la seva clarividència i la seva capacitat per integrar-se a les xarxes acadèmiques europees el van convertir en un dels editors més rics del seu temps. Això el va portar a assumir importants responsabilitats a la comunitat de llibreters parisencs a partir de 1739. Es va casar el 8 de febrer de 1725 amb Marie Anne Pochard, amb qui va tenir tres fills: Marie Anne (1726-1744), Françoise Marguerite (1735-1752) i Antoine Claude (1745-1778).

Té dues marques, iguals les dues, l'única diferència és la perspectiva d'una d'elles, que sembla que la mirem a través d'un mirall. Aquesta marca també es usada per l'impressor Emanuel Thurneysen: podem veure a Minerva a l'esquerra asseguda amb el casc la cuirassa i la llança, aquí no té escut. Als seus peus trobem una òliba. A la dreta trobem a Mercuri, dret, portant una túnica i el pétasos sostenint alhora el caduceu. Aquí aquest déu no té sandàlies alades sinó que va descalç. Al mig d'aquestes divinitats hi ha dos infants llegint un llibre, suposo que educats per Minerva. A sobre d'aquests dos infants hi ha un bust coronat amb una corona de llorer d'algú que desconec de qui es tracta, però potser és el seu pare o mestre. Al costat del bust hi ha un àngel amb els pits sostenint una trompeta. Al marc, en una cinta, trobem el lema *Vita sine litteris mors est*, que significa "Una vida sense obres és la mort", fent referència a la importància d'aquest ofici i el coneixement i gaudi que els llibres aporten. El més probable, tot i que no hi ha dades que ho corroborin, és que Briasson s'apropriï de la marca de Thurneysen per fer un homenatge al nom de la seva llibreria, ja que Minerva és la deessa de la saviesa i la intel·ligència.

La següent marca pertany a Joseph Cottureau. Va ser un impressor i llibreter jurat de la universitat de París fill de Chartres Martin Cottureau. S'instal·la a París i paga l'impost d'obertura de botiga entre 1606 i 1608. Adquireix l'abril de 1638 el fons del seu cosí Pierre Cottureau per al seu propi fill Laurent Cottureau, llibreter rebut a París. El setembre de 1638, va vendre la seva pròpia llibreria al llibreter parisenc Siméon Piget però va continuar imprimint fins l'any 1652, quan mor. En aquesta marca podem veure a Minerva dempeus i armada amb un casc i un cuirassa. A la mà esquerra sosté l'ègida i a la mà dreta sosté un caduceu. Als peus hi ha un gall, que desconec a què fa referència. A sobre, en una cinta, tenim el lema *Consilio et armis*, que significa "En el consell i en les armes", fent referència a les dues característiques més destacades d'aquesta deessa: la guerra i la saviesa. Desconec el motiu de la seva tria.

Aquesta marca pertany a Matthäus Rieger. Aquest impressor va néixer el 21 de setembre de 1705. El 1727 Matthäus Rieger va fundar una editorial i una llibreria a Seehausen. El mateix any es va casar amb Clara Träxl. El 1744 va traslladar la seva editorial a la Casa Höchstetter a Augsburg, ciutat on un any més tard rebrà la ciutadania. La llibreria i editorial de Rieger es va convertir en una de les més grans del seu temps. Els seus distribuïdors van viatjar per tota Alemanya fins a Viena, Bolzano i Estrasburg. La seva principal àrea de vendes incloïa Suàbia, Baviera, les terres hereditàries d'Àustria i els cantons catòlics de Suïssa. El 1774 es va obrir una sucursal a Leipzig. L'editorial va publicar més de 1000 títols i va ser continuada pels fills. Matthäus Rieger va morir el 1775.

En aquesta marca podem veure a Minerva, en una biblioteca, asseguda i armada amb casc i cuirassa sostenint amb la mà dreta una llança de justa. Aquesta deessa té la mà esquerra recolzada en un baül. A sota del baül està l'ègida. A sobre del baül hi ha una olivera petita, arbre associat amb aquesta deessa. En aquest baül podem veure *M.R. Aug.*, que fa referència al nom i cognom de l'impressor, Matthäus Rieger, i a la ciutat on es va establir, Augsburg. Al marc, en una cinta té el lema *Si mecenates adsint*, que significa "Si hi haguessin persones que fessin de Mecenes", fent referència a que el seu editorial podria haver crescut encara més si hagués tingut a algú com a patró dels seus llibres. Crec que Matthäus posa a Minerva en aquesta marca com a defensora de la seva biblioteca, la que es veu al fons. La figura de Minerva és mol adient aquí: és sàvia i intel·ligent i a més és capaç de protegir aquesta font de coneixement, ja que sempre surt victoriosa.

Finalment, aquesta marca amb Minerva essent la figura central pertany a Marc Michel Bousquet. Va ser un impressor i llibreter que va néixer a Ginebra l'any 1696, fill d'un refugiat francès. Va començar la seva activitat i va ser rebut com burgès l'any 1724. Des d'aquest mateix any fins al 1736 es va associar amb els germans Pellissari i amb Pierre I Gosse sota el nom *Marc Michel Bousquet et compagnie*. Quan es va separar dels seus associats va continuar imprimint sol sota el seu propi nom fins l'any 1757, o 1758, any en el que s'instal·la a Lausana, mantenint només una llibreria annexa a Ginebra. Va morir l'any 1762, ja que el seu fillol Marc Michel Chapuis el va succeir aquell mateix any.

En aquesta marca podem veure a Minerva a la dreta, armada amb un casc i una cuirassa. Amb la mà esquerra sosté tant l'ègida com la llança. Al seu costat, a l'esquerra podem veure a una dona nua, que considero que és la Veritat. Tres dels quatre *putti* que hi ha tenen una part de la impremta, llevat del que vola. El *putto* més proper a Minerva sosté amb la Veritat la pedra on s'escriu. El *putto* just a baix de la dona sosté els tampons o pinzells usats per repartir la tinta en els motlles. Finalment, el *putto* assegut a sobre del

cofre, també part de la impremta, sosté els tipus mòbils, és a dir, els motlles on es troben les lletres. Darrere de la dona nua trobem a la Fama, una dona alada amb trompetes. Al marc, a la part superior, trobem en una cinta el lema *Latius sub aegide lucebit*, que significa "Més àmpliament resplendirà sota l'ègida". La tria de la figura de Minerva per part de Marc Michel és per la representació de Minerva com a protectora de les arts. Considero que la tria de la Veritat és per donar a entendre que en els seus llibres només hi ha veritat.

3.19. MUSES

Filles de Zeus i Mnemòsine, la cinquena esposa. Hi ha nou: Urània, Cal·líope, Melpòmene, Euterpe, Erato, Terpsícore, Polímnia, Clio i Talia. Relacionades amb la poesia i la memòria³⁹. A partir del Renaixement i de les pintures que es fan d'elles, se li atribueix a cadascuna una funció:

- Calíope (Καλλιόπη, “la de la bella veu”): musa de l'eloqüència i poesia èpica.
- Clio (Κλειώ, “la que ofereix glòria”): musa de la història. La seva funció era mantenir vius els actes generosos i els triomfs.
- Erato (Ἔρατώ, “l'amorosa”): musa de la poesia lírica-amorosa.
- Euterpe (Εὐτέρπη, “la plaent”): musa de l'art de tocar la flauta.
- Melpòmene (Μελπομένη, “la melodiosa”): musa de la tragèdia.
- Polimnia (Πολυμνία, “la de molts himnes”): musa dels cants sagrats i la poesia sacra.
- Talia (Θαλία, “la festiva”): musa de la comèdia i de la poesia bucòlica.
- Terpsícore (Τερψιχόρη, “la que delecta amb la dansa”): musa de la dansa i poesia coral.

³⁹ Hesíode, *Teogonia*, 915-917

- Urània (Οὐρανία, “la celestial”): musa de l'astronomia, poesia didàctica i les ciències exactes.

Hi ha dues marques on les Muses son els elements centrals:

La primera imatge pertany a la vídua de Balthazar Bellère. Balthazar Bellère va ser impressor primer a Anvers i després a Douai als Països Baixos. Era fill del prestigiós impressor d'Anvers Jean I Bellère, i va obrir la seva pròpia impremta a la *Rue des Ecoles* a Douai el 1590, convertint-se en col·lega i rival de Jan Bogard. La seva vídua el va succeir a la impremta quan va morir. A la seva marca podem veure a una Musa vestint una túnica, asseguda i rodejada de llibres. Al cap porta una corona de llorer i amb la mà esquerra agafa una branca d'olivera. No té lema. Considero que pot ser Calíope o Clío, ja que la vídua d'aquest impressor imprimia poesia. Depenent del tipus de poesia que imprimís pot ser una o l'altra.

La segona i última marca pertany a Charles-Joseph Pancoucke. Va néixer a Lille, fill i nét d'impressors. El seu pare, André Joseph Panckoucke, també era escriptor i llibreter. Charles-Joseph es va establir a París l'any 1754, i allà va fundar una editorial l'any 1762. Es va dedicar a reeditar l'*Encyclopédie*, li va afegir dos toms d'índexs i va publicar un suplement de cinc volums que van aparèixer entre 1776 i 1777. Finalment, la seva major aportació va ser la publicació de l'*Encyclopédie méthodique*, una expansió i reordenació de l'*Encyclopédie* ordenada per matèries en lloc d'alfabèticament. Panckoucke també va ser un destacat i pròsper editor de llibres i diaris. Poc abans de la Revolució francesa, el 1779, va començar l'edició del diari *Mercure de France* i va fundar *Le Moniteur universel* el novembre de 1789. També va arribar a dominar altres diaris com *La Gazette*, *Le Journal de Bruxelles* i *Le Journal de Genève*.

Aquesta marca representa a tres de les nou muses. Segons el meu parer aquí trobem:

- a Calíope, al mig, amb una lira a la mà.

- a Clio, a l'esquerra, amb una trompeta i un llibre a sota.
- a Urània, a la dreta, amb el que sembla un compàs.

La tria, considero, que és pel que conté la seva enciclopèdia o la influència de l' *Encyclopédie* de Denis Diderot i Jean le Rond d'Alembert, que també era anomenada *Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. Les ciències (*sciences*) les representa Urània, les arts (*arts*) les representa Calíope i els oficis o professions (*métiers*) les representa Clio.

3.20. ORFEU

Fill d'Eagre, rei de Tràcia, i de Calíope. Apol·lo li va regalar una lira i les Muses li van ensenyar a tocar-la, de manera que tenia la capacita de calmar a les feres i fer que els arbres i les pedres es moguessin del seu lloc i seguissin el so de la seva música. Quan va retornar a Tràcia de la Còlquide, es va casar amb Eurídice. Aquesta va morir després de trepitjar a una serp mentre fugia d'Aristeu, que intentava violar-la. Orfeu va baixar al Tàrtar per recuperar-la i portar-la de nou a la superfície. Allà va encantar a Caront, a Cerber i als tres jutges dels Morts amb la seva música. També va estovar el cor d'Hades que li va permetre emportar-se a Eurídice amb una sola condició: que no mirés enrere fins que Eurídice estigués completament banyada per la llum del sol. Quan Orfeu va arribar a la superfície, per desesperació, es va girar per veure si Eurídice continuava darrere seu, però ella no havia estat completament banyada per la llum del sol, sinó que un peu estava encara a l'Hades i així Eurídice va desaparèixer. Quan Dionís va envair Tràcia, Orfeu no li rendia honors a ell, sinó que va ensenyar altres misteris. Cada matí saludava al sol al mont Pangèon, dient que Hèlios, a qui li va posar el nom d'Apol·lo, era el més gran de tots els déus. Dionís, ofès, va enviar a les mènades contra ell. Mentre Orfeu feia de sacerdot al temple, les mènades van agafar les armes que hi havien a l'entrada, van entrar

al temple i van matar als seus marits i a Orfeu, a qui li van arrencar els membres i els van llançar al mar. El seu cap el van llançar a riu Hebre i va arribar, sense deixar de cantar, fins a Lesbos. Allà, les Muses, plorant, el van enterrar a Libetra, al Mont Olimp.

La primera marca pertany a Francesco Ziletti i té variants. Va ser un impressor i llibreter de Roma, possiblement fill de Giordano Ziletti. A l'any 1568, es va traslladar a Venècia, on va romandre fins l'any 1587, data de la seva mort. Va publicar més d'un centenar de llibres, inclosos alguns de música. A la seva marca podem veure a Orfeu amb indumentària militar tocant un volí amb el qual encanta amb la seva música als animals salvatges, més concretament un lleó, un cérvol i uns ocells. En aquest cas, en lloc d'una lira trobem un violí, suposo que per adaptar-se als temps. Dues de les tres marques tenen lema:

- Una marca té el lema *Vis in virtute coelestis*, que significa “Poder celestial en la virtut”, fent referència a que Orfeu té la virtut extraordinària de amansir les bèsties amb la seva música, que es molt semblant a la habilitat d'Apol·lo.
- La segona marca té el lema *Non vi* en una cinta. Això significa “No amb violència”, fent referència a que Orfeu soluciona els problemes tocant la lira més que no recorrent a la violència típica dels mites grecs.

Suposo que la tria ve influenciada pels seus llibres de música per què o bé eren els més famosos i venuts o bé per què eren els que més li agradaven.

La segona marca pertany a Giovanni Battista Pellizzari. D'aquest impressor sabem que va exercir la seva activitat a Cremona entre 1588 i 1599. Aquesta marca és molt similar a la de Ziletti: Orfeu tocant el violí i encantant als animals salvatges. També té el lema *Vis in virtute coelestis*. Desconec el motiu de la tria.

La tercera marca pertany a Marco Antonio Belpiero. Aquest impressor va estar actiu entre 1612 i 1641 a Cremona. També representa el mateix que les dos marques anteriors i té el mateix lema. Hi ha una variació que no té lema. Desconec el motiu de la tria.

L'última marca pertany a Antoine Molin. Va ser un llibreter, que va néixer a Saint Jean de Touslas, prop de Givors. Era fill d'un jornaler i germà de l'impressor Jean Molin. Es va establir ell sol abans de l'abril de 1646, quan va rebre un aprenent. Va ser membre de la *Compagnie des Libraires* de Lió. Va estar empresonat durant uns dies el novembre de 1665 per falsificació. Des de 1686, treballa en associació amb el seu fill Horaci Molin. Va morir a principis de setembre de 1691, possiblement el 12 de setembre.

Aquesta marca representa l'aprenentatge d'Orfeu. Podem veure com les nou muses, cinc a l'esquerra i quatre a la dreta, cadascuna amb un instrument, ensenyen a tocar la lira a Orfeu, que està la centre. Hi ha una cinta a l'arbre que es troba darrere d'Orfeu on posa

Arbor Scientiae, que significa “l’Arbre de la Ciència”, suposant la ciència de la música. També hi ha el lema a la part inferior *Laborem spiritus urget*, que significa “L’esperit impulsa el treball”. Desconec el motiu de la tria.

3.21. PANDORA

Va ser una dona creada per Zeus com a càstig per a la humanitat. Quan Prometeu va instituir el sacrifici enganyant a Zeus, aquest últim com a càstig li va arrabassar el foc als homes i Prometeu el va retornar de nou als éssers humans. Per venjar-se d’aquest robatori, Zeus va ordenar a Hefest que creés amb argila a una dona. Cada déu li va donar a aquesta dona un do, per exemple, Afrodita la sensualitat i Atena habilitat amb el teler. Aquesta dona, anomenada Pandora, va ser entregada als humans i va obrir una gerra d’on van sortir tots el mals. L’únic bé que va quedar a la gerra, o àmfora, va ser l’esperança⁴⁰.

Aquesta marca, que té 5 variacions, pertany a Gilles Gourbin. Va ser un impressor i llibreter jurat de la Universitat de París. Va ser primer aprenent i després company dels impressors i llibreters parisencs Michel de Vascosan i Oudin I Petit. Va morir a París l’octubre de 1590. La marca representa el moment en el que Pandora obre la gerra i deixa anar tots els mals. Com a variació del mite, per adaptar-se als temps, podem veure com els mals són animals com la serp o el drac, que a causa del cristianisme adquireixen una mala reputació i es considera que representen al mal i al dimoni. L’esperança és un colom, símbol de pau que adquireix gràcies al cristianisme. A més, té el lema *Intus spes sola remansit*, que significa “A dins l’esperança roman sola”. Considero que Gilles agafa un mite dolent, ja que Pandora és la causant de que hi hagi mals al món, i l’interpreta de manera positiva. Ha representat gràficament la frase *La esperanza es lo último que se*

⁴⁰ Hesíode, *Teogonia*, 561-591

perde, és a dir, que sempre s'ha de tenir i s'ha de conservar l'esperança per molt dolenta que sigui la situació en la que hom es troba.

3.22. PEGÀS

És un cavall blanc amb la particularitat de que té ales. Va néixer totalment desenvolupat juntament amb el seu germà Crisaor del cap de Medusa que va tallar Perseu. Sol aparèixer relacionat amb Bel·lerofont. Aquest heroi va emprendre un vol a l'Olimp, com si fos immortal, però Zeus va enviar un tàvec, o un mosquit, que va picar a Pegàs sota la cua, fent que s'encabrités i llancés a Bel·lerofont a terra. Pegàs va completar el seu vol a l'Olimp, on Zeus ara l'usa com a bèstia de càrrega per als seus raigs.

La primera marca pertany a Michel Chevalier. Va ser un llibreter i impressor. La seva activitat va ser testimoniada a Lió de 1608 a 1628. Hi ha un "Michel Chevalier", també llibreter, que és testimoni d'un acte aprovat a Lió l'abril de 1600, probablement sigui ell. A la seva marca podem veure com un cavaller cavalca a lloms de Pegàs en un prat. El cavaller sosté una espasa amb la mà dreta i un llibre amb la mà esquerra. Al voltant del marc es pot llegir el següent lema: *Portet in orbem ocyus ut totum doctrinam*, que significa "Més ràpid porta per tot el món la doctrina", fent referència a la funció d'aquest animal. Pegàs volava lliure carregant els llamps de Zeus, aquí fa el mateix però carrega l'educació amb ell, és a dir, els llibres, com el que té el cavaller. Considero que Michel tria aquesta marca pel seu cognom, ja que *Chevalier* significa *Cavaller* en francès. També crec que la tria per donar aquest significat de llibertat i rapidesa, posa a Pegàs. Hi ha una variant on al costat esquerre de la marca apareix Minerva i a la dreta Mercuri, dues divinitats que solen aparèixer juntes per les seves funcions.

La següent marca pertany a l'empresa *Johann Friedrich Gleditschens Buchhandlung* i a Thomas Fritzsche.

- La família Gleditsch va ser una de les famílies de llibreters i editors més importants dels segles XVII i XVIII. Johann Friedrich Gleditsch va néixer l'any 1653 fill d'un pastor, a Eschdorf, prop de Pirna. Després de formar-se com a llibreter, va entrar a la llibreria de Johann Fritzsche a Leipzig l'any 1681 casant-se amb la seva vídua i l'any següent es va fer càrrec de la supervisió editorial. Va desenvolupar amb èxit el perfil de publicació de l'*Acta Eruditorum*, la primera revista científica d'Alemanya de la ja coneguda empresa. L'any 1693 va lliurar la llibreria al seu fillastre Thomas Fritzsche i va fundar la seva pròpia empresa l'any següent. Gleditsch es va especialitzar en la publicació d'enciclopèdies. Johann Friedrich Gleditsch va morir l'any 1716.
- L'empresa va ser continuada pel seu fill Johann Gottlieb Gleditsch i va aconseguir la seva expansió més gran sota la seva direcció. L'any 1738 Johann Gottlieb va morir inesperadament i l'editorial va passar a mans del seu fill Johann Friedrich III, que l'any 1741 va comprar la llibreria de la família Fritzsche.
- Després de la mort de Johann Friedrich, la seva vídua Christiane Henriette va seguir dirigint l'editorial, però el seu èxit econòmic va decaure lentament, principalment a causa de la competència amb la llibreria Weidmann. Després que Christiane Henriette morís sense fills, els néts de Johann Gottlieb van heretar l'empresa i la van vendre a Karl Enoch Richter l'1 de gener de 1806.
- Karl va mantenir el nom de l'empresa i l'any 1818 va començar a publicar l'exitosa obra de referència *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*, també coneguda com a *Ersch-Gruber*. L'any 1828 Karl Enoch Richter va haver de declarar-se en fallida. L'editorial i la llibreria de Johann Friedrich Gleditsch

van ser adquirides per Johann Friedrich Schindler. Amb la revenda d'ells a l'empresa FA Brockhaus el 16 de novembre de 1831, la llibreria va deixar d'existir com a empresa independent i es va fusionar amb l'empresa Brockhaus.

A la seva marca simplement podem veure al cavall alat Pegàs, no té lema ni marc amb motius importants a comentar. Hi ha una variant de Thomas on Pegàs mira cap al front en lloc de fer-ho cap enrere. Considero que hi ha dos motius pels quals Johann Gleditsch va triar la figura de Pegàs:

- La va heretar de Johann Fritsch al fer-se càrrec de la llibreria.
- La tria per simbolitzar que l'empresa vola lliurement carregant coneixement per tot allà on vola, ja que l'empresa tenia centres de distribució a Copenhaguen, Amsterdam, Pàdua i Londres i les obres publicades van incloure enciclopèdies, històries i llibres escolars.

La següent marca pertany a Francesc Mestre. Aquest impressor va ser el successor de Jerónimo de Villagrasa al casar-se amb la seva filla Isabel Juana de Villagrasa, utilitza el material de Jerónimo i roman a la impremta al costat del Molí de la Rovella i manté el títol de *Impresor de la Inquisición* que Jerónimo havia tingut. Al 1676 i 1677 apareixen obres de Isabel Juan de Villagrasa i Francesc Mestre amb el colofó de *Herederos de Villagrasa*, tot i que a l'any 1677 ja comencen a aparèixer obres amb el nom de Mestre com a responsable de la impremta. Mestre roman actiu fins l'any 1709. No sabem ni el lloc ni la data de la mort d'aquest impressor. A la seva marca podem veure a Pegàs encadenat al tronc d'un arbre tallat. Per l'expressió que té i per la postura que té, amb les dues potes davanteres aixecades, sembla com que vol escapar. Aquesta marca no té lema. Considero que és una al·legoria a deixar que la imaginació voli amb llibertat. El més probable és que Mestre hagi heretat aquesta marca de Jerónimo de Villagrasa.

La següent marca pertany a Venanzio II Monaldini. Va ser el fill i successor de l'impressor i llibreter Venanzio I Monaldini. Va néixer l'any 1766 i va exercir la seva activitat a Roma, la mateixa ciutat que el seu pare, fins l'any 1826. A la seva marca podem veure a Pegàs recolzant les potes davanteres sobre uns llibres i les potes del darrere damunt d'un lleó. Darrere de Pegàs hi ha una aureola que remarca el caràcter diví. Al terra de la marca hi ha instruments matemàtics com llibres, un angle i un globus terraqüi amb els signes del zodíac. A la part superior del marc, en una cinta, trobem el lema *Perennitas laudis*, que significa "La perpetuïtat de la lloança". La marca clarament es heretada del pare.

La última marca pertany als Hereus Marchiò Sessa. També conegut com a Melchiorre, era fill de Giovanni Battista i va néixer probablement a Venècia després de que el seu pare s'establís a la ciutat per practicar l'art de la tipografia. Melchiorre va assumir la direcció de l'empresa de mans del seu pare el 7 de febrer de 1506, quan va signar la seva primera tirada. Als primers anys, la seva producció va ser modesta. L'any 1510 la impremta va ser danyada per un greu incendi que va provocar grans danys i va alentir l'activitat. Fins al 1516, Sessa es va recolzar en el treball d'altres tipògrafs i va realitzar una cinquantena d'edicions. A partir del 14 d'agost de 1517, amb la *Naturalis Historia* de Plini el Vell en la llengua vernacle de Cristoforo Landino, va començar l'associació amb Pietro Ravani, que va continuar fins al 24 de desembre de 1525, quan els dos socis es van separar. Ravani probablement va injectar nou capital a l'empresa, cosa que va permetre que la impremta

de Sessa es recuperés. També van publicar a Sal·lusti, Cicero i Juvenal. Després de la separació de Ravani, Sessa es va encaminar cap a una producció de menor nivell cultural, privilegiant obres de difusió àmplia. Del seu matrimoni amb Veronica Baron va tenir sis fills: Giovanni Battista, Giovanni Bernardo, Melchiorre, Bernardino, Isabetta i Faustina. Sessa va testificar el 1563 i va morir probablement a la segona meitat de 1565 o principis de 1566. L'empresa va ser administrada per la seva vídua Verònica almenys fins a l'any 1582, amb la denominació *Eredi di Marchiò Sessa*. La marca dels *Eredi* va ser la del gat amb el ratolí a la boca, destinat a romandre fins al final de l'empresa, l'any 1629. Alternativament es troba el Pegàs en vol, que apareix entre 1561 i 1569, que és la present. Aquesta marca no té lema. Suposo que aquesta marca és un homenatge a la capacitat de Melchiorre d'haver recuperat la impremta i els diners després de l'incendi.

3.23. PERSEU

Fill de Zeus i Dànae. En assabentar-se Acrisi del seu naixement, no creient-lo diví, el va llançar amb Dànae al mar en un cofre de fusta. El mar va ser calmat per Posidó a petició de Zeus, i la mare i el fill van sobreviure i van arribar a la costa de l'illa de Serifos. En aquesta illa governava el rei Polidectes, i el seu germà Dictis va recollir la dona i el nen, a qui criaria com si fos el seu fill. Més tard, Polidectes es va enamorar de Dànae. Pensant que el jove Perseu podia ser un destorb per als seus plans, va intentar alliberar-se'n d'ell mitjançant una estratègia: va fer creure a tothom que pretenia conquerir la princesa Hipodàmia i va demanar als habitants de l'illa que li entregués un regal cadascú com present, per poder oferir-lo alhora a la princesa. Perseu va dir que no posaria objeccions per entregar qualsevol cosa: fins i tot si hagués de ser el cap de Medusa, que era una de les tres Gorgones i podia convertir en pedra els homes només amb la mirada. Polidectes va acceptar com a regals els cavalls d'altres habitants de l'illa, però no va acceptar els de

Perseu, i li va enviar que li portés el cap de la Gorgona que li havia promès. Llavors Perseu es va veure obligat de fer confessar a les Grees on vivien les nimfes, per rebre d'elles elements necessaris per derrotar a Medus. Un cop va trobar a les nimfes, va obtenir d'elles un sarró màgic per contenir el cap de Medusa, unes sandàlies alades i el casc d'Hades, que tornava invisible a qui el portés posat. A més, va rebre d'Hermes una falç d'acer amb què podria tallar el cap de Medusa, i va rebre d'Atenea un escut brillant com un mirall. Així, Perseu va arribar a tallar el cap de la Gorgona, de la qual van néixer el cavall alat Pegàs i el gegant Crisàor.

Hi ha dues marques, totes amb variants, amb Perseu com a element central, ambdues pertanyen al mateix impressor:

Macé Bonhomme fou un impressor i llibreter que va exercir la seva activitat a Lió, França, entre el 1535 i el 1540 i entre el 1542 i el 1569; a Viena, Àustria, entre el 1541 i el 1542; i a Avignon, França, entre el 1552 i el 1557. A Avinyó, va treballar en associació amb el seu germà Barthélemy Bonhomme.

- A la primera marca podem veure a Perseu vencedor volant i agafant el cap de Medusa amb la mà esquerra i amb la mà esquerra l'espasa o falç que Hermes li dona. Aquestes marques tenen el lema ἐκ πόνου κλέος, que significa “Glòria des del patiment”, fent referència al que Perseu ha aconseguit amb la derrota de Medusa.
- La segona marca és molt similar a l'anterior, però aquí Perseu està caminant i mirant cap al front. D'aquesta hi ha una variant on Perseu simplement està dempeus. Dos d'aquestes marques tenen el lema ἐκ πόνου ὁ βίος, molt similar al de la primera, que significa “Vida des del patiment”. Hi ha una que a més té el següent lema: *Sic ars chalcographi saxea monstra domat, sic labor alatum te super astra feret*, que significa “Així l'art de la calcografia sotmet als monstres de pedra, així el treball alat et porta per sobre les estrelles”.

Considero que Macé tria aquesta marca per representar la imposició del bé sobre el mal, és a dir, la imposició del poder de Déu sobre el dimoni. Perseu representaria a Déu i Medusa al dimoni, tot i que no hi ha dades que ho corroborin.

3.24. PROMETEU

Va ser un tità fill de Jàpet i d'Asia o Climene. Va enganyar a Zeus en dues ocasions per beneficiar als humans. Prometeu va trossejar un bou gran i el va presentar a Zeus per enganyar-lo: en un cantó va posar les carns i les entranyes amagades dins l'estómac del bou i en un altre cantó els ossos recoberts de greix lluent. Tot i així, Zeus, coneixent l'engany, va escollir el greix. Les seves entranyes es van omplir de còlera quan va veure els ossos blancs i es va assabentar que Prometeu l'havia enganyat⁴¹.

Aquesta marca d'impressors es utilitzada per Pedro Malo i Pau Cortey⁴² i representa exactament el càstig que Zeus imposa a Prometeu per haver-lo enganyat: Zeus va lligar amb cadenes a Prometeu en una columna al mont Caucas i va suscitar contra ell una àguila que li menjava el seu fetge. Però per la nit a Prometeu li tornava a sortir el fetge pel fet de ser immortal, llavors l'àliga tornava cada dia a menjar-se'l⁴³. Al voltant de la marca trobem quatre lemes:

- *Qui arat, debet in spe arare*, que significa "Aquell que conrear, deu conrear en l'esperança".

⁴¹ Hesíode, *Teogonia*, 535-560

⁴² per biografies cf. *Dèdal*

- *Altiora te ne quaesieris*, que significa "No busquis allò que està fora del teu abast". Aquest lema és una cita de Sant Tomàs d'Aquino.
- *Non coronabitur, nisi legitime certauerit*, que significa "No serà coronat si no es competeix d'acord amb les normes". Aquesta és una frase que trobem al llibre de Pedro Abelardo *Ethica seu scito teipsum*.
- *Qui addit scientiam, addit dolorem*, que significa, "El que afegeix coneixement, afegeix dolor".

Sembla que totes aquestes frases són advertències per a Prometeu. Desconec a que fa referència la primera frase. La segona, però, és com si advertís a Prometeu que no intenti ajudar a la humanitat essent una divinitat com ho és, per què comportarà un càstig. La tercera invalida el que ha fet Prometeu, ja que enganya dues vegades a Zeus, que és el rei dels déus i dels humans, encara que beneficiï a la humanitat. La quarta adverteix a Prometeu que quan més coneix sobre el que fa Zeus, més dolor rep, com el càstig representat a la marca.

Considero que Malo i Cortey interpreten aquest mite com a positiu, és a dir, que no et rendeixis davant les circumstàncies adverses, que aquí les representaria el càstig i l'àliga.

3.25. RÒMUL I REM

Segons Tit Livi⁴⁴, la vestal Rea Silvia va ser violada, infantant així a dos bessons Ròmul i Rem. Aquesta sacerdotessa, ja fos perquè ho creia o perquè la falta pogués semblar menys greu si una deïtat en va ser la causa, va declarar a Mart com el seu pare. Tot i així, el rei Amuli va enviar a Rea Silva a presó i va ordenar que els nens fossin llançats al riu Tíber. Casualment o per voluntat divina, el Tíber va desbordar les seves ribes, fent que les franges d'aigua estancada impedissin que els que portaven els nens s'aproximessin al curs principal. Aleshores els portadors dels nens esperaven que aquesta aigua estancada fos suficient per ofegar-los, per la qual cosa amb la impressió d'estar duent a terme les ordres del rei, van exposar els nens al punt més proper de la inundació. La tolla en la que els nens van ser abandonats va arribar a terra ferma, quan una lloba que havia anat a beure aigua al riu, atreta pels plors dels nens, es va apropar i els hi va oferir les mamelles i els va llepar. Fàustul, el pastor del rei, se'ls va trobar, se'ls va emportar al seu estable i els va encomanar a la seva dona Larencia perquè els criés.

Aquesta marca pertany a Joseph Wolff, Va ser un impressor que va exercir l'any 1748. Tenia dos impremtes: una a Innsbruck, Àustria, i una a Augsburg, Alemanya. Va romandre a la impremta d'Innsbruck fins l'any 1771, any en el que l'abandona, ja que continua estant actiu a la de Augsburg fins l'any 1784, any probablement de la seva mort. A la seva marca podem veure a les afores d'una ciutat, la futura Roma probablement, a dos nens vigilats i criats per una lloba i un llop, potser per una modificació que va patir la història en aquells temps. També té el lema *Politicae pro bono reipublicae literariae*, que significa "Lletres polítiques pel bé de la república. Suposo que aquesta tria és per fer honor al seu cognom, ja que Wolff significa "llop" en alemany i per la seva connexió amb Roma, on es diu que va estudiar.

⁴⁴ *Ab urbe condita*, I.4

Aquesta marca pertany a Marco Antonio Olmo. Va ser un impressor italià que va exercir la seva activitat entre 1561 i 1572 a Venècia. A la seva marca veiem a una lloba alletant a dos infants i a Minerva asseguda a sobre de la lloba sostenint un orbe amb la figura de la Victòria, que té ales i una palma, a més d'armes i proteccions al seu costat esquerre. Desconec el motiu de la seva tria.

La *Stamperia del Popolo Romano*, no és un impressor, sinó una editorial i impremta activa a Roma durant la segona meitat del s. XVI a instàncies del papa Pius IV. Primer es va ubicar al Campidoglio, després prop de la font de Trevi i, finalment, a la *Piazza della Minerva*. La seva activitat editorial es va allargar, amb alts i baixos, fins al 1598. El període més important va coincidir amb la direcció de Paolo Manuzio, editor i humanista fill del cèlebre Aldo Manuzio. Durant la seva direcció (1562-1570) l'empresa es va ocupar tant de textos religiosos com d'obres d'utilitat per als estudiants universitaris. Entre les obres d'utilitat trobem a autors clàssics tant grecs com llatins que Manuzio ja havia imprès a Venècia. Aquesta empresa tenia com a marca editorial l'escut d'armes de Roma amb les sigles S.P.Q.R., com les de l'imperi romà, flanquejat per Minerva, la protectora de Roma, a l'esquerra i una altra figura femenina que desconec qui és a la dreta. També, entremig de les deesses i sota l'escut, veiem a la lloba capitolina alletant a Ròmul i Rem. La raó de la tria resulta evident: el mite de la fundació de la Roma i la sigla S.P.Q.R, fent tot referència a la història i al gran patrimoni de la ciutat.

Pot semblar que les dues següents marques representin la història de Ròmul i Rem pel fet de veure dos infants essent alletats per una lloba, però realment les marques fan referència a la història de Seni i Ascani, els mífics fundadors de la ciutat de Siena. M'ha semblat adequat incloure-les en aquest apartat per evitar confusions per la seva similitud a l'hora de ser representades.

La següent marca pertany a Silvestro Marchetti. Va ser un impressor italià que va exercir la seva activitat a Siena entre 1599 i 1618. A la seva marca podem veure a la lloba capitolina oferint les mamelles als infants i com llepa a un d'ells. Al marc podem llegir el lema *Et fovet et nutrit*, que significa “Nodreix i alimenta”, fent referència tant al que fa la lloba al mite com al que fa a la marca. Silvestro tria aquesta marca com a homenatge a la ciutat de Siena. Seni i Ascani van ser els fills de Rem que van fundar la ciutat de Siena. Suposadament, després de l'assassinat del seu pare per part de Ròmul, van fugir de Roma emportant-se amb ells l'estàtua de la Lloba Capitolina, apropiant-se així aquest símbol per a la ciutat.

Aquesta marca pertany a Simone Nardi. Aquest impressor va néixer a Siena, després de 1534. Va ser el primer sienès que va imprimir a la seva terra natal. Sol o amb altres va donar una cinquantena d'edicions. El seu fill Calisto va ser el primer tipògraf a Arezzo, on va imprimir els estatuts del municipi. L'altre fill Niccolò també va ser impressor. La seva marca representa el moment quan Seni i Ascani són recollits per la lloba. Podem veure, a més, com hi ha un infant a sobre de la lloba i un altre a sota de la mateixa. Considero que el nen a sobre és Seni, que és el que va arribar a ser rei i el que li posa nom a la ciutat, ja que porta una mena de ceptre a la mà, símbol de poder associat al rei. El de sota ha de ser Ascani. A més té el lema *Senae Civitatis insignia*, que significa “L'emblema de la ciutat antiga”, fent referència a la història de la fundació de la ciutat on va exercir la seva activitat. La tria, evidentment, és un homenatge a la ciutat de Siena, ciutat on va néixer i imprimir. Segons la història, Seni i Ascani van muntar en cavalls blancs i negres,

donant lloc a la *Balzana* o escut d'armes de Siena, que de fet podem veure a la part superior a l'esquerra .

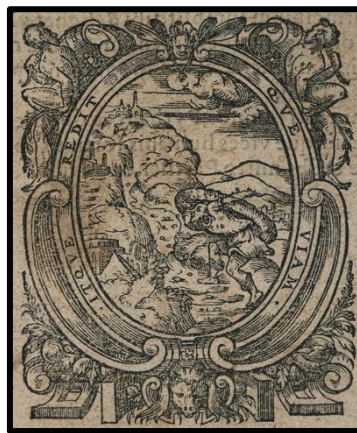

3.26. SÍSIF

Fill d'Èol, es va casar amb Mèrope i amb ella va tenir a Glauc, Ornitió i Sinó. Quan va morir Èol i Salmoneu va usurpar el tron de Tessalia, Sísif, que era l'hereu legítim, va consultar l'oracle de Delfos. Aquest li va dir que tingués fills amb la seva neboda i que ells el venjarien. Llavors, va seduir a Tiro, la filla de Salmoneu i amb ella va tenir dos fills. Quan Tiro va assabentar-se de que Sísif s'havia enamorat d'ella no per un amor mutu sinó per l'odi vers el seu pare, ella va matar als dos fills. Sísif, aleshores, va anar al mercat de Larisa, va mostrar els cadàvers dels fills i va acusar falsament a Salmoneu d'incest i d'assassinat, ordenant que l'expulssessin de Tessalia. Així va ser com Sísif va recuperar el tron. En una altra ocasió quan Zeus va raptar a Egina, Asop, el seu pare, va anar a cercar-la a Corint. Sísif sabia tot el que havia passat, però no va revelar res a no ser que Asop proveís a Corint d'una font perenne. Asop, llavors, va fer que sorgís la font de Pirene darrere del temple d'Afrodita i Sísif va revelar-li tot el que sabia. Ja fos per què va expulsar a Salmoneu ja fos per què va traïr el secret de Zeus, Sísif va rebre un càstig. Els Jutges dels Morts li van mostrar a un enorme bloc de pedra i li van ordenar que el portés al cim rodant i el deixés caure per l'altra costat. Però cada vegada que estava a punt d'arribar al cim, la pedra es feia tan pesada que Sísif retrocedia, la pedra rodava de nou a la base de la muntanya i Sísif havia de tornar a començar des del principi i així durant per sempre.

Aquesta marca es usada per l'impressor Gilles Gilles. Sabem que va estar actiu a París entre 1558 i 1588. La seva marca representa el càstig que rep Sísif a l'inframón. A la marca de Gilles podem veure com hi ha una persona al peu d'una muntanya que carrega a l'esquena una gran pedra circular i es disposa a pujar una pendent. Pel que fa al mite

original, que podem veure a Homer⁴⁵, trobem una petita modificació: durant aquesta època Sísif no empenya una pedra sinó que la carrega a l'esquena. Potser aquest canvi es produeix per influència de la pintura, com podem veure en el quadre de Tiziano que va pintar al 1576 anomenat *Sísifo*. A més a més, aquesta marca té el lema *Itque reditque viam*, que significa “Anar i tornar pel camí”, que ens pot donar una idea més clara sobre la al·legoria del mite grec. Aquí Gilles, segons el meu parer, agafa el càstig de Sísif de manera positiva, per tant, també podem entendre el lema com “no rendir-se”, és a dir, fer com Sísif: continuar fent aquella cosa fins que aconseguieixis l'èxit, encara que sigui difícil.

3.27. TRES GRÀCIES

Filles de Zeus i Eurínome, la tercera esposa. S'anomenen Aglaia, Talia i Eufrosine. Són deesses principalment relacionades amb la bellesa i la dansa, tot i que també estan relacionades amb la fertilitat i la creativitat⁴⁶. Cada Gràcia és la personificació d'algun concepte:

- Aglaia personifica la bellesa, com indica el seu nom (ἀγλαΐα).
- Talia la riquesa, com també indica el seu nom (θαλία).
- Eufrosine l'alegria, com indica el seu nom (εὐφροσύνη).

Les dues marques amb la figura central essent les Tres Gràcies pertanyen als hereus de Girolamo Scotto. Girolamo Scotto va ser un impressor, compositor, empresari i llibreter italià del Renaixement, actiu principalment a Venècia. Va ser el membre més influent de

⁴⁵ *Odissea* XI, 593-600

⁴⁶ Hesíode, *Teogonia*, 907-911

la firma d'impressors venecians *Casa Scotto*, que va existir des de finals del segle XV fins a 1615. En el seu apogeu, a la dècada del 1560, la firma *Scotto* sota Girolamo va ser una de les editorials preeminents d'Europa, produint volums sobre dret, escolasticisme, filosofia, medicina, teologia i literatura antiga, a més de música. Va néixer a Milà. Es va casar amb Cesaria Sinistri, que li va sobreviure, ja que ella va fer el seu testament; probablement no van tenir fills. Molt probablement va estar involucrat a l'empresa durant la dècada del 1530, aprenent tant l'ofici com el comerç. Al 1539, Girolamo es va fer càrrec de l'empresa familiar del seu germà Ottaviano II. Mentre Ottaviano va viure almenys fins al 1566, sembla que no va tenir més control sobre l'empresa, tot i que va continuar publicant. Girolamo va poder produir música en massa per satisfer la demanda del mercat. A més de produir llibres de música, també va continuar amb la tradició de l'empresa de publicar altres temes, com ara filosofia, medicina, dret, teologia i altres matèries. Gràcies a un mercat saludable per als seus productes i a una xarxa de llibreters per tota Itàlia i Sicília, Girolamo va adquirir una riquesa considerable. Quan Girolamo va morir al 1572, la firma *Scotto* va passar a l'hereu de Girolamo, el seu nebot Melchiorre Scotto. Quan Melchiorre va morir al 1613, l'empresa es va dissoldre i els seus béns es van posar a subhasta pública, ja que l'hereu designat de Melchiorre va ser considerat per les autoritats venecianes com a il·legítim.

A la marca podem veure en un palmerar a les Tres Gràcies: la del centre d'esquenes i les altres dues als costats de front. Aquesta forma de representar-les prové, molt probablement, per influència dels mosaics del segle I d.C. que es van torbar a Pompeia o del quadre de Rafael que va pintar l'any 1504, on podem veure a les Tres Gràcies en la mateixa posició que a la marca: una al centre d'esquenes i les dues altres als costats i de front. Pel que fa al marc, hi ha variacions:

- A la primera podem veure als costats a dues figures femenines que representen a la Justícia, a l'esquerra, i a l'Abundància, a la dreta.
- A la segona podem veure a dos *putti* sostenint la cinta amb la divisa i al centre a l'Oportunitat.

Totes dues marques tenen el lema *Virtus in omni re dominatur*, que significa “La virtut domina en cada cosa”. Considero que Melchiorre tira a aquestes figures per què les vincula amb el que va aconseguir Girolamo, que concorda amb les qualitats de les Tres Gràcies:

- Va aconseguir grans riqueses amb la venda dels seus llibres.
- Els seus eren de gran qualitat, per tant, podem afirmar que eren bonics.
- Com que Girolamo imprimia i produïa música, suposo que Melchiorre pensa que la música alegra a les persones, d'això però no hi ha dades que ho corroborin.

3.28. TRITÓ

La següent marca pertany a Peter Kolinus. Va ser un impressor que va néixer a Zoug, Suïssa, i va estar actiu al 1542. Va ser traductor del Document apòcrif de la Bíblia publicat a Zürich per C. Froschauer al 1543. La seva marca té com a figura central a Tritó, un déu marí fill de Posidó i d'Amfitrite. Podem veure com Tritó està representat com feien els grecs en la ceràmica, per exemple: un home que de cintura cap avall té cua de peix i que bufa un cargol amb el que es diu que provocava el remor de les onades. Al marc trobem el lema *Immortalitas acquiritur ex literarum studiis*, que significa “La immortalitat es obtinguda a partir de l'estudi de les lletres”. Desconec el motiu de la seva tria.

4. FIGURES AL·LEGÒRIQUES

4.1. ABUNDÀNCIA

Era la deessa que personificava l'èxit i la prosperitat. Com a tal, Abundància (*Abundantia*) apareix a l'art romà, la cultura i la literatura llatina, però té poca presència en la mitologia en si. Es representa la majoria de les vegades sostenint una cornucòpia, símbol de prosperitat i aflluència. És, a més, una de les virtuts públiques romanes, és a dir, qualitats de vida a què tots els ciutadans romans haurien d'aspirar. En aquest cas, és l'ideal de tenir menjar i prosperitat suficients per a tots els segments de la societat, encara que també es pot referir a la situació econòmica i al patrimoni de cadascú.

Hi ha quatre marques amb aquesta al·legoria clàssica com a figura central:

La primera pertany als Hereus de Giacomo Simbeni. Va ser un impressor i llibreter originari de Venècia. Va estar actiu en aquesta ciutat des del 1568 fins al 1577. Possiblement va tenir un fill, Giovanni Simbeni, que va treballar amb ell i més endavant el va succeir. Aquesta marca representa a una dona vestida amb una túnica recolzant al pit amb l'avantbraç esquerre una cornucòpia i agafant amb la mà esquerra unes espigues de blat, també símbol d'abundància: quant més blat té hom, més menjar podrà donar a la seva família i més blat podrà vendre. A sobre del cap de la dona hi ha una cinta on posa *Abundantia*, que és “Abundància” en llatí, que ens permet identificar-la. Tenint en compte que Giovanni és l'hereu de Giacomo, és evident que la marca es heretada.

La segona pertany a Pietro Marinelli. Va ser un impressor que va exercir la seva activitat a Venècia entre 1585 i 1591. No sabem quan, però es va traslladar a Pàdua, on va continuar imprimint fins l'any 1607, any de la seva mort. Aquesta marca representa a una dona, també vestida amb una túnica, sostenint amb la mà dreta una cornucòpia i amb la mà esquerra unes espigues de blat. El simbolisme és el mateix que amb l'anterior, símbols

d'èxit i de copiositat, sigui amb la impremta sigui amb qualsevol àmbit de la vida. Considero que Marinelli la posa la posa per representar el que vol aconseguir amb la seva impremta i posa la personificació de l'abundància com a ajudant.

La tercera pertany a Francesco Barezzi. Va ser un impressor i llibreter, fill, soci i després successor de Barezzo Barezzi. Aquesta marca, com les dues anteriors, mostra a una dona agafant amb la mà dreta una cornucòpia i amb la mà esquerra unes espigues de blat. Les úniques diferències respecte les anteriors és que aquesta dona es troba a un camp de conreu i està asseguda. Suposo que la tria per un motiu similar al de Marinelli.

La quarta marca pertany a Rudolph Hutwelcker. Va ser un impressor que va exercir la seva activitat entre 1604 i 1621 a Marburg. Aquesta marca també és una al·legoria a l'Abundància. Veiem a una dona vestida amb túnica, aquí recolzant els peus en un globus, sostenint amb la mà dreta unes espigues de blat i amb la mà dreta una cornucòpia. Respecte a les altres, aquesta representació de l'Abundància té una aurèola al voltant del cap per exaltar la seva figura i indicar el seu caràcter diví. A més, al marc, trobem el següent lema: *Auxiliante Deo cedit sors prospera votis*, que significa “La sort/fortuna pròspera cedeix a l'Ajudant de Déu en els vots”, fent referència a que l'Abundància, en aquest cas, és una virtut cristiana, d'ajudar a qui ho necessita. Potser tria aquesta figura com a símbol per aconseguir riqueses amb el comerç dels llibres.

4.2. ÀGUILA

Aquest animal es considerat l'emblema suprem dels déus, per la seva proximitat amb el sol, dels governants i dels guerrers. És símbol de majestuositat, valentia i inspiració espiritual. La concurrència amb el lleó és força significativa, i es pot fer servir per marcar supremacia: ella pot regnar les mateixes zones que el lleó, però, com que com es vista com la reina de l'aire, aleshores es torna automàticament un món superior.

Hi ha 3 marques amb la figura de l'àguila essent la central:

La primera marca pertany a Francesco Corbeletti. Va ser un impressor i llibreter nascut a Roma l'any 1584 o poc després. Va treballar en una impremta romana abans d'establir-se ell sol l'any 1607. Va morir l'agost de 1637. Els seus hereus, primer els seus cinc fills ja estan testimoniats des de 1637 fins 1722. En aquesta imatge podem veure al centre a una àguila amb les ales desplegadas i mirant cap al sol. Amb les urpes sosté un feix de llamps. Tot això és una representació del poder de Zeus: l'animal associat a aquest déu i la seva arma característica. A sota, en una cartel·la, podem llegir el lema *Amica numinis et luminis*, que significa "Amiga del poder diví i de l'esplendor", fent referència a que l'àguila és l'acompanyant de Zeus i que és la portadora del llamp i de l'esplendor que aquest produeix quan Zeus el llança. La seva marca és molt similar a l'àguila dels estendards de les legions romanes, així que considero la tria com una al·legoria a la disciplina, a la rigorositat en el treball a la impremta.

La següent marca pertany a Lodovico Monza. Va ser un impressor i llibreter del Col·legi Ambrosià. Va publicar un almanac titulat *Il Gran Pescatore di Chiaravalle*, pel qual obté un privilegi d'impressió i venda l'any 1675. Treballa en associació amb el seu germà Girolamo Monza, fins a la seva mort. Pren com a successor, encara que té un fill, el seu nebot i llibreter Giacinto Brenna. A la seva marca podem veure damunt d'una àliga, o de Zeus transformat en aquesta au, a Plutos, fill de Jasió i Demèter. Aquesta divinitat associada a la riquesa té els ulls embenats, amb la mà esquerra agafa unes rendes per dirigir a Zeus i amb l'altra mà va llançant el que semblen fulles o monedes. Segons Aristòfanes⁴⁷, Zeus va cegar a Plutos per gelosia, ja que aquest últim va amenaçar a Zeus dient que només aniria a les persones mereixedores d'ell, és a dir, les persones justes, sàvies i que mantenen l'ordre de la vida. I per evitar que Plutos pogués discernir a les persones, Zeus el va cegar. Hi ha una variació on l'àguila sosté a cada urpa un llamp, que ens permet identificar a l'ocell amb Zeus. En una cinta que es troba al marc trobem el lema *Hinc micat inde ferit*, que significa "Per aquí es belluga, per allà porta". Això fa referència a l'atzar i la injustícia de la riquesa, ja que pot portar a aquell no ho mereix molt riquesa mentre el que ho mereix s'empobreix. Potser tria aquesta figura per com va ser d'afortunat Lodovico a l'hora de ser l'impressor del Col·legi Ambrosià i a l'hora d'obtenir el privilegi d'impressió en haver publicat aquestes dues obres o per algun altre esdeveniment que desconeixem en la seva vida personal.

4.3. AMISTAT

Aquesta marca pertany a Guillaume Julian. Va treballar en associació amb nombrosos impressors-llibreters, i particularment amb el seu germà Michel i Julien. L'any 1563 s'estableix a Argenteuil. En aquesta marca podem veure a l'Amistat representada com una dona jove vestida senzillament amb una llarga túnica que li deixa el pit al descobert fins al cor, direcció en la qual es dirigeixen les seves mans. A més, sembla que l'Amistat sosté

⁴⁷ *Plutus*, 87-92

on s'ajunten les mans un cor dins d'un globus terraqüi, simbolitzant que l'amor o l'amistat és universal. L'Amistat també té els peus nus, símbol que dona a entendre amb això que no hi ha incomoditat, i es troba damunt d'un pedestal on es pot llegir *Typus Amicitia*, és a dir, "La figura de l'Amistat", que ens permet identificar la figura de la marca. En el marc podem llegir el lema *Nil Deus hac nobis majus concessit in usus*, que significa “Déu per aquí no ens ha cedit res més gran que per als profits”. Potser Guillaume tria la figura de l'Amistat i el lema per les nombroses associacions que va fer i que van resultar fructíferes.

4.4. BELLONA

Filla de Júpiter i Juno i germana o esposa de Mart. El seu equivalent grec seria Eni. Era la deessa de la guerra.

L'única marca on la figura central és aquesta deessa romana pertany a Marco Antonio Bellone. Fill de Cistòfor, va venir de Torí i es va instal·lar a Gènova a la primera meitat de 1533 per practicar l'art de la impremta. A Torí, el canceller genovès va arribar a acords amb Bellone -que gairebé segur que treballava a la impremta de Porro- qui va enviar un al·legat exposant les seves peticions de trasllat a Gènova, peticions excepcionalment favorables per a ell i molt molestes per a la comunitat. Bellone es va comprometre a establir una impremta a Gènova i romandre-hi durant vint anys mentre se li concedís menjar i allotjament per a ell, la seva família i treballadors; exempció de deures, privilegi total d'impressió i venda de llibres i la supervivència del privilegi d'impressió per al fill, si Marco Antonio moria abans dels vint anys establerts. Aquestes condicions van ser acceptades. A partir de 1535 l'activitat de Bellone es va fer més variada i intensa: allà imprimia diversos llibres, majoritàriament d'autors genovesos, sobre ascetisme, interès

històric regional i publicacions oficials. La qualificació de *ducalis typographus* es troba en una de les seves edicions de 1557 i mai abans. La dada és confosa, ja que el privilegi de Bellone havia expirat el 1553 i no sembla haver estat renovat mai. Bellone va continuar imprimint fins a 1570. A la seva mort el 1573 la privativa se la va quedar el seu germà, Marcantonio, i el seu fill, Cristòfor.

La marca d'aquest impressor representa a la deessa Bellona. Podem veure a aquesta deessa dempeus, vestint indumentària militar i sostenint amb la mà dreta una llança i amb la mà dreta un escut, que és la representació típica d'aquesta deessa romana. Compta, a més, amb dos lemes: un està al marc i l'altre a darrere de Bellona. El lema del marc és *Et gaudet Bellona libellis*, que significa "I Bellona gaudeix dels llibrets", fent referència al treball com a impressor de Marco Antonio. El lema darrere de la deessa és *Humile non per paura*, que ignoro què pot significar. La tria d'aquesta figura en concret ve influenciada pel cognom de l'impressor. Les mateixes marques, amb pocs canvis, també seran utilitzades pel germà i el fill.

4.5. BIAS DE PIERENE

Bias, nascut a Pirene, fill de Teutam, va ser un filòsof i un dels set Savis de Grècia.

Hi ha sis marques d'impressors amb aquest filòsof com a motiu central: una pertany a Marie Drouin, una altra a Catherine Lhéritier i les quatre restants a Gabriel i Nicolás Buon.

Catherine Lhéritier és la vídua de Maurice La Porte, que es fa càrrec de la impremta quan el seu marit mor l'any 1548. No hi ha dades que ho corroborin, però per la proximitat de les dates, podríem considerar que Gabriel Buon es casa amb Catherine i quan ella mor a l'any 1556, Gabriel compra o hereta la impremta, ja que sabem que Gabriel Buon va exercir la seva activitat com a impressor a París entre 1558 i 1595. Nicolás Buon hauria de ser el fill de Gabriel que potser va tenir en el matrimoni amb Catherine. Nicolás comença la seva activitat a París l'any 1598, dos anys després de la mort de Gabriel, treballant com a impressor fins l'any 1628, any en el qual Marie Drouin, la seva muller, es posa al davant de la impremta.

Totes representen el mateix moment: el moment quan els ciutadans es disposaven a abandonar la ciutat de Pirene i s'emportaven els objectes de valor posseïen. Hi ha entre aquestes marques una petita evolució. La primera marca pertany a Catherine Lhéritier i en aquesta podem veure a Bias fugint de la ciutat de Pirene i al fons una gegantina onada que sembla que xocarà en aquesta ciutat. Aquesta marca passa a Gabriel, qui millora qualitat de la marca. En la marca de Gabriel podem veure a Bias sortint de Pirene, però també podem veure als ciutadans de la mateixa sortint amb les seves coses de valor, un al costat de Bias i un al fons. També podem veure millor en el fons la ciutat i la onada que a està a punt de caure. Tot i que Nicolás Buon també usa les marques de Catherine i la del seu pare, aquest impressor millora encara més l'aspecte de la marca. També podem veure una marca on la ciutat de Pirene pateix un gran incendi. Al costat esquerre de Bias, trobem a un dels habitants carregant totes les seves pertinències. D'aquesta marca hi ha dues variants, on la situació és la mateixa però tant Bias com els habitants, en aquests casos dos, surten per la porta. Finalment, les marques de Marie Drouin són les mateixes que les dues últimes del seu marit.

Totes aquestes marques tenen el mateix lema al marc: *Omnia mea mecum porto*, que significa "Porto amb mi totes les meves coses", que fa referència al moment en el qual un ciutadà pregunta a Bias si no feia els preparatius per a la marxa. Aleshores el savi li va contestar dient aquesta frase, donant a entendre que els béns més preuats per a aquest filòsof eren la seva saviesa i el tresor dels seus pensaments. Suposo que aquesta figura ha estat triada per què els seus llibres tracten sobre filosofia o aquestes contenen informació tant o més important que els pensaments de Bias.

4.6. CADUCEU

El caduceu (κηρύκειον) és el símbol característic de Mercuri o Hermes. Aquesta vara és l'emblema de la tasca del déu com a herald, però va evolucionar des del punt de vista iconogràfic. Mercuri va obtenir aquest bastó en una de les seves aventures mentre era criat al mont Cilene. Va ser quan Mercuri va arribar a Pieria, on Apol·lo vigilava un gran ramat de vaques i, aleshores, va decidir robar-les. Mentre Apol·lo buscava al responsable del robatori, Mercuri havia fabricat una lira amb la closca d'una tortuga i els intestins de les vaques. Apol·lo, quan va escoltar la melodia d'aquest instrument, a l'arribar a Pilos va decidir fer un intercanvi amb Mercuri: ell es quedava amb la lira i Mercuri, que va acceptar aquest canvi, es quedava amb les vaques. Mentre les vaques pasturaven, Hermes va fabricar la siringa amb unes canyes i va començar a tocar-la. Apol·lo, meravellat amb el so d'aquest nou instrument, va decidir fer un segon intercanvi: a canvi de la siringa de Mercuri ell li donaria el tirapeu amb el que pasturava a les vaques. Mercuri va modificar aquest canvi demanant l'art de l'endevinació. Apol·lo no va ensenyar-li personalment, sinó que va enviar Mercuri amb les Trires al mont Parnàs. El caduceu originalment era un llarg

bastó molt similar al tirapeu. Però al llarg del temps es va convertir en una petita vara, gairebé un ceptre, que es va adornar també amb ales, igual que el pétasos i les sandàlies del déu, i amb serps enroscades. Aquests animals es van vincular amb la llegenda segons la qual Hermes havia separat dues serps enfrontades gràcies a aquesta vara, a la qual van quedar lligades per sempre convertint el caduceu en símbol de la imparcialitat dels heralds; no obstant això, la iconografia d'aquests ofidis, estretament relacionats amb el cicle de mort i resurrecció, suggereixen també la relació d'Hermes amb el Més enllà, en la seva tasca com a ψυχοπομπός. Un dels poders associats a aquesta funció és que Mercuri pot adormir o despertar als homes quan vol⁴⁸. De vegades es confon el caduceu amb la vara d'Esculapí, usada com a símbol de la medicina⁴⁹.

Aquesta marca pertany a Johannes Bathen. Va ser fill d'un pagès dels voltants de Lovaina, ciutat on fou registrat com a "pobre" l'any 1550, germà de l'impressor i llibreter Jacobus Bathenius. Va obtenir el 25 d'agost de 1552 una beca d'impressor per exercir la seva activitat en associació amb Stephanus Gualtherus. Va estar actiu a Lovaina des 1552 fins al 1556, quan va abandonar la ciutat i es va traslladar a Colònia, on encara treballava el 1564. A la seva marca podem veure al centre de la marca un caduceu, una vara amb dues serps entortolligades, a sobre del qual hi ha una òliba, potser per vincular a Mercuri amb Minerva, ja que en aquell moment és molt freqüent trobar-los junts. Trobem les lletres *IB*, una a cada costat de les serps, fent referència a les inicials de l'impressor. Al marc podem llegir el lema *Prudenter vigilem laurea certa manent*, que significa "Les garlandes de llorer romanen amb cautela com a vigilants". Desconec el motiu de la tria.

⁴⁸ Homer, *Odissea*, XXIV, 1-10

⁴⁹ ARROYO DE LA FUENTE, M^a. A., *Iconografía de Hermes en el arte clásico*. Liceus. Portal de Humanidades. 2009.

La següent marca pertany a Pierre I Bellère, als hereus i vídua de Pierre I Bellère, a Pierre III Bellère i Jean Bellère.

- Pierre I Bellère va ser un impressor i llibreter nascut a Lieja cap al 1530, fill del llibreter Lucas I Bellère. Des d'abans de 1562 es va casar amb Johanna, filla de l'impressor i llibreter Joannes Steelsius. L'any 1562 representa a la vídua i hereus de Steelsius a Frankfurt i Basilea. Al 15 de juliol de 1562 va assumir la direcció de la farmàcia de Steelsius, arran d'un acord entre la seva sogra Anna Van Ertborn i el seu gendre Frans Steelsius. Va ser rebut com a mestre llibreter al gremi de Saint-Luc a Anvers l'any 1574. A la mort d'Anna Van Ertborn el 28 de març de 1576, en va prendre possessió exclusiva de la impremta i a partir d'aquest moment va començar a publicar sota el seu nom. El seu nom apareix als comptes de les *Officine Plantin* fins al 29 de gener de 1602, però va morir a la primera meitat del 1600.
- Vídua i hereus de Pierre Bellère (Pierre II Bellère i Jean Bellère).
 - Pierre II Bellère va ser un impressor i llibreter, fill de Pierre I Bellère. Amb la seva mare, la seva vídua i els seus germans Jean II i Gaspard Bellère, es va fer càrrec de la farmàcia del seu pare com a molt tard l'agost de 1600. Va ser rebut l'any 1613 al gremi de Saint-Luc com a mestre llibreter. Treballa de 1600 a 1617 en associació amb la seva mare i els seus germans sota el motiu *Veuve et héritiers de Pierre Bellère*. Després de la jubilació de la vídua, segueix amb el seu germà Jean II Bellère. El seu nom apareix als comptes del gremi fins l'any 1628. No sembla haver exercit més enllà d'aquesta data.
 - Jean Bellère va ser un impressor i llibreter, fill de Pierre I Bellère. Amb la seva mare, la seva vídua i els seus germans Pierre II i Gaspard Bellère, es va fer càrrec de la farmàcia del seu pare com a molt tard l'agost de 1600. Va ser rebut l'any 1609 al gremi de Saint-Luc com a mestre llibreter. Treballa de 1600 a 1617 en associació amb la seva mare i els seus germans, sota el motiu *Veuve et héritiers de Pierre Bellère*. Després de la retirada de la vídua, en associació amb el seu germà Pierre II Bellère, fins l'any 1628, ja que treballa sol des de 1630.
- Pierre III Bellère va ser un impressor i llibreter, molt probablement fill o nebot de Pierre II Bellère, del qual sovint es distingeix poc. Com amb el seu pare i el seu

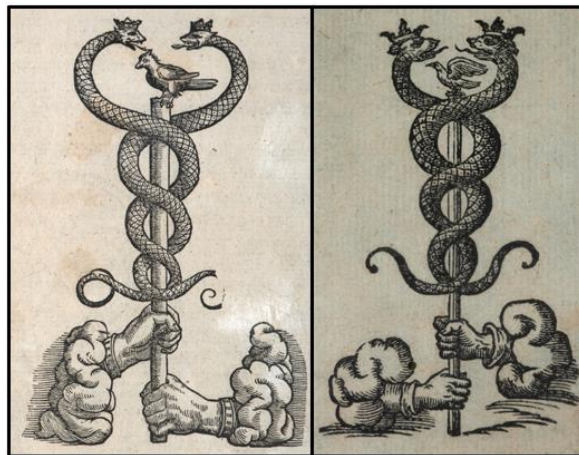
avi, va ser rebut l'any 1643 al gremi de Saint-Luc com a mestre llibreter. A partir d'aquest any fins 1649 apareixerà als comptes anuals del gremi com a "aficionat". La seva identitat i la seva carrera no es coneixen prou bé. Hi ha un *Peeter Bellerus, libraire, né à Anvers, qui a reçu le droit de bourgeoisie le 6 oct. 1651*, cosa que suposa que el va perdre per alguna raó. De fet, hauria exercit la seva activitat com a impressor entre els 1645 i 1651 a Douai, la qual cosa porta a confondre'l amb Pierre II Bellère, qui publica a Douai amb el seu nom des de 1641 fins 1649 i hauria mort abans de juny de 1672. A més, una menció de l'enterrament d'un Pierre Bellère, anotada el 28 de setembre de 1678 en els comptes de l'església de Saint-Bavon d'Anvers, podria ser aplicable a ell.

A la marca de Pierre I Bellère podem veure un caduceu al centre i dues cornucòpies, ambdós símbols de pau i prosperitat. La cornucòpia de l'esquerra està plena de fruites i la de la dreta de llibres. Al marc trobem el lema *Fructus concordiae*, que significa "Fruit de la concòrdia", fent referència a que sense l'harmonia i la unitat de dues o més persones no pot haver-hi lloc per a la Pau. Té dos variants on les cornucòpies estan lleugerament estirades. El motiu de la tria ve influenciat per la farmàcia que va tenir Pierre. Com he mencionat abans, el caduceu es confon sovint amb la vara d'Esculapi, per tant aquí podem considerar que ha succeït una cosa semblant. Les cornucòpies estan posades per la prosperitat i riquesa que va aconseguir Pierre tant amb la farmàcia com amb la impremta. Les marques de la vídua i dels hereus són idèntiques a les dues primeres de Pierre I Bellère, ja que la hereten. Passa el mateix que amb Pierre III Bellère, hereta la marca del seu avi, tot i que té una variació on apareixen altres elements a més d'aquesta marca⁵⁰.

⁵⁰ cf. Pierre Bellère *Pau*

La següent marca pertany als Germans Borgominieri: Rutilio i Camillo. Rutilio va ser tipògraf i llibreter durant el segle XVI. La família Borgominieri s'esmenta en diversos documents de Vercelli des de finals de segle XV. Sembla que a principis del XVI va estar entre els més destacats de Trino, ja que tres dels seus membres figuren a la llista dels que van ajudar l'any 1523 a restaurar les muralles de la ciutat. Rutilio va néixer a Trino del Monferrato cap a 1530 i es va traslladar a Venècia, on va obrir una llibreria i impremta cap a 1559 *Al segno di San Giorgio*. Cap a 1565 va cridar Venècia al seu germà Camilo, molt més jove que ell i que el va sobreviure durant molt de temps, i es va unir a ell en la direcció de l'empresa. A partir de 1566 va continuar amb el motiu *Camillo e Rutilio fratelli al segno di s. Giorgio*. Rutilio va morir cap al 1575 i Camillo va quedar sol al capdavant de la tipografia i la llibreria. L'activitat de Camillo va continuar almenys fins al 1596. Després de 1596 no hi ha més notícies de Camillo ni de la companyia. La seva marca és molt similar a la de Froben, per tant és molt probable és que es basessin en la seva marca. Les mans que sostenen el caduceu poden ser una de Rutilio i l'altra de Camillo, per mostrar la seva bona relació. Aquesta marca, segons el meu parer, és una al·legoria a la pau i potser la vinculen amb Sant Jordi: les serps fan referència al drac que mata Sant Jordi, animal relacionat amb les serps, i el colom és un símbol cristià de pau. Com que estaven consagrats a Sant Jordi, potser tenen en ment la derrota del drac i la institució de la pau a aquell regne llegendari.

La següent marca pertany als Germans Cavalleri. Giovanni Michele va ser un impressor i llibreter que va publicar les seves obres amb els seus germans Giovanni Vincenzo i Giovanni Francesco, i el nebot d'aquest últim, Cesare Cavalleri, sota el nom *Fratelli de' Cavalleri*. A la seva marca podem veure un gran caduceu clavat a terra amb ales a la punta pel qual dues serps s'entortolliguen. Aquest instrument està flanquejat per dos Pegasos.

Al marc trobem el lema *A Pegaso in Parnasum*, que significa "Del Pegàs al Parnàs", que fa referència al mont on vivia aquest animal. Desconec el motiu de la tria, però el més probable és que sigui un baluard per a la prosperitat del comerç. Els cavalls alats potser estan postats allà per fer un homenatge al cognom dels germans.

Aquesta marca pertany a Eucharius Cervicornus. Va ser un llibreter, gravador de fusta i impressor originari de Colònia. Va ser registrat el 1513 a la universitat de la ciutat de Colònia, on va començar a treballar a partir d'aquesta data com a llibreter abans de succeir el 1516 a Martin von Werden a la seva impremta. Va treballar en associació amb Hero Fuchs entre 1520 i 1521 i a partir d'aquest darrer any probablement va treballar en associació amb Gottfried Hittorp. A la seva marca podem veure, dins d'un escut, un bastó amb ales a la punta pel que s'entortolliquen dues serps els caps de les quals estan coronats. Al costat dels caps de les serps sobresurten dos grans banyes. Aquesta marca no té lema. Desconec el motiu de la tria, però potser té alguna relació amb la prosperitat del comerç.

La següent marca pertany a Baldassare Costantini. Sabem que aquest impressor va exercir la seva activitat a Venècia entre 1543 i 1558. La seva marca és idèntica a la dels Germans Borgominieri, però aquesta té lema: *Nulla sine labore est virtus*, que significa "No hi ha

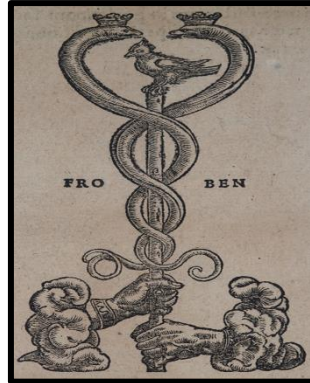
cap virtut sense treball", que sembla un proverbi o una màxima sobre l'honor de treballar. Com amb les altres marques, és molt probable que sigui per tenir un comerç propici. No hi ha dades que ho corroborin, però considero que la llibreria que els Germans Borgominieri van comprar l'any 1559 pertanyia a Baldassare i que els Germans van adoptar la seva marca quan aquest va morir.

La següent marca pertany a Johann Froben, Hieronymus Froben, Nicolaus I Episcopus i a Johann Herwagen. Johann Froben va ser un impressor i llibreter que va néixer a Hammelbrug, Franconia, l'any 1460. Després d'acabar els estudis universitaris a Basilea, on va conèixer el famós impressor Johann Amerbach, Froben va obrir una impremta a la ciutat al voltant de 1491, que aviat va aconseguir reputació europea per la seva precisió i gust. Un any abans va ser rebut com a burgès de Basilea. Es va casar per segona vegada l'any 1510, en aquest cas amb la filla del llibreter Wolfgang Lachner, la qual l'ajudarà a establir la seva impremta. Va ser amic de molts humanistes i particularment d'Erasme, del qual va imprimir el Nou Testament. Va morir a Basilea l'any 1527. La seva vídua es va tornar a casar poc després amb l'impressor i llibreter Johann I Herwagen qui, en associació amb Hieronymus Froben, el fill gran de Johann, i també amb Nikolaus I Episcopus, el seu gendre, es va fer càrrec de la direcció de la casa, publicant sovint amb el nom d' *Officina Frobeniana*.

A la seva marca podem veure a dues mans sostenint un caduceu a la punta del qual descansa un ocell, probablement un colom, al qual convergeixen els caps coronats de dues serps. Aquesta marca no té lema. Considero Johann Froben tria aquesta marca en al·lusió a la prosperitat del comerç, ja que la seva impremta tenia una gran producció i els seus llibres eren de gran qualitat i molt cèlebres. Un cop mor Johann, els altres hereten les marques per vincles familiars:

- Hieronymus és el fill de Johann
- Nikolaus és el gendre de Johann
- Herwgen és el marit de la seva vídua

La següent marca pertany a Jean Loys. Va ser un impressor i llibreter, originari de Tielt, Flandes. Va treballar com a aprenent al taller de l'impressor Josse Bade a París de 1527 fins a 1535. L'any 1535 va començar a treballar pel seu propi compte fins l'any 1547, quan mor. La seva vídua, Pierrette Aleaume, es casa per segona vegada amb l'impressor i llibreter Thomas Richard, qui succeeix a Jean Loys l'any de la seva mort a la mateixa adreça. A la seva marca podem veure al centre un caduceu sostingut per dues mans que surten de núvols pel qual s'entortollien dues serps. Als costats del caduceu trobem dues magranes i espigues de blat, també sostingudes per les mans, que connecten la figura de Mercuri amb el món dels morts i amb la terra. També podem veure les lletres *IL*, que fan referència a les inicials de l'impressor. El motiu de la tria és per la temàtica dels seus llibres, ja que sobretot publicava llibres sobre medicina.

Aquesta marca pertany a Thomas Richard. Va ser un impressor i llibreter que va començar la seva activitat a París l'any 1547, any en el que succeeix a Jean Loys casant-se amb la seva vídua Pierrette Aleaume. Ella succeeix a Thomas l'any 1568, quan mor. La marca és idèntica a la de Jean Loys, l'única diferència són les lletres que hi ha. En aquest cas les lletres són *TR*, que fan referència a les inicials de l'impressor. Com he mencionat anteriorment, hereta aquesta marca de Jean.

Aquesta marca pertany a Arturo Taberniel. També conegut com Artus, va exercir la seva activitat com a impressor entre 1603 i 1609 a Salamanca. A la seva marca podem veure una impremta a sobre de la qual hi ha un caduceu. Les serps entortolligades al seu voltant sostenen cada una amb la boca un llibre on posa πάντα συνάγω, que significa "Reuneixo totes les coses". Al marc podem llegir un segon lema, que és el següent: *Arte natus liber*, que significa "El llibre neix de l'art", fent referència a la tasca dels impressors a l'hora de produir art, que són els llibres. Desconec el motiu de la tria.

La següent marca pertany a Chrétien Wechel, André Wechel i els seus hereus, Johann Aubry i els seus hereus, Claude De Marne i els seus hereus, i, finalment, a Daniel i David Aubry i Clemens Schleich

- Chrétien Wechel va ser un impressor i llibreter jurat de la Universitat de París originari de Herenthals, al Brabant. Va ser naturalitzat francès el juliol de 1528. Es va casar amb la vídua de Jean Pérrier, potser amb qui va tenir a André Wechel. A partir de 1526, de vegades publicava només amb el seu nom *A Paris, à l'Escu de Basle*. Es va especialitzar principalment en impressions humanistes, però també publicà, amb molta cura, obres de polèmica religiosa. Morí el 1554, abans del 18 d'abril.
- André Wechel va ser un impressor i llibreter, fill de Chrétien Wechel, a qui va succeir. Com que va esdevenir protestant, es va negar l'any 1562 a prestar el jurament i a fer una professió de fe de la religió catòlica i per aquest motiu va ser expulsat de París. És empresonat l'agost de 1568. Un any després alguns dels seus llibres són cremats o confiscats, i demana viure a Estrasburg. Torna a París, tot i que abandona definitivament aquesta ciutat l'any 1572, després d'haver escapat de la massacre de Saint-Barthélemy. Es va instal·lar, llavors, a Frankfurt, ciutat on es fa burgès a finals del mateix any. Va morir a causa de la pesta l'octubre de 1581. El van succeir els seus gendres Johann Aubry i Claude de Marne.
- Johannes Aubry va ser un impressor i llibreter originari d'Angliers i gendre d'André Wechel, a qui va succeir. Va ser rebut el 17 de setembre de 1584 com a ciutadà de Frankfurt, com passa amb Claude, ciutat que més tard ha d'abandonar per motius religiosos, però on encara publica l'any 1600. De Frankfurt es trasllada a Basilea, on va ser rebut com a ciutadà el 5 de maig de 1596. Mor a Hanau el setembre de 1600.
- Claude de Marne va ser un impressor i llibreter originari de París i gendre de l'impressor André Wechel, a qui va succeir. Va ser rebut a Frankfurt com a ciutadà el 17 de setembre de 1584. Allà treballa en associació amb Johann I Aubry, un altre gendre d'André Wechel. Després de la marxa del seu cunyat Johann cap a Basilea el 1596, ell roman a la ciutat de Frankfurt treballant amb els hereus d'Aubry. També funda una impremta a la ciutat de Hanau l'any 1597. Va morir a Frankfurt l'any 1610. A l'abril del mateix any el succeeixen els seus hereus.

- David, el germà gran, i Daniel Aubry van ser impressors i llibreters, fills i hereus de Johann I Aubry. Aquests dos, juntament amb Clemens II Schleich, van comprar l'any 1617 la farmàcia de Claude de Marne a Frankfurt. David i Daniel Aubry obtenen a l'agost de 1622 un privilegi d'impressors i són rebuts com a burgesos de Frankfurt. Durant aquest temps treballen en associació a Hanau sota el nom de *Daniel ac David Aubrii*. Daniel roman establert a Frankfurt mentre que David es va establir l'any 1618 a Hanau. Daniel mor a l'agost del 1627 i el succeeix la seva vídua Rachel Le Grand. David Aubry mor de pesta al juliol de 1635.

A la seva marca podem veure al centre un caduceu amb ales tant a la part superior com inferior sostingut per dues mans que surten dels núvols i dues cornucòpies, una a cada costat. Damunt del caduceu hi ha un pegàs. Aquesta marca no té lema. Aquesta marca la usa per primera vegada Chrétien Wechel i suposo que la tria per la farmàcia que va tenir i que va heretar més tard el seu fill i les cornucòpies per l'abundància i riquesa que aconseguir amb la impremta i amb la farmàcia. El significat de Pegàs el desconec, però considero que és una crítica a la falta de llibertat que hi ha pel que fa a les idees religioses, com per dir que les idees han de volar lliures com Pegàs fa amb els llamps de Zeus. A partir de Chrétien, aquesta marca es heretada per diferents generacions: André la hereta del seu pare; Johann Aubry i Claude de Marne l'hereten d'André; finalment, David i Daniel Aubry l'hereten del seu pare Johann.

4.7. COLUMNA

Amb l'element central essent la columna trobem tres marques.

La primera marca pertany a Johann Schmidlin. Sabem que va ser un impressor que va néixer a Frankfurt l'any 1600 i en aquesta mateixa ciutat va exercir la seva activitat entre 1619 i 1629. La seva marca és una al·legoria a l'èxit i com es pot atènyer. Podem veure una columna d'estil jònic amb tres corones de llorer al capitell, símbol de l'èxit a Grècia i Roma, i una escala. A més té el lema *Gradatim*, que significa “Pas a pas”, fent referència a que per obtenir l'èxit un ha d'anar poc a poc i en compte pel camí. Podem suposar que aquest impressor escull aquesta al·legoria per demostrar que ell ha seguit aquest mètode i, al final, ha aconseguit el que es proposava.

La segona marca pertany a la família Bertani. Els Bertani van ser una família d'impressors que es va establir a Venècia i allà van exercir la seva activitat com a impressors entre 1611 i 1694. Aquesta marca representa les columnes d'Hèrcules, les columnes que aquest heroi va erigir als confins del mar Mediterrani per delimitar allò explorat, l'última frontera que els navegants podien atènyer. A més, entremig de les columnes hi ha una cinta amb el lema *Plus ultra*, que significa “Més enllà”. Aquests impressors poden haver triat aquests motius per encoratjar a la gent a desafiar el inconvenients i/o problemes, representats per les columnes d'Hèrcules, que simbolitzen el límit, i anar més enllà, és a dir, sortir de la zona de confort. Potser aquests impressors ho van aplicar en l'àmbit personal.

La tercera marca pertany a Daniel van Gaasbeeck. Sabem que aquest impressor va estar actiu a Leiden entre 1655 i 1692. Aquesta marca també representa les columnes d'Hèrcules, però, en el paisatge geogràfic. Podem veure dues costes, una a Espanya i l'altra al Marroc, amb una columna a cadascuna. Al mig hi ha un far. Aquesta marca, a la part inferior, compta amb el lema *Intelligentibus*, que significa “Per als intel·ligents/coneixedors”, que fa referència al públic dels llibres. Potser la tria és per un motiu similar a la marca anterior.

4.8. CONCÒRDIA

A la religió romana, Concòrdia (*Concordia*) era la deessa de l'acord, l'entesa i l'harmonia matrimonial. La seva versió grega és Harmonia. És filla d'Afrodita i Ares i es va casar amb Cadme. Als seus casaments van assistir els déus olímpics, la primera vegada que el feien en un casament de mortals. Amb Cadme va tenir 5 fills: Ino, Polidor, Autònoe, Agave i Sèmele. A l'art, com en les monedes dels emperadors romans, Concòrdia ha estat representada vestint un llarg mantell i sostenint una cornucòpia, símbol de prosperitat, o un caduceu, símbol de pau. Pot aparèixer també de vegades entre dues figures més, per exemple dos membres de la Casa Reial encaixant-se les mans.

Hi ha tres marques on la figura central és aquesta deessa:

La primera marca pertany a Johann Gymnich IV i a Anton Hierat. El primer d'aquests impressors va ser fill de Johann Gymnich III. Primer es va instal·lar a Frankfurt al voltant de 1597 com a impressor. Després de la mort del pare, la mare es va tornar a casar. Un cop es va resoldre la situació financera del seu pare, Johann va tornar a Colònia. L'editorial va passar a anomenar-se *Zum Einhorn* el 1614. Per aquesta època es va convertir en membre del gremi d'orfebres i el 1613 va ser elegit membre del consell de la ciutat de Colònia. El 1634, poc abans de la seva mort, va tornar a ser conseller a Colònia. Tenia una sucursal a Munster, però treballava la major part del temps a Colònia. Juntament amb el cunyat Johann Kinckius i el seu padastre Anton Hierat, va dirigir el negoci de l'editorial. Se li atribueixen més de 100 impresos. En aquesta marca podem veure a la deessa romana *Concordia* cristianitzada. Aquesta deessa està asseguda i vestint una llarga túnica. Amb la mà esquerra agafa un cor amb un corona de cors i amb la mà dreta agafa una bandera amb dues mans, al centre de les quals hi ha un cor, fent una encaixada. Tots aquests són símbols de la Concòrdia. Al marc que trobem al voltant de la deessa trobem el lema *Firmum Concordia Vallum*, que significa "La Concòrdia és un baluard resistent", fent referència a la importància d'aquesta virtut en el cristianisme. A sobre podem veure l'escut d'armes de Colònia, ciutat on es va establir. Suposo que Johann tria aquesta figura per l'associació amb el seu cunyat i amb el seu padastre.

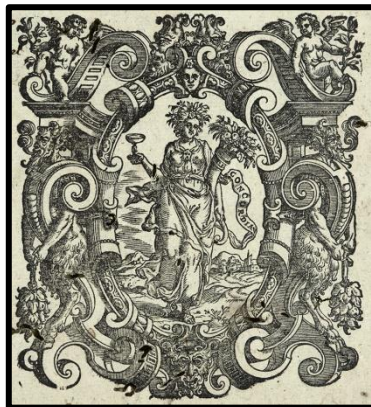

La següent marca pertany a Johannes Steucker i Daniel Steucker. Sabem que són germans i que exerceixen la seva activitat com a impressors a La Haia entre 1664 i 1675. En aquesta marca podem veure a dos homes, podem suposar que són Johannes i Daniel, que s'encaixen la mà. A sota hi ha una llar de foc. L'home de la esquerra sosté amb l'altra mà a la Concòrdia. Aquesta deessa sosté amb la mà dreta una palma, símbol del triomf i la victòria, i amb la mà esquerra una cornucòpia, símbol de prosperitat. A sobre dels homes

trobem una cinta on posa *Concordia*, identificant a la figura que sosté l'home i a l'acte que està esdevenint. Considero que trien la figura de la Concòrdia, ja que gràcies a ella l'seva associació va tenir èxit i va ser pròspera, és a dir, que mai s'ha vist afectada o trencada.

La última marca pertany a la companyia o associació *Al segno della Concordia*. Aquesta companyia va ser creada l'any 1581 a Venècia per Francesco Alunno. Va imprimir des de l'any de la seva fundació fins l'any 1599. En aquesta imatge podem veure una representació fidel de la Concòrdia que trobem a les monedes romanes: una dona vestint una túnica llarga i coronada de flors. Amb la mà esquerra agafa una cornucòpia, símbol de prosperitat, i amb la mà dreta un calze, que desconec què pot significar. A sota de la cornucòpia hi ha una cinta on posa *Concordia*, que ajuda a identificar qui és la dona de la marca. Trobem aquí a la Concòrdia per què aquesta companyia es consagra a ella.

4.9. CORNUCÒPIA

Segons explica el mite, Rea va ocultar el seu fill Zeus a Creta, a la muntanya Ida. Allà va ser criat per les nimfes Ida i Adrastea i alletat per la cabra Amaltea. De petit, Zeus va trencar sense voler una de les banyes de la cabra. Per compensar Amaltea, a la banya trencada li va conferir poder perquè se li concedís a qui la posseís tot el que desitgés. Les representacions originals eren de la banya de la cabra ple de fruites i flors. A partir d'aquí

els romans van associar aquest símbol a algunes de les seves divinitats, com ara l'Abundància, la Fortuna i l'Oportunitat, entre d'altres. Simbolitza l'abundància i la prosperitat.

Hi ha quatre marques on la cornucòpia és el motiu central:

La primera marca pertany a Jacques Chouët. Va ser un llibreter i impressor originari de Colmier-le-Sec, prop de Châtillon-sur-Seine, fill de Hugues Chouët. Primer va aprendre l'ofici de llibreter a Dijon. L'any 1572 va ser rebut com a resident de Ginebra i l'any 1580 com a burgès d'aquesta mateixa ciutat. Aquí va començar a exercir la seva activitat com a llibreter i impressor a partir del 1577. Jacques III i Pierre II Chouët, que no sabem si són els seus germans, els seus fills o els seus nebots, el van succeir l'any 1607 com a *Héritiers de Jacques Chouët*. A la seva marca podem veure a una serp que es mossega la cua i que alhora forma dos cercles, per tant, representa la ciclicitat. Aquesta serp s'enrosca a la part inferior a dues cornucòpies plenes de flors i de fruits. A la part superior, recolzant-se al cap de la serp, trobem una òliba. Al marc trobem el lema *In nocte consilium*, que significa literalment "Consell a la nit", però li podem donar el significat de "El consell arriba durant la nit". Suposo que això fa referència a l'òliba, ocell associat a Atena, deessa de la saviesa. Ella t'aconsella i com és un animal nocturn, doncs ho fa en aquell moment. Considero que això és una representació de la vida de Jacques: l'òliba representa al propi impressor, ja que *Chouët* en francès significa *Òliba*. Les cornucòpies simbolitzen l'èxit i les riqueses que va aconseguir a Ginebra, ciutat on va esdevenir burgès. Finalment la serp que es mossega la cua simbolitza, segons el meu parer, que aquesta riquesa i èxit es repetirà i es prolongarà als seus hereus.

La següent marca pertany a Zacharias Chatelain i als seus fills. Zacharias II Chatelain va ser un impressor i llibreter, fill de Zacharias I Chatelain, que va néixer l'any 1690. Va esdevenir aprenent de Jean Malherbe l'any 1700 o 1701. Va estar associat amb el seu cunyat François L'Honoré entre 1706 i 1726 sota el nom *François L'Honoré et compagnie* i des de 1707 fins l'any 1715 amb el seu germà Isaac Samuel Chatelain sota el nom de *Chatelain frères*. Va morir l'any 1754, any en el que la seva vídua i el seu fill Henry Jedis Chatelain el van succeir sota el nom de *Chatelain et fils o Veuve Chatelain et fils*. A la seva marca podem veure a dos infants asseguts: el de l'esquerra d'esquenes i el de la dreta de front, ambdós sostenint amb una mà una cornucòpia. Aquests infants amb la mà buida s'agafen a un *fascès*, sense destrat, a sobre del qual hi ha un cor. En una cinta damunt del cor podem llegir el lema *Ubertas ex foedere et pace*, que significa "Abundància a partir del pacte i de la pau". La tria del lema i de la marca per part de Zacharias fa referència a les associacions que va fer al llarg de la seva vida. Podem suposar que les associacions no van ser problemàtiques i que gràcies a aquestes va aconseguir que el seu negoci fos pròsper. La cornucòpia simbolitza l'abundància, els infants representen a Zacharias i a François o al seu germà, i el cor simbolitza la pau que hi va haver entre ells dos, i al trobar-se damunt d'un *fascès* simbolitza que aquesta pau va ser justa i igual. Hi ha una variant on damunt del *fascès* hi ha dos cors lligats per una corda, que remarca encara més la pau que hi va haver a les associacions de Zacharias.

Aquesta marca es compartida per Jérôme Delagarde, Christophe Fourmy i *Compagnie des libraires*.

- La *Compagnie des libraires* va ser una associació formada a Lió pels llibreters Jérôme Delagarde, Claude Prost, Jean-Antoine Huguetan i els germans Pierre II i Claude II Rigaud per a la publicació de tractats llatins en foli. La impressió de les

seves publicacions és generalment confiada a Jacques Du Creux. La marca de l'empresa encara és utilitzada només per Jérôme Delagarde, de 1652 a 1663.

- Jérôme Delagarde va ser un llibreter i impressor, cosí de Puy-en-Velay i germà d'André i Pierre Delagarde. Va començar la seva activitat l'any 1640 a Lió, on va ser membre fins l'any 1651 de la *Compagnie des libraires* de Lió, o *Société des libraires*, juntament amb Jean-Antoine Huguetan, Pierre II i Claude II Rigaud i Claude Prost. Entre 1653 i 1657 va fer obres en associació amb Jean Girin. Durant aquest temps, més concretament entre 1658 i 1663, va ser processat per falsificació d'edicions de l'impressor Sébastien Cramoisy.
- Christophe Fourmy va ser un impressor i llibreter, gendre del llibreter Jean Champion, amb qui va estar vinculat des de 1653. A partir del 1656 Fourmy comença a treballar sol. Va morir poc després de gener de 1668.

A la seva marca podem veure al centre l'escut de la ciutat de Lió flanquejat al costat esquerra per un home vell assegut damunt d'una gerra d'on surt aigua i sostenint una cornucòpia i al costat dret per una dona jove també asseguda damunt d'una gerra d'on surt aigua i sostenint una cornucòpia. Aquestes dues figures són les personificacions dels rius Roine i Saona, rius entre els quals està situada aquesta ciutat. Suposo que l'home és el Roine i la dona és el Saona. Les cornucòpies simbolitzen la prosperitat de la ciutat en el comerç de llibres, ja que aquesta ciutat va ser una de les ciutats més importants en aquest aspecte. A sobre de l'escut, en una cinta, trobem el lema *Alium haec concordia monstrat amorem*, que significa "Aquesta concòrdia impel·leix a un altre amor". La tria per part de la *Compagnie des libraires* és un homenatge a la ciutat on estaven establerts, i també per indicar als lectors d'on eren. Jérôme Delagarde usa aquesta marca per què era un membre i fundador. Pel que fa a la tria de Christophe Fourmy no conec el motiu. He posat i comentat aquesta marca per la personificació dels rius. Aquest tipus de pràctica era molt freqüent a Grècia. Els rius, que també eren divinitats, apareixen en diverses històries, algunes exemples són:

- l'Escamandre, contra qui Aquil·les lluita⁵¹.
- l'Aquelou, que apareix a la història d'Alcmeó.

⁵¹ Homer, *Ilíada*, XXI 1-382

La última marca pertany a Johann Görlin. Aquest impressor i llibreter va néixer l'any 1635 a Alemanya. Va ser fill o bé d'un llibreter del mateix nom o bé d'un pastor de Steinenkirch. Va ser autoritzat a establir una impremta a Ulm el 7 de maig de 1658, per tant, en aquest any comença la seva activitat. La seva activitat va durar relativament poc, ja que va morir el 28 de febrer 1663. El seu negoci serà continuat per la seva vídua almenys fins al 1680. A la seva marca podem veure dues mans que surten d'uns núvols fent una encaixada al centre de les quals hi ha una cornucòpia. Al marc podem llegir el lema *Iohannes Gorlin Buchhandlinum ditabit servata fides*, que significa "La fe conservada enriqueirà a la llibreria de Johann Görlin". Johann fa la tria tant de la marca com del lema per fer referència al moment en el que va ser autoritzat a obrir una impremta a Ulm, és a dir, representa el moment en el que es tanca l'acord i posa la cornucòpia al mig per així simbolitzar el que vol: que el seu negoci sigui pròsper i tornar-se ric amb ell.

4.10. EMPERADOR

La següent marca pertany a Bartolomeo Imperadore. Sabem que va ser un impressor actiu entre 1542 i 1556 a Venècia. Durant aquell temps va estar treballant juntament amb el seu fill Francesco. A la seva marca podem veure a una figura reial, un rei o un emperador, ja que porta una corona al cap. Aquesta figura va vestida amb la indumentària militar completa d'un legionari romà, és a dir, cuirassa, l'espasa o *gladius*, les gamberes, l'escut

i la túnica militar. El casc es substituït per la corona. Amb la mà dreta sosté una ègida, ja que es pot veure la cara de Medusa, i amb la mà esquerra sosté una bandera amb les inicials S·P·Q·R, l'emblema oficial de la ciutat de Roma. A sota de la bandera hi ha una àliga sobre un globus terraqüi, suposo que mostra de poder universal. Bartolomeo tria aquesta figura de l'emperador com a homenatge al seu cognom o al nom de la seva biblioteca. El seu vertader nom era Bartolomeo da Lodrone, per això potser *Imperadore* o *Detto l'Imperadore* era més aviat el nom de la seva biblioteca a Venècia.

4.11. FAMA

La Fama (*Fama*) és la deessa que personifica la fama i els rumors i s'encarrega de divulgar-los. Segons Ovidi⁵² aquesta deessa habita entre el cel, la terra i els reialmes del cel en una casa de bronze plena de forats i sense porta, per què el que es diu allà retronja. Aquesta casa està sempre plena de gent i no hi ha silenci, sinó que s'escolten mormols en veu baixa i entre les veritats que es diuen es propaguen rumors i comentaris per arreu i voleien paraules confuses. Hi ha alguns que transmeten els discursos a cau d'orella, altres expliquen a algú el que ha sentit i creix sense mesura la ficció, i cada dia un missatger nou afegeix una cosa. També explica que veu pel cel, pel mar i per la terra tot allò que passa i ho investiga. També era qui s'encarregava que els fets dels herois fossin coneguts, i d'obrir al coneixement públic les grans gestes i les desgràcies dels pobles. Segons Hesíode⁵³, la Fama (Φήμη) és entremaliada, lleugera i fàcil de criar, però difícil de suportar i de la qual és difícil desfer-se, ja que no desapareix mai del tot quan moltes persones l'expressen. Se sol representar a aquesta deessa amb una trompeta, o més d'una,

⁵² *Metamorfosis* XII, 39-63

⁵³ *Treballs i Dies*, 760-765

instrument amb el qual anuncia les coses; i amb ales, ja que ho fa des del cel. També pot portar una corona de llorer al cap o a la mà, símbol de les victòries i gestes de les persones, i estar damunt d'un globus, símbol de poder i de que és universal.

Hi ha 26 marques amb la figura centra essent la Fama:

La primera marca pertany a la *Accademia Veneziana*. L'*Accademia Veneziana*, també anomenada *Accademia della Fama*, va ser una societat científica italiana activa a Venècia des de 1557, quan Federico Badoer la va fundar, fins a 1561, quan va ser clausurada pel govern venecià. El va seguir una altra *Accademia Veneziana* que va estar activa des del 1594 fins al 1608, també amb la mateixa marca que la anterior. A la seva marca podem veure a la Fama alada, vestint una túnica i estant damunt d'un globus. Amb la mà dreta sosté una trompeta que bufa i amb la mà esquerra agafa una cinta on podem veure el lema. El lema, en italià, és el següent: *io volo al cielo per riposarmi in Dio*, que significa "Jo volo al cel per descansar en Déu", però no trobo cap relació amb el lema i la Fama. La tria de la figura d'aquesta deessa és pel nom d'aquesta acadèmia.

La següent marca pertany a Joseph-Charles Chastanier. Sabem que aquest impressor va exercir la seva activitat a Avinyó entre 1696 i 1717. La seva marca és una representació típica de la Fama: una dona amb ales vestint una túnica, portant una corona de llorer al cap i, en aquest cas, agafant dues trompetes, una cada mà, una de les quals està bufant. En una cinta trobem el lema en francès *Pour tous*, que significa "Per a tothom", fent referència a que la Fama vigila a tots. El motiu de la tria d'aquesta figura el desconec.

Aquesta marca pertany a Jacques Crespín. Va néixer cap al 1606 a França i va morir l'any 1642. Va exercir la seva activitat com a impressor i editor a Ginebra. A la seva marca podem veure a la Fama, una dona amb ales i vestint una túnica. També podem veure que al cap té una aureola, per marcar el seu caràcter diví. Està a sobre d'un pedestal amb les lletres *E.L.P.*, de les quals desconec el significat, i agafa amb cada mà una trompeta. Al marc trobem el lema *Vivitur ingenio*, que significa "Sobreviu el talent", fent referència aquí a que la Fortuna només cantarà el talent, només a qui ho mereixi. Com s'ha esmentat anteriorment, aquest lema l'usa abans el metge Andrea Vesalius. Rodejant al lema trobem una palma i una branca de lloret, ambdós símbols de la victòria, la que cantarà aquesta deessa. Desconec el motiu de la tria.

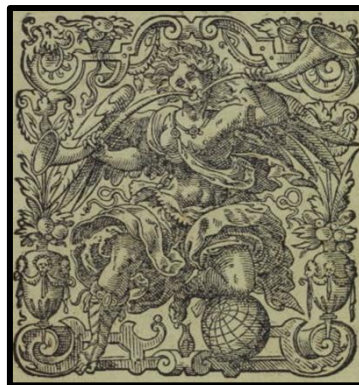

Aquesta marca pertany a la vídua de Manuel Fernández. Sabem que, quan va morir el seu marit l'any 1751, ella es va posar al capdavant de la impremta fins l'any 1774, probablement quan es va morir o es va casar de nou. En aquesta marca podem veure a la Fortuna amb ales i un casc que li tapa els ulls, vestint una llarga túnica i recolzant cada peu en un globus. Amb la mà esquerra agafa una trompeta, la qual està bufant, amb un monograma del cognom Fernández i amb la mà dreta sosté una cinta amb el lema *Tan ciega como estendida*. Aquest lema fa referència a la funció de la Fama, és a dir, escoltar

les coses i divulgar-les, no importa que siguin veritat o mentida. Aquí la vídua hereta la marca del seu marit.

La següent marca pertany a Johann Feyerabend. Sabem que va néixer l'any 1550 i va morir l'any 1608. Va exercir la seva activitat com a impressor i llibreter a Frankfurt entre 1575 i 1599. Per les dades que coneixem, podem afirmar que és el germà de Sigmund. A la marca de Johann podem veure a la Fama amb ales a l'esquena recolzant el genoll esquerre a un globus, símbol de que és comuna a tots els llocs. A més de la túnica també vesteix indumentària militar, una cuirassa i sandàlies, suposo que per remarcar que canta les gestes bèl·liques. Té dues trompetes, una a cada mà. En comptes de lema, al marc trobem decoració vegetal. Potser tria la figura de la Fama com a homenatge al seu germà Sigmund o per fer que els seus llibres tinguessin fama.

Aquestes marques pertanyen a Sigmund Feyerabend. Va ser llibreter i editor a Frankfurt. Se li atribueixen les xilografies dels dissenys de Virgil Solis en una Bíblia alemanya impresa a Frankfurt el 1561, i els retrats dels Dogs de Venècia a la Chronica de Kellner, també imprès a Frankfurt el 1574. Va morir el 1590. El seu negoci era molt important i va gaudir de gran èxit, però el seu gendre, Kuno Wiederhold, casat amb la seva filla Katharina Maria Feyerabend, va incórrer en grans deutes, deixant poc per al fill menor,

Karl Sigmund Feyerabend. Hi ha cinc marques sense lema i dues amb lema. Les que no tenen lema són les següents:

- La primera marca és molt similar a la de Johann Feyerabend, les úniques diferències són que aquí la Fama està asseguda en un globus i que la marca no té decoració vegetal.
- A la segona marca podem veure a la Fama alada i asseguda sobre el que sembla un globus. En aquesta marca vesteix una túnica que li deixa els pits descoberts. Amb la mà dreta sosté una trompeta, que alhora bufa, i amb mà esquerra agafa una palma, símbol de victòria, que és el que canta o anuncia des del cel.
- A la tercera marca podem veure en un port a la Fama amb les ales desplegades, dempeus damunt d'un pedestal on està inscrit el monograma de l'impressor. Com en la segona marca, vesteix una túnica que li deixa els pits descoberts i, en aquest cas, agafa una trompeta a cada mà.
- La quarta marca és pràcticament igual a la tercera, l'única diferència és la vestimenta. Aquí té els pits coberts i té una falda amb decoració.
- A la cinquena marca podem veure en un paisatge desèrtic a la Fama dempeus, amb les ales desplegades i vestint una túnica que deixa els pits sense cobrir. Amb la mà dreta agafa una trompeta, que també toca, i amb la mà esquerra sosté una palma, per indicar que està cantant una victòria.

Les marques que tenen lema són les següents:

- La primera marca és molt similar a la del seu germà, però presenta petites diferències. En lloc d'estar asseguda, la veiem dempeus, i en comptes de vestir indumentària militar, només vesteix una túnica, que en aquest cas li deixa el pit dret al descobert. A cada mà té una trompeta, les quals bufa totes dues alhora.

- A la segona marca podem veure en un paisatge marí a la Fama amb les ales desplegadas, vestint una túnica i recolzant el peu esquerre en un globus. Al costat de l'altre peu veiem com creixen branques de llorer. Amb la mà esquerra bufa i agafa una trompeta i amb la mà dreta n'agafa una altra.

Al marc d'ambdues marques trobem el lema *Si cupis ut celebri stet tua fama loco, pervigiles habeas oculos animumque sagacem*, que significa " Si vols que la teva fama romanguí en un lloc cèlebre, has de tenir uns ulls sempre vigilants i un ànim sagaç", fent referència als requisits, segons Sigmund, que necessites per què et canti i t'anuncii la Fama per onsevulla que passi. Suposo que la tria d'aquesta figura és pel gran èxit que va tenir la seva impremta i llibreria.

Aquesta marca pertany a Alessandro Griffio. Sabem que és un dels fills de Giovanni Griffio i que va exercir la seva activitat com a impressor a Venècia entre 1578 i 1585, probablement heretant la impremta i el material del seu pare. La seva marca es la representació típica de la Fama: una dona alada vestint una túnica, agafant dues trompetes i recolzant un peu sobre un globus. Aquesta marca no té lema. Suposo que Alessandro tria a la Fama com a figura central de la seva marca en honor del seu pare o família i la fama i èxit que van tenir.

Aquesta marca, amb algunes variants, pertany a Jan Jansz i a la *Officina Janssonius-Waesberge*.

- Sobre Jan Jansz sabem que va ser un cartògraf, impressor i editor amb seu a Amsterdam que va exercir la seva activitat entre 1613 i 1664.
- Johannes Janssonius van Waesberghe, va néixer a Rotterdam l'any 1616. Es va casar amb la filla de Jan, Elizabeth Jansz, i més tard es va incorporar al negoci del seu sogre, acabant, al final, fent-se càrrec d'aquest. Va treballar en col·laboració amb la seva neboda, Sara Janssonius, i el seu marit, Elizaëus Weyerstraten, a més de col·laborar amb altres impressors, editors, llibreters, gravadors, cartògrafs, etc. Entre 1675-1676 Johannes havia establert l'*Officina Janssonio-Waesbergiana* amb dos dels seus fills, Johannes i Gillis Janssonius van Waesberghe, que van continuar el negoci quan el seu pare va morir l'any 1681.

En aquesta marca podem veure a la Fama amb les ales desplegadas, vestint una túnica i bufant les dues trompetes que té a les mans, d'on surten núvols. A sota hi ha una esfera armil·lar i a cada costat d'aquest artefacte a dos homes: el de l'esquerre amb una pala i el de la dreta amb un telescopi. En un cinta al voltant de la esfera trobem el lema *Vivitur ingenio*, que significa "Sobreviu el talent", fent referència aquí a que la Fama només cantarà el talent de qui ho mereixi. Considero que aquí Jan Jansz tria totes aquestes figures per la relació que tenen amb la seva impremta: la esfera armil·lar i el telescopi són eines molt importants a l'hora de navegar per poder delimitar els territoris que seran plasmats als mapes i la Fama pel renom que va tenir a Amsterdam. La marca de Jan la heretarà Johannes i després passarà als seus fills.

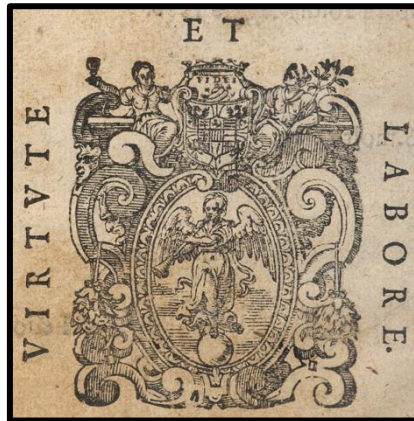

La següent marca pertany a Paul Marret. D'aquest impressor sabem que va exercir la seva activitat a Amsterdam entre 1668 i 1710. En la seva marca podem veure a la Fama volant i vestint una túnica que li deixa els pits sense cobrir. Té a la mà dreta una trompeta, que alhora toca, amb un estendard amb el monograma de l'impressor i a la mà esquerra una trompeta amb un estendard amb l'escut d'Amsterdam. Aquesta marca no té lema. El motiu de la tria el desconec.

Aquesta marca pertany a Francesco Osanna. Probablement va néixer a Màntua poc abans de mitjans del segle XVI. El seu pare es deia Antonio, però no se sap la identitat de la mare. Tenia almenys un germà, Benedetto. La família tenia una llibreria, anomenada *Libreria di Osanna*, situada sota el gran pòrtic de la *Piazza delle Erbe*. Intercanvis posteriors de correspondència amb Giolito confirmen que en els primers anys Osanna va haver d'exercir gairebé exclusivament la professió de llibreter, comprant volums a Venècia per revendre'ls al mercat de la ciutat. Al maig de 1575, Osanna va anar en persona a Venècia per recollir alguns llibres de Giolito i probablement per resoldre una disputa sobre un deute. L'inici de la seva pròpia tipografia a Màntua se li adjudicarà l'any 1577. Durant aquest període va imprimir manuals de gramàtica, obres religioses, catequètiques i altres textos. A l'any 1588 el duc de Màntua, Vincenzo I, li va concedir a Osanna el títol d'impressor ducal i amb ell el dret exclusiu d'impressió així com material. A l'última fase d'activitat, Osanna també es va dedicar a la impressió musical, publicant entre altres coses la *Canzonette* a tres veus del compositor Giovan Giacomo Castoldi (1595). Va morir a Màntua a finals de 1607 o en els primers mesos de 1608. A la seva marca podem veure a la Fama alada damunt d'un globus, vestint una túnica i tocant una trompeta. A sobre d'aquesta deessa podem veure l'escut de Màntua. Al voltant de la marca trobem el lema *Virtute et labore*, que significa "Amb valentia i esforç", fent referència als valors de l'impressor i aplicar tenacitat i esforç al treball i utilitzar el seu talent. Suposo que tria

aquesta marca quan el duc de Màntua li concedeix el títol d'impressor ducal, que significa que hauria adquirit fama pels seus llibres.

La següent marca pertany a José Antonio Pimentel. Sabem que exercir com a impressor a Madrid entre 1722 i 1735 i que a l'any 1731 va quedar-se a València.

A la seva marca podem veure a la Fama amb les ales desplegadas damunt d'un globus vestint una túnica. Amb la mà dreta agafa una trompeta, que també bufa, amb un estendard on posa *J.A.P.*, el nom de l'impressor. Al voltant de la figura de la Fama hi ha el lema *Docta per orbem scripta fero*, que significa "Porto escrits savis pel món", fent referència al que fa la Fama, però en lloc de divulgar rumors, divulga els llibres impresos en la impremta de Pimentel. Aquest lema es usat per Claude Bourgeat i més endavant l'usarà Blas Román però aplicat a Mercuri. Molt probablement Pimentel tria la figura de la Fama per aconseguir renom amb la venda de llibres.

La següent marca pertany a Giacomo Sarzina. Sabem que va començar la seva activitat l'any 1611 imprimint obres de temàtica jueva. Entre 1630 i 1632 podem afirmar que Sarzina va entrar a formar part *l'Accadèmia degli Incogniti*, acadèmia fundada l'any 1630 per Giovanni Francesco Loredano, ja que el 1632 ja ostentava la títol oficial de "impressor

de la *Accademia degl'Incogniti*". Allà imprimiria les obres de Loredano, les seves obres col·lectives i les d'altres acadèmics fins a la seva mort el 1641. Aquesta marca és pràcticament igual a la d'Alessandro Griffio, però la de Sarzina té lema. El lema és el següent: *Famam extendere factis est virtutis opus*, que significa "És feina de la virtut fer perdurable la fama pels seus fets". Aquesta frase es troba a l'Eneida de Virgili⁵⁴ i ens dona a entendre que aquest impressor és un home de lletres i fa referència al fet que els llibres de Sarzina són transcendents i perdurables. Considerant que a la frase original en llatí apareix *famam*, Sarzina tria a aquesta deessa com a encarregada de fer el que diu el lema i que els seus llibres no siguin oblidats.

La següent marca pertany a Ottaviano Scotto. Sabem que va estar actiu a Venècia entre 1533 i 1555. Per la proximitat de les dates, podem afirmar que aquest impressor és germà de Girolamo. En aquesta marca podem veure a la Fama amb les ales plegades vestint una túnica i sandàlies. Aquí la Fama té el peu dret recolzat sobre un globus alat amb les inicials *OSM*, molt probablement les inicials de l'impressor. Amb la mà esquerra agafa una trompeta i amb la mà dreta agafa unes flames, símbol de la immortalitat i de la perpetuïtat de qualsevol cosa que aquesta deessa anunciï. Aquesta marca no té lema. Suposo que Ottaviano tria aquesta figura per què va treballar juntament amb el seu germà Girolamo.

⁵⁴ *Eneida* X, 468-469

Aquesta marca pertany a Girolamo Scotto i hereus⁵⁵. En aquesta marca podem veure al centre a la Fama alada, dempeus i vestint una túnica. Bufa una trompeta que agafa amb la mà dreta i amb la mà esquerra sosté un escut amb les inicials *O.S.M.*, que desconec a que fa referència. A la part inferior, als peus de la Fama, podem veure diverses persones que semblen haver estat derrotades per aquesta deessa. A la part superior veiem a un petit àngel que sosté un caduceu posar-li una corona de llorer, símbol de la victòria contra els enemics derrotats. La Fama, doncs, toca la trompeta per anunciar aquesta victòria. Al marc de la marca trobem el lema *Famam extendere factis est virtutis opus*, que significa "És feina de la virtut fer perdurable la seva fama pels seus fets". Suposo que Girolamo tria aquesta figura i frase per un motiu similar al de Sarzina.

La següent marca pertany a Samuel Crespin, Jacques Stoer, Albert Philippe, Jean Stratius, Alexandre Pernet i a la *Société Caldorienne*.

- *Société Caldorienne*⁵⁶.
- Samuel Crespin⁵⁷.
- Jacques Stoer. Sabem que aquest impressor va néixer l'any 1540 i va morir l'any 1610. Va exercir la seva activitat a Ginebra.

⁵⁵ per biografia d'ambdós cf. *Les Tres Gràcies*

⁵⁶ per biografia cf. *Arió*

⁵⁷ per biografia cf. *Quod tibi fieri non vis alteri ne feceris*

- Philippe Albert. Aquest impressor va néixer l'any 1566. Va exercir la seva activitat a Ginebra fins l'any 1631, quan mor. En aquest mateix any el seu fill Philippe Albert va posar-se al capdavant de la impremta.
- Jean Stratius. Sabem que aquest impressor va exercir la seva activitat entre 1575 i 1586.
- Alexandre Pernet. Aquest impressor va néixer probablement l'any 1609 i va morir l'any 1636. Va exercir la seva activitat a Ginebra.

En aquesta marca podem veure al centre a la Fama amb ales i vestint una túnica que li deixa els pits al descobert. Amb la mà dreta agafa una trompeta, que alhora bufa, i amb la mà esquerra sosté un llibre on podem veure part del lema. Aquí la fama recolza el peu dret en un globus, globus que alhora està damunt d'una pedra. Sota aquesta pedra hi ha dues serps. Considero que el globus i la pedra i les serps representen que el poder de la Fama és global i perenne. A la part superior de la marca hi ha una mà que surt dels núvols agafa una cartel·la amb el nom de *Fama*, que ens permet identificar al personatge. Al voltant de la figura de la Fama hi ha una corona de llorer per la qual s'entortolla una cinta amb el lema (*Fama*) *perpetuaque gloria comparatur* i des de la base fins al llibre trobem *Virtute per orbem ac studio*, que és la continuació del lema. Tot això significa "La fama i la glòria perpetua es comparada amb la virtut i l'estudi pel món". Suposo que la tria de la Fama i del lema és per fer veure què volien aconseguir i de quina manera ho anaven a fer. Probablement la marca original era de la *Société Caldorienne* i, com que tots aquests impressors formaven part d'aquesta societat, els cinc impressors fan servir la mateixa marca.

Aquesta marca pertany a Gottfried Tambach. Sabem que aquest impressor va néixer l'any 1607 a Frankfurt i va morir l'any 1632 a la mateixa ciutat alemanya. Sabem també que va estar l'any 1610 a Praga i l'any 1619 a Linz, probablement exercint la seva activitat d'impressor. En la seva marca podem veure a la Fama amb les ales desplegadas asseguda i vestint una túnica i portant una corona al cap. Bufa una trompeta que agafa amb la mà dreta i amb la mà esquerra agafa una segona trompeta i una palma, símbol de victòria. Aquesta marca no té lema. Suposo que tria la figura de la Fama com a motiu per poder aconseguir renom.

Aquesta marca pertany a Willem de Water, de qui sabem que va ser un impressor que va exercir la seva activitat a Utrecht entre 1668 i 1728. En aquesta marca podem veure a un àngel sobrevolant la ciutat d'Utrecht amb els atributs de la Fama: una corona de llorer, aquí al cap, i la trompeta. Sembla que amb la mà dreta agafa un estendard o una bandera, que també pot ser d'Utrecht, la ciutat on es va establir com a impressor. A la base de la marca, en una cinta, trobem el lema *Pax artium altrix*, que significa "La Pau, nodrissa de les arts", fent referència potser a que la pau durant aquells temps va fer florir les arts a Utrecht. Desconec el motiu de la tria.

Aquesta marca pertany a Mortiz Georg Weidmann. Sabem que va ser un llibreter i editor que va néixer l'any 1658 i va començar la seva activitat a Frankfurt l'any 1681. Es va traslladar l'any següent a Leipzig, on es va quedar fins l'any 1693, l'any quan va morir. El

seu fill Moritz Georg Weidmann II va heretar la seva impremta. Weidmann II va començar la seva activitat l'any 1708 fins l'any 1743. En aquesta marca podem veure a la Fama vestint una llarga túnica i volant pel cel. Porta una corona de llorer al cap i amb cada mà agafa una trompeta, una de les quals està bufant. Cada trompeta té estendards o banderetes: la que agafa amb la mà dreta té el monograma de l'impressor i la que agafa amb la mà esquerra té un escut, potser el de Frankfurt o el de Leipzig. En una cinta, davant de la Fama, hi ha el lema *La renommée*, que és el “Fama” en francès. Potser la tria ve per l'èxit que va tenir a Leipzig.

La següent i última marca pertany a Guglielmo Zerletti. Sabem que Guglielmo va exercir la seva activitat com a impressor a Venècia entre 1750 i 1785 i que a l'any 1753 va estar a Bolonya almenys un any. En aquesta marca podem veure a la Fama volant pel cel seminua bufant una trompeta que sosté amb la mà esquerra i agafant una segona trompeta amb la mà dreta. Aquesta marca no té lema. El motiu de la tria el desconec.

4.12. FÈNIX

És un ocell mític de llarga vida que, segons alguns autors com Tàcit o Heròdot, viu 500 anys o més. A l'antiga Grècia i Roma, el fènix es va associar amb Fenícia, d'aquí el nom φοῖνιξ. Heròdot explica que és un ocell sagrat (ἔστι δὲ καὶ ἄλλος ὄρνις ἱρός) i que ve a Heliopolis cada cinc-cents anys quan mor el seu pare. També ens explica que la seva mida i la seva figura són molt semblants a les de l'àliga, i les seves plomes són en part daurades, en part de color de carmesí (τὰ μὲν αὐτοῦ χρυσόκομα τῶν πτερῶν τὰ δὲ ἐρυθρὰ ἐς τὰ μάλιστα: αἰετῶ περιήγησιν ὁμοιότατος καὶ τὸ μέγαθος)⁵⁸. Tàcit també afirma que viu cinc-cents anys i afegeix que és una criatura sagrada del sol. Ens comenta que porta el cadàver del seu pare fins a l'altar del sol i el deixa a les flames⁵⁹. Plini el Vell diu que aquest ocell prové d'Aràbia, que només n'hi ha un a tot el món i ens dona una descripció més detallada: “Ens diuen que aquest ocell és de la mida d'una àguila, i té un plomatge daurat brillant al voltant del coll, mentre que la resta del cos és de color morat; excepte la cua, que és de color blau, amb llargues plomes entremesclades d'un to rosat; la gola està adornada amb una cresta, i el cap amb un floc de plomes. El primer romà que va descriure aquest ocell va ser el senador Manili”. Plini ens descriu més detalladament el procés de la mort d'aquest ocell: *senescentem casiae turisque surculis construere nidum, replere odoribus et superemori. ex ossibus deinde et medullis eius nasci primo ceu vermiculum, inde fieri pullum, principioque iusta funera priori reddere et totum deferre nidum prope panchaia in solis urbem et in ara ibi deponere*, és a dir, “fa un niu de càssia i branquetes d'encens, que omple de perfums, i després hi posa el cos per morir; dels seus ossos i medul·la brolla al principi una mena de cuc petit, que amb el temps es transforma en un ocellet: el primer que fa és fer les obseques del seu predecessor i portar el niu sencer a la ciutat del Sol prop de Panchaia, i allí dipositar-lo sobre l'altar d'aquesta divinitat”⁶⁰. Tots aquests autors mostren el seu escepticisme respecte aquest ocell. El fènix evoluciona el cristianisme a ser un símbol del cos físic i espiritual, del poder del foc, de la purificació, de la resurrecció, de la virginitat celestial i de la immortalitat, per tant, de Crist.

Aquestes marques pertanyen a Nicolás de Asiaín i a Juan de Bonilla. Les marques d'aquest últim presenten algunes variacions amb petites diferències.

⁵⁸ *Històries*, II 73

⁵⁹ *Annals*, VI 28

⁶⁰ *Naturalis Historia* X 2

- Nicolás de Asiaín és un dels principals tipògrafs que treballa a Pamplona durant el segle XVII, ciutat on va rebre el títol de *Impresor del Reino de Navarra*. També es va dedicar al comerç de llibres. Sembla que comença a imprimir l'any 1607 i es manté actiu fins l'any 1622, any de la seva última impressió, del seu testament i de la seva mort, probablement. Va treballar esporàdicament a Irache, al Colegio y Universidad de Nuestra Señora la Real l'any 1610 on va imprimir un parell de toms.
- De Juan de Bonilla sabem que va començar la seva activitat com a impressor a Barcelona l'any 1597 fins l'any 1623. També, sense deixar la impremta de Barcelona, va treballar a Saragossa entre 1602 i 1623, probablement quan va morir.

La marca comuna a tots dos impressors és un fènix amb les ales desplegadas i amb la llengua fora. Aquest ocell es troba a la cima d'un mont i als peus té flames. Al voltant del marc hi ha el lema *Ex me ipso renascor*, que significa "De mi mateix reneixo", que ofereix el sentit de la immortalitat i el venciment de la mort. Als costats del marc també hi ha dues figures femenines sostenint una llança: la de l'esquerra sembla Minerva, que a més està damunt d'una tortuga, i la de la dreta, que desconec qui és, sosté una cornucòpia, així que potser és l'Abundància. Algunes variacions en les marques de Juan són: la posició de les ales del fènix, hi ha una foguera en lloc de flames que surten del mont i en altres marques el foc és de color vermell. A la part inferior de la marca tant de Nicolás com de

Juan trobem un monograma d'un cor i dins les lletres *IDB*, probablement les inicial de Ioannes De Bonilla, així que podem suposar que aquests dos impressors van tenir algun relació, sigui en el treball o sigui per què Nicolás de Asiaín es va casar amb alguna dona de la família de Juan. Si això últim és veritat, aleshores Nicolás va usar la marca del seu company o la va heretar. Pel que fa a la de Juan, desconec el motiu de la tria.

La següent marca pertany a Tommaso Ballarino i a Bernardino Stagnino.

- Tommaso Ballarino va ser impressor i llibreter que va exercir la seva activitat a Venècia entre 1531 i 1547.
- Bernardino va ser un impressor de Trino dels segles XV-XVI, originari de la família d'impressors Giolito de' Ferrari (Stagnino és el sobrenom amb què solia signar). Va estar actiu a Venècia des de 1478. Va imprimir principalment edicions jurídiques i mèdiques; però també s'inclouen en la seva producció edicions litúrgiques o clàssiques, com ara Aristòtil o Virgili, i obres de Dante i de Petrarca. Durant un temps va col·laborar amb Johann Herbert. El 1521 i 1522 va estar a Torí. Va morir l'any 1540.

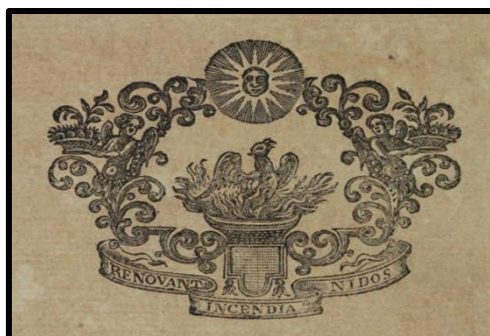
Les dues marques són idèntiques i en elles podem veure a un fènix sortint d'una foguera que hi ha al terra. Té les ales desplegadas i mira cap al sol. La marca de Bernardino té un lema: *Cremer usque licet nunquam deficiam*, que significa "Mai deixaré de ser cremat fins que em sigui possible". Bernardino formava part de la família Giolito de Ferrari, per tant és evident que l'hereta d'allà. Pel que fa a Tommaso, considero que ell va entrar a la família de Bernardino mitjançant un casament i el va introduir al seu negoci, o simplement Bernardino el va contractar com a empleat, i des d'aleshores Tommaso fa servir el material i la marca de Bernardino.

La següent marca pertany a Anton Botzer. Va ser un impressor, originari de Neuss. Va exercir la seva activitat a Colònia entre 1609 i 1627, probablement l'any de la seva mort, ja que els seus hereus sembla que el van succeir aquell any. Va treballar en associació amb Johann Mertzenich. A la seva marca podem veure a un fènix que sorgeix amb les ales desplegadas d'una foguera que està situada al terra. Davant de la foguera hi ha un escut amb les inicials de l'impressor, *A.B.* Al voltant del marc hi ha el lema *Morte caret phaenix ut Christus funeris expers vivit, ut pietas optima morte caret*, que significa "El fènix està exempt de mort com Crist viu exempt de mort, com la pietat òptima està exempta de mort". És evident que Botzer vincula a Crist amb la figura del fènix per la seva resurrecció i immortalitat, però desconec el motiu de la seva tria.

Aquesta marca pertany a William Bowyer. Va ser un impressor i llibreter que va néixer l'any 1663 a Londres. Era fill d'un botiguer londinenc. Va ser aprenent d'impressor des de setembre de 1679 fins a octubre de 1686. Va establir la seva pròpia impremta l'any 1699. La seva impremta va ser destruïda per un incendi el 30 de gener de 1713. Va morir a Londres el desembre de 1737. Des de 1722, està associat amb el seu fill William II Bowyer, que el succeirà. En aquesta marca podem veure a un fènix que sorgeix des d'un niu ple de flames, és a dir, representa el moment en el que es mor per poder renéixer de nou. Damunt d'ell hi ha un sol, element associat a aquest animal des de l'antic Egipte. A sota d'aquest niu hi ha un cinta on es pot llegir el lema *Renovant incendia nidos*, que significa "Els incendis restauraran els nius", fent referència a quan el fènix s'incendia a ell mateix per després tornar a la vida. Penso que William tria la figura del fènix i el lema per representar la seva història. Com he mencionat anteriorment, la seva impremta s'incendia, aleshores he pensat que William, després d'aquest esdeveniment, torna a reobrir la impremta i segueix produint llibres, com si la impremta hagués ressuscitat.

Aquesta marca pertany a Benito Boyer. Benoît Boyer, conegut com a Benito a Espanya, va ser un llibreter originari de Lió. Es va establir a Medina del Campo entre 1557 i 1562. Era gendre de l'impressor Mateo del Canto. També va imprimir algunes obres a Salamanca. Va morir entre 1590 i 1591. A la seva marca podem veure a un fènix que sorgeix amb les ales desplegadas d'una foguera damunt del que sembla el cim d'un mont. Al voltant d'aquest ocell hi ha el lema *Ex me ipso renascor*, que significa "De mi mateix reneixo", que ofereix el sentit de la immortalitat i el venciment de la mort. Aquesta marca és molt semblant, així que podem suposar que Benito es va associar amb els hereus o amb la vídua o que simplement es va basar en ella per fer la seva marca.

La següent marca pertany a Giovanni Giacomo Carlino. Fins ara no s'ha trobat cap document d'arxiu que hagi deixat constància de la seva vida privada; en conseqüència se n'ignora l'origen, els anys de naixement, de mort i la seva descendència. El nom de Carlino apareix per primera vegada en l'edició *Benefici della gloriosissima Mare d'Iddio* de Nicolò Malnepote, publicat a Nàpols per a Giovanni Giacomo Carlino Stampatore di M. Horatio Salviani. MDLXXIX. A partir d'aquest colofó G. Bresciano va concloure que Carlino havia començat el seu art amb Orazio Salviani. De fet, si Carlino ja havia tingut una botiga el 1579, com s'explica que fins al 1592 el seu nom ja no aparegui a cap impressió?. Tot i així, es desconeix la seva activitat des del 1579 fins al 1592, quan se'l

troba en societat amb Antonio Pace, un llibreter napolità. Es pot conjecturar que Carlino va passar aquests anys en part com a empleat de Salviani i en part, havent deixat aquesta impremta, com a llibreter, fins que va trobar a Antonio Pace, un proveïdor de fons per realitzar junts una notable activitat editorial. A finals del 1594, Carlino i Pace decideixen ampliar la seva empresa, creant una impremta. L'empresa va cessar a finals de segle. Carlino va continuar imprimint sol però a un ritme més lent. Després de l'any 1615, no se sap res més de Carlino. Aquest impressor va saber, amb una conducta prudent i sàvia, evitar les sancions, mantenint una producció constant de bons llibres útils per a la cultura i sempre impresos amb dignitat. A la seva marca podem veure a un fènix, més similar en aparença a un gall que a una àguila, que sorgeix de les flames d'un foguera. Al marc d'aquesta marca trobem el lema *Ex me ipsa per secula novor cum simus ab uno*, que significa "De mi mateix soc creat pels segles quan som a partir d'un". Desconec el motiu de la tria.

Aquestes marques pertanyen a Jaume Cendrat i una d'aquestes també a la seva vídua. Jaume va ser un impressor francès que resideix a Barcelona. Exerceix la seva activitat entre 1575 i 1589, tot i que l'any 1573 firma un contracte amb Eulalia, vídua de Pedro Montpetzat, on aquesta li ven a Jaume part del material que havia adquirit de Bornat. L'any 1574 es casa amb Vicenta. L'any 1575, Jaume s'associa amb Claudi Bornat, Joan Fornós i Eulalia, la vídua de Pedro Montpetzat, per la impressió i la venda de llibres, realitzant 5 obres els anys 1575 i 1576. En aquest últim any comença a imprimir sol. Tenim informació sobre les seves associacions a l'hora d'imprimir algunes obres, com per exemple l'associació amb Joan Pau Manescal, Damià Bages i Arnau Garric l'any 1564 per imprimir la *Introducción al Símbolo de la Fe* de Luis de Granada, o una altra amb Joan Francesc Rossell i Gabriel Lloberes com a socis capitalistes. Aquesta última associació es va veure interrompuda per la mort de Jaume, que fa el testament l'any 1589 i poc després mor. Deixa com a hereus a la seva esposa i al seu germà Marc Cendrat per

què mantinguin el negoci junts. La vídua es casa amb Jerònim Margarit, qui apareixerà com a usufructuari al document de la impremta i Vicenta apareixerà com a propietària. El nom de Jaume continuarà apareixent en els documents impresos en aquella impremta sota el nom de *Hereus de Jaume Cendrat*, fins l'any 1609, quan comença a aparèixer el nom de Margarit com a responsable de les impressions.

- A la seva primera marca podem veure a un fènix damunt del que sembla un globus amb les ales desplegadas i mirant cap al cel amb el bec obert, com cridant. A les potes veiem foc, element sovint associat a aquest ocell. A sota de les ales trobem *Ex me ipso renascor*, que significa "De mi mateix reneixo", que ofereix el sentit de la immortalitat i el venciment de la mort. Al marc trobem un segon lema, que és *Memento homo, quia cinis es*, que significa "Recorda home que ets cendra". Aquesta frase és una cita bíblica⁶¹ i s'usava a les celebracions litúrgiques d'inici de Quaresma, just en el moment de signar amb cendra el cap d'alguna persona participant a l'Eucaristia de dimecres de cendra. Aquí en Jaume fa una petita modificació. Bàsicament vol atribuir a les persones allò que el fènix fa.
- La segona marca, que és la que seguirà utilitzant la seva vídua, és la mateixa que la primera, però aquí hi ha un marc decorat que la envolta. El marc té dos grius a la part inferior, quatre angelets, dos a cada costat, que s'abracen al propi marc i a la part superior una cara amb ales, que desconec a què fa referència. Damunt de la cara, en una cinta, trobem un tercer lema: *Crutamini scripturas quoniam illae sunt quae testimonium peribent de me*, que significa "Examineu les escriptures per què elles són les que romandran com a testimonis de mi", potser fent referència a Jesús amb la Bíblia.

La tria del fènix suposo que ve influenciada pel cognom Cendrat, ja que en això és en el que es transforma aquest ocell quan es mor. A més això explica també la modificació del *pulvis* original a *cinis* en el lema de la primera marca.

⁶¹ Gènesi 3:19

Aquesta marca pertany a Decio Cirillo. D'aquest impressor sabem que treballa de 1612 a 1622 amb Angelo Orlandi i que treballa amb alguns membres de la seva família des de l'any 1650 fins al 1657. A la seva marca podem veure a un fènix en un prat que surt amb les ales desplegades d'un foguera. En una cinta podem llegir el lema *Renovata iuventus*, que significa "Joventut renovada", fent referència a quan el fènix ja ha ressuscitat i torna a ser jove i podrà viure 500 anys més. Degut a les poques dades que sabem d'aquest impressor, desconec el motiu de la tria.

Aquesta marca pertany a Bernardo da Costa de Carvalho. Va ser un impressor que va néixer probablement l'any 1691 a Lisboa. Va exercir la seva activitat en aquesta ciutat entre 1722 i 1734. A la seva marca podem veure a un fènix sorgint amb les ales desplegades i mirant cap al sol d'una foguera. En una cinta damunt del fènix podem llegir el lema *Ut vivat*, que significa "Per viure". Aquesta és una frase incompleta, la frase sencera és *Perit ut vivat*, que significa "Morir per viure", una frase que molt sovint acompanya al fènix i destaca la proesa d'aquest animal. Desconec el motiu de la tria.

La següent marca pertany a Bernardino Gessari. D'aquest impressor sabem que va néixer probablement l'any 1706 i que va exercir la seva activitat a Nàpols entre 1730 i 1748. A la seva marca podem veure a un fènix envoltat de flames sortint d'una foguera on hi ha un monograma de l'impressor. A més té el bec obert i la llengua fora, com si cridés al sol en senyal de victòria a la mort. En una cinta al voltant de la foguera hi ha el lema *Semper eadem*, que significa "Sempre el mateix", fent referència a la immortalitat d'aquest ocell i al procés que fa per renéixer. Per la similitud d'aquesta marca amb la de Gabriele Giolito de' Ferrari, és molt probable que Gessari recuperi aquesta per què simplement li agradava o per què tenia una gran popularitat, però no hi ha dades que suportin això.

Aquesta marca pertany a Edigio Ghezzi. Sabem que aquest impressor va exercir la seva activitat a Roma entre 1644 i 1671. A la seva marca podem veure a un fènix amb les ales desplegadas entre flames mirant cap al sol. Està sobre un globus alat, símbol de poder, que conté les lletres *EG*, les inicials de l'impressor. En una cinta que passa per darrere del globus trobem el lema *Semper eadem*, que significa "Sempre el mateix". Molt probablement la marca de Edigio ve influenciada per la marca de Girolito de' Ferrari, però el motiu de la tria el desconec.

Les següents marques pertanyen a Gabriele Giolito de' Ferrari i als seus germans Giovanni Francesco, Giovanni Cristoforo i Bonifacio. Tres d'aquestes pertanyen únicament a Gabriele i les altres dues pertanyen a tots els germans, inclòs Gabriele. Va néixer, probablement a la primera dècada del segle XVI a Trino, a l'àrea de Vercelli, de Giovanni senior i Guglielmina Borgominieri. Devia ser el fill gran, o en tot cas el fill que el seu pare va triar per iniciar-lo a l'art de la impremta i traspassar-li el negoci familiar. Així que Gabriele va seguir al seu pare en els seus viatges entre Piemont i Venècia, i finalment es va instal·lar amb ell l'any 1523. A principis de 1530 ja devia haver aconseguit un coneixement suficient en l'art de la tipografia, ja que Giovanni li va confiar el taller venecià abans d'anar a Torí, on va fundar una nova empresa. Després de la mort del seu pare, l'any 1539 o 1540, la vídua, Guglielmina, pensava en una ràpida liquidació de l'empresa, que en tot cas ella no hauria pogut gestionar, també per afavorir els quatre fills, tots menors d'edat. Gabriele, en canvi, pretenia salvaguardar l'editorial i la impremta creada pel seu pare. Va ser llavors ell mateix, ara en ple apogeu, qui va decidir remeiar la situació el 1550, creant una empresa comercial i editorial amb els germans Giovanni Francesco, Facino, o Bonifacio, i Giovanni Cristoforo. Les edicions van ser signades per *Gabriele Giolito de' Ferrari et fratelli* fins a 1556, quan es va dissoldre l'empresa. L'any 1544 Gabriele es va casar amb Lucrezia Bin, amb qui va tenir dotze fills, la meitat dels quals van morir a la infància. La publicació dels primers Índexs de llibres prohibits va afectar especialment la literatura que Gabriele preferia i es va afanyar a canviar de temàtica: va abandonar la literatura vulgar i es va dedicar completament a les obres de traduccions d'autors grecs i llatins. Gabriele va sobreviure a la pesta que va assolir Venècia entre el 1575 i el 1577, però va morir poc després, en els primers mesos de 1578. Aquell any es van començar a imprimir toms amb el seu nom i altres amb la menció *Eredi*.

Les marques que Gabriele usa abans de crear l'empresa amb els seus germans són les següents:

- A la primera marca podem veure a un fènix envoltat de flames sortint d'una urna, lloc on es guarden les cendres dels morts, on hi ha les lletres *GGF*, les inicials de l'impressor. A més té el bec obert i la llengua fora, com si cridés al sol en senyal de victòria a la mort. En una cinta al voltant de l'urna hi ha el lema *Semper eadem*, que significa "Sempre el mateix", fent referència a la immortalitat d'aquest ocell i al procés que fa per renéixer. Al marc trobem un segon lema: *Refecta mea vivo*

morte, "Visc de la mort en les meves [sc. plomes] renovades", fent referència un altre cop al procés de renaixement del fènix.

- La segona marca és la mateixa que l'anterior llevat del segon lema, que no el té. D'aquesta segona marca hi ha com a variació una on no hi marc. Aquesta marca també la usará amb els seus germans.
- La tercer marca és igual que les altres i també té el lema *Semper eadem*, però en aquest cas hi ha un segon lema al marc: *De la mia morte eterna vita i(o) vivo*, que significa "De la meva mort visc una vida eterna", que és el que aconseguix aquest ocell al morir i renéixer. Com a variació, i que més tard usará amb els seus germans, trobem la mateixa marca amb un marc encapçalat per una cara alada i el lema *De la mia morte eterna vita i(o) vivo* en una cinta. Més avall hi ha quatre angelets, dos a cada costat, abraçant-se al marc i dos grius a la base.

Quan Gabriele va heretar l'empresa del seu pare el 1541, va heretar i mantenir la marca: l'au fènix sorgint de les flames, amb l'única substitució de les seves inicials per les del seu pare, però en italià ("G. G. F."), i alternant diversos lemes. Podem entendre la tria del fènix per part del pare i del fill pel nom del seu taller a Venècia, que era anomenat *Llibreria della Fenice*.

Les dues marques següents pertanyen a Giovanni junior i Giovanni Paolo, fills de Gabriele Giolito de Ferrari. El fill de Gabriele, Giovanni junior (per diferenciar-lo del pare) va néixer entre 1554 i 1555. Quan el seu pare va morir, Giovanni va compartir la propietat de l'empresa amb el seu germà Giovanni Paolo. Va entrar a la impremta a partir

de 1568 i va assumir tota la responsabilitat del taller, ja que el seu germà Giovanni Paolo només tenia setze anys. Amb el seu germà va seguir els passos del seu pare i va posar encara més èmfasi en els volums de religió, entre els quals el 1588 van imprimir el text de la *Vulgata*. Va morir prematurament, els primers mesos de 1591. El taller va passar a les mans dels seus fills i del seu germà Giovanni Paolo, però estava en declivi i Paolo no semblava tenir la voluntat de continuar amb ell. La producció es va interrompre entre 1593 i 1596 i després va haver-hi una sola edició entre 1601 i 1606, quan va sortir l'últim volum del taller venecià de Giovanni junior. Giovanni Paolo probablement va mantenir viu el taller fins que es van buidar els magatzems. Probablement també es van vendre materials i mobles.

Les marques que usa Giovanni junior són les següents:

- A la primera marca podem veure a un fènix que surt amb el bec obert d'una urna amb les lletres *GGF*, les inicials de l'impressor o del seu pare. De l'urna també surten flames, resultat del procés de renaixement, i en una cinta trobem el lema *Semper eadem*. Damunt del fènix en una cinta trobem un segon lema, *De la mia morte eterna vita i(o) vivo*. Com a variants d'aquesta marca hi ha una on no hi ha marc i la urna està recolzada en un pedestal on posa *VENETIIS*, que fa referència a la ciutat on es va establir aquest impressor i hi ha una altra on la marca està rodejada per un marc.
- Finalment la segona marca és igual a la primera marca comentada de Gabriele Giolito de Ferrari. Com a variant d'aquesta hi ha una marca on el globus està recolzat a terra i no hi ha cap marc.

Com he esmentat abans, Giovanni junior hereta tant la impremta com les marques del seu pare.

El nom de Pieter Leffen va ser pseudònim de l'impressor, matemàtic i editor Adriaan Vlacq. Vlacq va néixer l'any 1600 en una família acomodada. No és clar quina formació matemàtica va poder rebre, però se sap que va ser amic del topògraf Ezechiel de Decker, amb qui va treballar, que estava particularment interessat en les noves idees de calcular usant taules de logaritmes. Junts van decidir publicar edicions holandeses d'aquests mitjans auxiliars importants per al càlcul. Vlacq va publicar una taula de logaritmes des de 1 a 100.000 amb 10 decimals 16178 a la seva obra *Arithmetica logarithmica*. Aquesta taula ampliava les taules de Henry Briggs originals. El 1632, es va traslladar a Londres, on va viure deu anys. A causa de la Guerra civil anglesa, es va traslladar a París i més tard a l'Haia, on va morir el 1667. A la seva marca podem veure a un fènix amb les ales desplegadas damunt d'una foguera. Aquest ocell està mirant cap al sol, element amb el que està relacionat. A la base de la foguera, en una cinta, podem llegir el lema *Ex morte immortalitas*, que significa "Immortalitat a partir de la mort", fent referència a la peculiaritat d'aquet ocell que quan mor torna a néixer, fent-lo immortal. Potser Vlacq relaciona la marca amb Jesús, però llevat d'això, no trobo correlació entre la marca i l'impressor.

La següent marca a Mateo Llanos y Guzmán. D'aquest impressor sabem que va exercir la seva activitat a Madrid entre 1682 i 1697. Aquesta marca és idèntica a la marca que Gabriele Girolito de' Ferrari usa amb els seus germans, però amb petites diferències. Podem veure a un fènix envoltat de flames sortint d'una urna, lloc on es guarden les cendres dels morts, en aquest cas sense inicials. A més té el bec obert i la llengua fora. En una cinta al voltant de l'urna hi ha el lema *Semper eadem*. El fènix està envoltat per un marc encapçalat per una cara alada i el lema en una cinta. Més avall hi ha quatre angelets, dos a cada costat, abraçant-se al marc i dos grius a la base. El lema que trobem és *De la mi mu(e)rte eterna vida vivo*, que és una traducció al castellà de l'original italià *De la mia morte eterna vita i(o) vivo*. Una altra diferència respecte la marca de Gabriele és que a la pedra que hi ha entre els grius trobem el monograma del nom complet de Mateo. Suposo

que la tria per part de Mateo és per què la marca de Gabriele gaudia de gran popularitat i prestigi i se la va apropiar.

La següent marca pertany a la *Tipografia del Seminario di Padova* i a Giovanni Manfrè. Les marques d'aquest últim impressor presenten variacions.

- Manfrè va néixer a Venècia el 21 de maig de 1676. El seu pare, Marco, era cirurgià, mentre que només es coneix el nom de la seva mare, que era Cecília. Probablement va completar el seu aprenentatge de nen a la llibreria Combi i La Noù de Venècia, on el 1698 va ser emprat com a oficinista. De fet, va començar l'any següent a ocupar-se de la gestió d'un magatzem de llibres a Venècia per compte del Seminari de Tipografia de Pàdua. Després de la mort de Barbarigo l'any 1697, el nou bisbe de la ciutat, el cardenal Giorgio Corner, va decidir obrir un magatzem com a punt de venda a Venècia l'any 1699 per als llibres impresos per la Tipografia del Seminari Paduà. L'activitat de supervisar aquest magatzem va ser encomanada a Manfrè. Al final d'un any de prova, el jove llibreter va poder demostrar iniciativa comercial i un coneixement excel·lent del mercat venecià. Manfrè va obrir una llibreria, el seu paper va ser principalment el de distribuïdor de les impressions del seminari, encara que els seus consells sobre els títols més apropiats per imprimir van ser certament escoltats pels responsables de la tipografia de Pàdua. Va ser el primer a introduir a Venècia el mètode de bescanvi o intercanvi de llibres del mateix valor per augmentar i fer més variat l'assortiment de llibres que es podien vendre a la seva pròpia botiga. En un mercat pobre en efectiu i de circulació limitada, la pràctica de l'intercanvi, més tard realitzada també amb altres llibreters italians i estrangers, va facilitar la difusió a l'estranger dels llibres de la Impremta del Seminari. Aquesta pràctica per a la tipografia del Seminari de Pàdua va suposar un notable increment en les vendes de les seves

obres, fins al punt de fer-lo una de les entitats comercialment més florents en el món de la producció de llibres estatals venecians del segle XVIII. Des del voltant de 1735, la seva salut es va deteriorar tant que a partir de 1738 va ser reemplaçat a la direcció de l'empresa per dos dels seus empleats assalariats, Bortolo Torni i Pietro Trois. Aquesta situació va portar alguns anys d'entelament dels negocis de l'empresa. Manfrè va morir a Venècia el 6 de gener 1743.

- La *Tipografia del Seminario di Padova* era una associació que havia estat fundada l'any 1684 pel bisbe de Pàdua, el cardenal Gregorio Barbarigo, amb l'objectiu de produir les obres necessàries per al col·legi del seminari, però des del primer any d'activitat havia incrementat les seves ambicions. Les seves quatre impremtes també van ser utilitzades per compte de tercers, convertint-se així en la impremta més important de la ciutat i, quant a mida, una de les més grans de tot l'estat venecià. Tot i així, la distribució comercial de les obres impreses no s'havia organitzat adequadament, tant que molts exemplars dels llibres impresos van quedar sense vendre als magatzems.

Hi ha dues marques del Seminari de Pàdua:

- A la primera marca podem veure a un fènix ressorgint de les flames d'una foguera amb un sol resplendent darrere com a testimoni del que ha succeït.
- A la segona marca podem veure el mateix, però les flames i el fènix estan dins d'un calze.

En una cinta, podem llegir el lema *Post fata resurgo*, que significa "Després dels morts ressuscito", fent referència al fènix que va sorgir de les seves cendres després de ser cremat. S'utilitza per expressar confiança en la capacitat d'un per recuperar-se de desventures i superar les adversitats de la destinació.

Giovanni Manfrè té 13 marques, però podem interpretar que són variants de les marques del Seminari de Pàdua, una d'aquestes, fins i tot, és idèntica a la segona marca comentada anteriorment. A totes les marques podem veure a un fènix ressorgint d'unes flames i un sol amb cara que contempla aquest fenomen. En vuit marques el fènix ressorgeix de les flames d'una foguera recolzada al terra, mentre que en les restants sorgeix d'un calze. D'aquestes quatre últimes marques, tres tenen el calze amb flames i una sense. Les diferències respecte les marques del Seminari són el marc, que canvia en totes i la col·locació del lema. El lema, com amb les marques del Seminari, és *Post fata resurgo*. Hi ha una marca de Manfrè on el fènix sorgeix d'una foguera, però el lema és *Post fata superstes*, que significa "Després dels morts sobreviuria", que és un significat similar a l'anterior lema.

La *Tipografia del Seminario di Padova* tria aquesta imatge per què tria el rètol *della Fenice risorta*, interpretant que el fènix representa a Jesús. La tria de Manfrè ve influenciada per la *Tipografia del Seminario di Padova*, ja que va treballar amb ells. A més la llibreria que Manfrè obre l'any 1700 també la consagra sota el rètol *della Fenice risorta*.

La marca següent pertany a Herni Scheurleer i Prosper Marchand.

- Herni Scheurleer va ser un impressor que va exercir la seva activitat a La Haya durant el segle XVIII.
- Prosper Marchand va ser un llibreter originari de Saint-Germain-en-Laye, fill d'un músic del Rei. Va ser aprenent del llibreter parisenc Robert Pépie des de setembre de 1693 i rebut com a llibreter a París l'agost de 1698. No es va instal·lar fins a finals de 1701, any en que va col·laborar amb Gabriel II Martín. Es refugia a l'Haia l'any 1709 per actes de religió. Es va establir a Amsterdam poc abans de 1711. Va abandonar la professió de llibreter l'any 1713 per dedicar-se a ser corrector en companyia de Fritsch i Böhm a Rotterdam des de 1713 fins 1723. Durant aquests anys també va ser editor al *Journal littéraire* des de 1713 fins 1737, editor de catàlegs de llibreries, editor crític. Mor a La Haia el juny de 1756.

En aquesta marca podem veure a un fènix amb les ales desplegadas sortint d'unes flames i mirant cap al sol. Al voltant de les flames podem veure plomes d'escriure, llibres i altres instruments que es fan servir, per exemple, en les professions de Marchand. A sota del fènix hi ha dues cornucòpies, símbol de prosperitat, i a la part superior en una cinta podem llegir el lema *Vita post funera reddit*. Això significa "La vida torna després de la mort", fent referència a l'habilitat d'aquest ocell. El motiu de la tria de Marchand la desconec, però potser Scheurleer la va compartit amb Marchand mentre aquest treballava a La Haia.

La següent marca pertany a Giovanni Martinelli. Sabem que aquest impressor va exercir la seva activitat a Roma entre 1580 i 1600. A la seva marca podem veure un fènix mirant cap al sol damunt d'una urna d'on surten flames. A la urna hi ha les lletres *GM*, les inicials de l'impressor i en una cinta trobem el lema *Semper eadem*. Martinelli fa servir aquesta marca quan l'any 1584 estableix contactes amb Giovanni Giolito de Ferrari junior. Martinelli, es va convertir en corresponsal de la companyia de l'impressor venecià,

permetent d'aquesta manera als Giolito de' Ferrari ingressar al mercat romà del llibre i a Martinelli fer servir la seva marca.

La següent marca pertany a Sebald Mayer. Sabem que aquest impressor va exercir la seva activitat a Dillingen, Alemanya, entre 1550 i 1576 i que va dirigir el *Klosterdruckerei* del priorat de Tegernsee, fundat el 1573. En aquesta marca podem veure a un fènix dempeus amb les ales desplegades damunt d'unes flames i branques. Al marc podem llegir el lema *Effingit Christum phoenix reparabilis ales*, que significa "L'au fènix reparador representa (o imita) a Crist", fent referència a l'equiparació del fènix amb Jesús per l'habilitat d'ambdós per poder tornar a la vida un cop morts. Desconec el motiu de la seva tria.

Les cinc marques següents pertanyen a Giovanni Battista Piccaglia i als hereus de Pacifico Pontio.

- Pacifico Pontio, o Da Ponte, va ser un llibreter i impressor, anomenat impressor de la Cort Arquebisbal de Milà l'any 1584. Va morir el juliol de 1594, tot i que apareixen diverses publicacions sota el seu nom fins 1599. Va treballar en associació amb el seu germà Paolo Gottardo Da Ponte i després amb Giacomo Piccaglia.

- Giovanni Battista Piccaglia també va ser impressor de la Cort Arquebisbal de Milà, en associació amb els hereus de Pacifico Pontio. Va ser successor i probablement fill de l'impressor i llibreter Giacomo Piccaglia. Encara seguia actiu el 1668. Mort abans de 1685, data en què Giovanni Battista Sirtori i els seus germans pretenen ser els seus hereus així com els seus successors com a impressors arquebisbals.

Les seves marques eren les següents:

- A la primera marca podem veure a un fènix que sorgeix amb les ales desplegades d'una urna amb les inicials *GBP*, les inicials de Giacomo Battista Piccaglia. Aquesta urna té flames a causa de l'ocell i està sostinguda per dos faunes alats, que bé podrien ser sàtirs, potser per la temàtica dels llibres, però no hi ha dades que ho corroborin. En una cinta que passa per darrere de l'urna hi ha el lema *Semper eadem*, que significa "Sempre el mateix", fent referència a la immortalitat d'aquest ocell i al procés que fa per renéixer. A sobre del fènix hi ha un altre lema: *De la mia morte eterna vita i(o) vivo*, que significa "De la meua mort visc una vida eterna". Com a variació d'aquesta marca, hi ha una on el fènix en lloc de mirar cap a l'esquerra mira cap a la dreta.
- La segona marca és exactament la mateixa que l'anterior, llevat de les inicials que hi ha a l'urna, que en aquest cas són *HPP*, fent referència als Hereus de Pacifico Pontio.
- La tercera marca és la mateixa que la primera, l'única diferència és que aquesta té un marc que envolta al fènix i no té faunes alats a la part inferior.
- A la quarta marca podem veure a un fènix volant per sobre d'una foguera, probablement d'on ha renascut, amb un sol resplendent. Al marc hi ha el lema *Semper eadem*.
- A la cinquena i última marca podem veure a un fènix dins d'una foguera, probablement representa l'última part del procés del renaixement d'aquest ocell. Aquí el fènix mira cap al sol, element al que aquest animal està consagrat. Al marc, en una cinta que rodeja unes branques, trobem el lema *Interiora viget*, que significa "Les entranyes romandran vives", és a dir, que la vida del fènix mai s'acabarà.

El més probable és que les tres primeres marques les usin per influència de Gabriele Girolito de Ferrari, ja que són molt semblants. Pel que fa a les altres dues desconec el motiu, però és molt probable que aquestes marques fossin les que usaven els impressors de la Cort Arquebisbal de Milà. Després Giovanni Battista Piccaglia la hereta dels seus pare i els Hereus de Pacifico Pontio la hereta d'aquest últim.

La següent marca pertany a Giuseppe Raimondi. Va ser un impressor i llibreter que va exercir la seva activitat a Nàpols entre fins 1772, any de la seva mort. Els seus fills Stefano, Gaetano i Filippo Raimondi el van succeir. A la seva marca podem veure a un fènix ressorgint de les flames que hi ha dins d'un calze. Darrere hi ha un sol resplendent com a testimoni del que ha succeït. Al marc trobem una cinta amb el lema *Post fata resurgo*, que significa "Després dels morts ressuscito". Potser tria aquesta marca per haver tingut alguna relació amb la *Tipografia del Seminario di Padova* o, com passa amb Manfrè, haver consagrat la seva llibreria o impremta *al segno della Fenice risorta*.

Aquesta marca pertany a Dionigi Ramanzini. D'aquest impressor sabem que probablement va néixer l'any 1729 i que va exercir la seva activitat a Verona fins l'any 1829. La marca de Dionigi Ramanzini és idèntica a la primera marca comentada de Gabriele de Girolito de' Ferrari. També té el mateix lema. L'única diferència és que a la urna, en lloc d'haver les inicials de l'impressor, trobem les cares d'uns animals. Com amb moltes altres marques, considero que Dionigi s'apropia d'aquesta marca de Gabriele per la popularitat o per què va d'acord amb les seves creences.

Aquesta marca pertany a Michel Soly. Va ser un llibreter, fill de Pierre Soly, burgès de París, i nét de l'impressor i llibreter parisenc Guillaume I Chaudière. Va ser aprenent del llibreter Jean II de Heuqueville des de desembre de 1607 i s'instal·là com a impressor abans de setembre de 1618. Es va casar el 30 d'abril de 1619 i va passar a ser gendre de Jean II de Heuqueville. En aquest matrimoni va tenir a Georges Soly, que també va ser llibreter. Va morir arruïnat el juliol de 1661. En aquesta marca podem veure al fènix que sorgeix amb les ales desplegades de les flames. Al marc trobem el lema *Soli aeternitati*, que significa "Per al sol i per a l'eternitat", fent referència als elements als que sol associar aquest animal. Soly tria la figura del fènix com a motiu central de la marca per què es consagra a *Sub signo phoenicis*.

La última marca pertany a Giovanni Battista Zappata i a Bartolomeo Zappata. Aquests dos impressors tenen alguna relació familiar, però no sabem si eren germans o pare i fill. Bartolomeo va exercir la seva activitat a Torí entre 1651 i 1690 i durant aquest temps va ser el llibreter del duc de Savoia. Giovanni va exercir la seva activitat també a Torí entre 1684 i 1702. A la marca d'ambdós podem veure a un fènix sorgint d'una foguera fumejant amb les ales desplegades i mirant cap al sol. Al marc trobem el lema *Renovata iuuentus*, que significa "Joventut renovada", fent referència a quan el fènix ja ha ressuscitat i torna a ser jove i podrà viure 500 anys més. Com a variació, hi ha una marca que usa Bartolomeo on el fènix està volant en lloc d'estar a la foguera. Pel que fa a la tria de Bartolomeo la desconec, però la de Giovanni pot ser que la compartís, si Bartolomeo era el seu germà, o que la hagués heretat, si Bartolomeo era el seu pare.

4.13. FONT HIPOCRENE

La Font Hipocrene era una font situada a l'Helicó, prop del bosc sagrat de les muses. Quan el cavall Pegàs es trobava en aquell indret, va picar el terra amb la peül·la i va brollar una font, la d'Hipocrene. Al seu entorn les muses es reunien per cantar i ballar, ja que es deia que era una aigua màgica que portava la inspiració a aquells que la bevien.

Hi ha dues marques on el motiu central és aquesta font:

Aquesta marca pertany als germans Dorico, Luigi i Valerio. Van néixer a Ghedi a l'àrea de Brescia al voltant del 1500. Van ser un dels nombrosos impressors de l'àrea de Lombardia-Veneto actius a Roma i en altres llocs, inclosa Venècia, al segle XVI. Luigi, el seu germà, va ser soci del taller fins al 1559, any de la seva probable mort. L'any en què la producció dels Dorico arriba al punt màxim és l'any 1552 amb vint edicions. Valerio va iniciar la seva activitat l'any 1526 immediatament abans del saqueig que pertorbaria tota mena d'activitat a Roma, incloses les relacionades amb la producció i el

comerç de llibres impresos. De fet, va marcar el final de grans empreses, com les de Giacomo Mazzocchi, Marcello Silber, Ludovico Arrighi, etc. Només ell, Antonio Blado i Francesco Giulio Calvo van reprendre la pràctica de l'art després d'uns anys d'interrupció. Inicialment, les edicions impreses per Dorico eren principalment de caràcter musical, en col·laboració amb el tipògraf Gian Giacomo Pasotti i amb el finançament de Giacomo Giunta. Entre 1526 i 1527 Valerio va imprimir almenys quatre llibres sobre temes musicals. El 1531 va reprendre la seva activitat, sempre al camp de l'edició musical. Es pot dir que des del 1527 fins a l'arribada de Paolo Manuzio a Roma el 1561, el taller de Valerio va ser la impremta més important de la ciutat. De l'epístola de Giulio Gabrielli se'n dedueix que sabia grec i llatí, encara que no va publicar res en aquestes llengües. En una edició de 1544 els dos germans Dorico es defineixen com a *Academiae Romanae impresores*. Entrant als detalls de la producció, es nota que hi va haver pocs encàrrecs de la universitat i el municipi, però les de llibreters i particulars van ser més nombroses. Cal destacar que els Dorico van ser els primers i principals editors de l'Escola Polifònica Romana. A més de música, van imprimir edicions de caràcter religiós, que comencen a aparèixer a partir del 1546; caràcter filosòfic, encara que poques i de temes mèdics, astrològics i científics, però mancades de qualitats tipogràfiques i d'il·lustracions notables. Valerio Dorico probablement va morir el 1565, probablement a Roma, ja que les subscripcions inclouen els hereus l'any 1566.

La marca representa el moment en el que Pegàs colpeja amb la seva peül·la la roca d'on brolla la font. A més té el lema *In via virtuti nulla est via*, que significa "Per a la virtut no hi ha cap via que no pugui ser travessada", que fa referència a l'art i el que amb ell es pot aconseguir. Hi ha una variació on la marca no té lema. La tria d'aquesta imatge en concret ve, considero, per la inspiració de la música. Com que la producció dels germans Dorico és principalment musical, la font d'Hipocrene és molt adequada, per què les muses ballaven i cantaven allà, a més, aquesta font que esdevé un símbol d'inspiració, que és el que es necessita per crear qualsevol peça d'art.

La següent marca pertany a Bartolomeo Fontana. Sabem que aquest impressor va començar la seva activitat a Brescia l'any 1612 i va quedar-se allà fins l'any 1630. Durant aquella etapa, més concretament l'any 1623, va marxar a Venècia, sense deixar la impremta o llibreria de Brescia. Sembla que es va moure definitivament a Venècia l'any 1630, després de deixar Brescia, ja que segueix imprimint fins l'any 1643 allà. En aquesta marca podem veure una font encapçalada per Pegàs. A sota d'aquest cavall hi ha tres dofins de la boca dels quals brolla aigua. Al marc podem llegir el lema *Nunquam siccabitur aestu*, que significa "Mai s'assecarà a l'estiu", fent referència a que seguirà brollant aigua de la font passi el que passi. La tria de la font ve influenciada pel cognom de l'impressor, ja que *Fontana* significa *Font* en italià. Considero que posa a Pegàs al damunt per què és una mena de reinterpretació de la Font Hipocrene. Potser els seus llibres tractaven de música.

4.14. FORTUNA

Fortuna (*Fortuna*) era a la mitologia romana la personificació i deessa de la sort, bona o dolenta, encara que sempre es va tendir a associar-la amb la bona. El poeta Marc Pacuvi, a la seva tragèdia *Paulo*, defineix a la Fortuna tal que així: *Fortunam insanam esse et caecam et brutam perhibent philosophi saxoque instare in globoso volubilei, quia quo id saxum impulerit fors, eo cadere Fortunam autumant. Insanam autem aiunt, quia atrox, incerta instabilisque sit, caecam ob eam rem esse iterant quia nil cernat quo sese adplicet; brutam quia dignum atque indignum nequeat internoscere*. És a dir, “La Fortuna és boja, cega i irracional, diuen els filòsofs. Ens la presenten a sobre d'un globus de pedra mòbil; diuen que ve a caure allà on l'atzar impel·leix al globus de pedra. Diuen que és boja per què és cruel, incerta i mudable; afegeixen a més que és cega per què no veu allà on es dirigeix; irracional per què no sap distingir al que és digne del que és indigne

d'ella”⁶². És present amb aquests mateixos símbols en medalles i monedes d'emperadors romans, com Còmode o Adrià. La seva al·legoria durant l'Edat Mitjana solia ser amb la roda de la fortuna, una mena de ruleta que significava l'atzar o allò aleatori de la bona o mala sort; quant a representació del seu aspecte positiu, se li solia figurar amb la cornucòpia. Moltes vegades confosa amb la mateixa Fortuna estava la Ocasíó, ja que una bona Fortuna era entesa com una ocasió difícil d'atrapar. En altres representacions apareix amb un timó ja que pilotava la sort de la humanitat.

Hi ha una 22 marques on la Fortuna és la figura central:

La primera marca pertany a Girolamo Barberi. Únicament sabem que va exercir la seva activitat com a impressor a Roma entre els anys 1645 i 1647. En aquesta marca podem veure a la Fortuna completament nua navegant a sobre d'una petxina, influència potser del quadre de Botticelli *El naixement de Venus*. Amb les dues mans agafa una vela on trobem el lema *Ventis dabō vela secundis*, que significa "Faré vela amb vents favorables", fent referència aquí a la bona Fortuna, és a dir, que els vents la faran navegar a persones que s'ho mereixen. Desconec el motiu de la tria, però potser Girolamo aquí es considera mereixedor d'aquesta deessa, sigui pel seu treball sigui pel seu comportament.

Aquestes marques pertanyen a Antoine Bertier. D'aquest impressor coneixem diverses dates de la seva vida. Sabem que va néixer l'any 1610 i que va exercir la seva activitat com a impressor entre els anys 1627 i 1678: del 1627 al 1636 a Lió i del 1636 als 1678, any de la seva mort, a París.

- A la primera marca podem veure al centre, a dins d'un marc, a la Fortuna en un paisatge marí. Aquesta deessa vesteix una llarga túnica, recolza el peu dret damunt d'un globus que alhora està sobre una petxina. Amb les dues mans agafa una cinta

⁶² *Épicas i tragèdies arcaicas latinas*, Manuel Segura Moreno

que fa de vela. A sota de la Fortuna trobem al Temps, un home vell alat amb una dalla i el rellotge de sorra. Suposo que inclou aquesta figura per donar a entendre que la Fortuna, encara que sigui tard, passarà. A cada costat hi ha una figura al·legòrica, cadascuna a sobre d'un a base amb el seu nom: a l'esquerre trobem a la Erudició (*Eruditio*) amb un llibre a la mà esquerra i a la dreta a la Veritat (*Veritas*) amb un mirall a la mà esquerra. Aquesta marca no té lema.

Tenint en compte que Bertier imprimeix llibre de temàtica religiosa i comentaris de la Bíblia, podem dir que tria la figura de la Erudició, per què el coneixement de totes aquestes coses forma part de l'erudició i la figura de la Veritat per afirmar que les coses que diu el Senyor són totes veritat. La figura de la Fortuna potser té a veure amb l'èxit comercial que va tenir.

- A la segona marca podem veure únicament a la Fortuna en un paisatge marí. Està vestint una túnica, porta cenyida al coll la vela i té el ulls embenats. A més, amb la mà dreta agafa una cornucòpia d'on cauen monedes, joies i una corona, que significa que la Fortuna cega per què no veu allà on es dirigeix i per què no sap distingir al que és digne del que és indigne d'ella. Amb la mà esquerra sosté un objecte que desconec que és, potser és algun objecte de la impremta. Aquesta marca tampoc té lema.

Suposo que aquí Bertier representa d'aquesta manera a la Fortuna per tot el que ha aconseguit amb la venda de llibres, ja que fins i tot es muda de Lió a Paris.

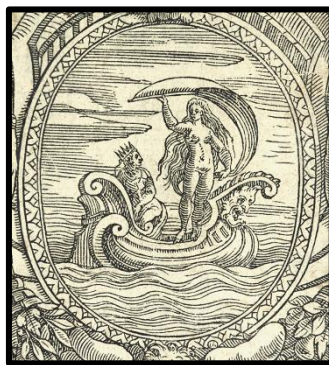
Aquesta imatge pertany a Giovanni Pietro Cardi. D'aquest impressor sabem que va exercir la seva activitat a Milà fins l'any 1662. En la seva marca podem veure a la Fortuna, completament nua, en un paisatge marí. Amb la mà esquerra agafa una vela que alhora li tapa els genitals. En aquest cas, la Fortuna navega a sobre d'un dofi. Aquest dofi representa a Jesús, que guia a la Fortuna, per què caigui en les persones mereixedores d'ella. Considero que el dofi és Jesús o Déu per la temàtica religiosa dels seus llibres. Al marc trobem el lema *Bona Fortunae*, que significa "Els béns de la Fortuna", que fa referència al que la Fortuna porta amb ella. Potser tria aquesta figura per què és el que ha aconseguit amb el seu ofici.

Aquesta marca pertany a Giuseppe De Angelis. Sobre aquest impressor coneixem que va exercir com a impressor a Roma entre els anys 1571 i 1580. En aquesta marca podem veure la representació medieval de la Fortuna, és a dir, una dona alada, en comptes de tenir les ales als peus. Aquí la Fortuna està en un paisatge agrest, vesteix una túnica que li deixa els pits nus i no té cap element típic, com pot ser la roda o el globus. Al marc trobem el lema *Instabilitas fortunae*, que significa "La inconstància de la Fortuna", fent referència a que aquesta és deessa tant de la bona com de la mala sort i que pot canviar constantment sense previ avís. Potser la tria és com una advertència per als compradors dels seus llibres, però desconec el motiu real.

La següent marca pertany a Domenico de Franceschi. D'aquest impressor sabem que va exercir la seva activitat a Venècia entre els anys 1560 i 1587. A la seva marca podem veure en un vaixell a la Fortuna i a la Virtut. La Fortuna està completament nua i agafa amb la mà dreta la vela amb la que condueix la nau, que significa que la Fortuna pilota la sort de cadascú. Al seu costat trobem a la Virtut, una dona amb una corona. Aquesta marca no té lema. Si entenem que la Virtut és la excel·lència moral, aleshores podem dir que Domenico posa a aquestes dues figures juntes per dir que importen els mitjans amb el que un aconsegueix la fortuna o la riquesa que té, ja que si aquestes son aconseguïdes amb mitjans no morals no serveixen per res.

Aquesta marca pertany a Benedetto Gessari. Sabem que aquest impressor va néixer a l'any 1704 i que va morir l'any 1783. Va exercir la seva activitat com a impressor a Nàpols entre els anys 1745 i 1765. En aquesta marca podem veure a la Fortuna, en un paisatge marí, completament nua damunt d'un globus. Té la mà dreta enlaire amb la que agafa una vela i amb la mà esquerra sosté una cornucòpia, que simbolitza que aquesta és la bona fortuna. Al costat del seu peu dret podem veure una timó, símbol de que la Fortuna condueix a cada persona. Com passa amb altres marques, potser és una crida per aconseguir riqueses amb la venda de llibres.

La següent marca pertany a Giovanni Di Simone. Sabem d'aquest impressor que va exercir la seva activitat a Nàpols entre els anys 1741 i 1752. La seva marca és pràcticament igual a la de Gessari, llevat de la branca, que pot ser d'olivera o de llorer, que té a la mà amb la que agafa la cornucòpia. Suposo que el motiu de la tria és per què la hereta de Gessari, sigui per què va treballar com a empleat o per què es va casar amb la seva filla.

Aquesta marca pertany a Pietro Dusinelli. Va néixer a mitjans del segle XVI, probablement a Venècia, atès que a les portades i dedicatòries de les seves estampes no acompanya el seu nom cap indicació de procedència. Va iniciar la seva activitat com a tipògraf a Venècia el 1578, en temps de profunda crisi de l'art. L'activitat de Dusinelli es desenvolupa entre el 1578 i el 1599 i es veu afectada per tota l'angoixa de la difícil situació: la seva producció se centra de fet en la literatura religiosa, recopilacions i manuals escolars, amb certa obertura a la literatura profana, i al tractat científic. Va debutar com a simple tipògraf amb una de les moltes reedicions de la *Summa Silvestrina*. El 1581 ja tenia el seu propi taller *Al segno della Pace* i estava temptant fortuna tant de la vena petrarquista com de les novetats literàries. Gairebé immediatament, però, va preferir abandonar el sector de la literatura profana pels tractats religiosos, buscant-hi també novetats i títols prestigiosos. Probablement va ser l'èxit comercial d'aquests llibres, cosa que li va permetre reprendre algunes novetats literàries. L'any 1588 ja tenia prou prestigi per aconseguir un important encàrrec: l'editor napolità de Venècia Nicolò de Bottis ho va triar de fet per a la impressió de dues col·leccions oficials: el *Privilegii et capitoli* i les *Consuetudines Neapolitanae*, totes dues en foli. A la dècada de 1590, però, el seu taller també va entrar en crisi. Dusinelli es va veure obligat a treballar com a simple tipògraf per a Paolo Meietti (1591) i sobretot per a l'editorial *La Minima Compagnia* (1593-1597) i altres impressors.

En aquesta marca podem veure a la Fortuna i a Mercuri a sobre d'un vaixell a alta mar. La Fortuna vesteix una túnica i amb les dos mans agafa una vela. Aquí veiem com la

Fortuna està representada com si fos l'Oportunitat, és a dir, té flocs de cabells que li cauen pel davant del cap mentre que pel darrere té el cap pelat. També hi ha una mà que surt dels núvols, que pot ser la del propi impressor, que intenta agafar els cabells de la Fortuna. Al costat d'aquesta deessa trobem a Mercuri, vestint indumentària militar típica d'un legionari romà, portant el pétasos al cap i agafant el caduceu, tots dos alats. Al marc trobem el lema *In dies arte ac fortuna*, que significa "Cada dia amb art i fortuna", fent referència al seu treball com impressor i a la constància amb la que fa els llibres que eren de gran qualitat. Dusinelli tria a aquestes dos figures en al·lusió a la prosperitat del comerç i a la fortuna és que va aconseguir amb la seva impremta.

Aquesta marca pertany a Thomas Matthias Götze, també conegut com Thomas Matthäus. Era fill del llibreter Matthias Götze i Catharina Schürer. L'any 1644, Thomas Matthias Götze es va casar amb Margarete Merian (1623-1660), filla del gravador i editor Matthäus Merian. Thomas Matthias Götze va tenir quatre filles amb la seva primera dona, inclosa Catharina Margarethe, que es va casar amb Johann Friedrich Fritzsche, que també era editor i llibreter, el 1666. Després de la mort de la seva primera dona, Thomas Matthias Götze es va tornar a casar el 1664, amb Maria Catharina Seiffert, filla del comerciant Michael Seiffert. D'aquest matrimoni va néixer un fill, Thomas Michael, que també es va convertir en editor. A causa de les condicions incertes a Leipzig causades per la Guerra dels Trenta Anys, Thomas Matthias Götze va arribar a Frankfurt a una edat molt primerenca. Aquesta ciutat va guanyar la posició de lideratge al comerç de llibres alemany durant aquest temps. Com a home de negocis, Thomas Matthias Götze va tenir molt èxit i a la dècada de 1660 era el llibreter alemany econòmicament més fort. La seva editorial va publicar nombroses obres teològiques de l'ortodòxia luterana, que era la religió oficial de la classe políticament influent de Frankfurt.

En aquesta marca podem veure a la Fortuna i darrere d'ella a Mercuri, ambdós en un paisatge marí amb vaixells al fons. La Fortuna és una dona nua, llevat d'una cinta que li tapa els genitals, amb el pel llarg i que agafa una vela. També està a sobre d'un globus alat, amb el qual ve a caure allà on l'atzar impel·leix al globus. Darrere seu, a l'esquerra, trobem a Mercuri volant amb les seves sandàlies alades. Aquest déu té també el pétasos i el caduceu, ambdós amb ales. Aquestes dues figures divines estan dins d'un cercle fet per una corona del que semblen palmes per la qual s'entortolliga una cinta on podem veure el lema. El lema és *Fortassis tentare licebit*, que significa "Potser estarà permès temptar-la", que també podem traduir com "Temptar a la sort", fent referència a que a vegades s'ha de córrer riscos, temptar a la Fortuna, per poder aconseguir-la, potser el que va fer Thomas. La tria d'aquestes dues figures és una al·lusió al lideratge al comerç de llibres alemany que va aconseguir i al moment quan va esdevenir el llibreter alemany econòmicament més fort.

La següent marca pertany a Jean Houzé. D'aquest impressor sabem que o va néixer l'any 1581 o que en aquest any comença la seva activitat com a impressor a París fins l'any 1627. En aquesta marca podem veure a la Fortuna en un paisatge marí. Aquesta deessa té ales a l'esquena, vesteix una túnica, agafa una roda, símbol de la bona i mala sort, i està a sobre d'un globus sense ales. Al seu voltant podem veure com té raigs de sol, que marca el seu caràcter diví o la seva servitud amb Déu. Als costats hi ha el lema *Melius est sperare in domino quam in homine*, que significa "És millor tenir esperances en el Senyor que en l'home", fent referència a que Déu mai et trairà, cosa que un home sí que pot fer. Potser aquí Jean cristianitza a la figura de la Fortuna i l'aplica al caràcter de Déu, és a dir, que Déu també pot fer com la Fortuna.

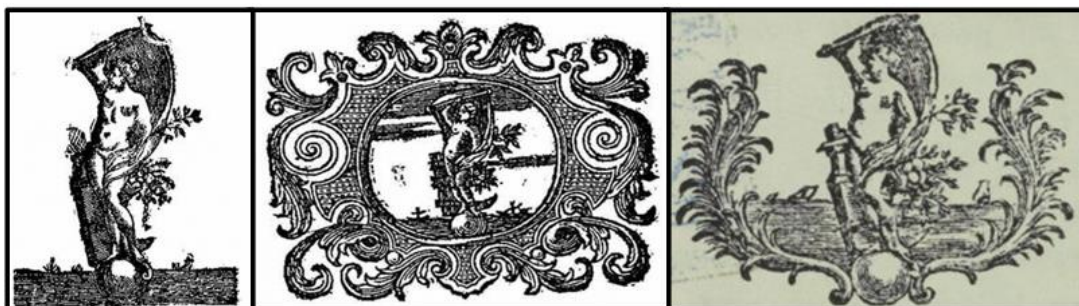

La següent marca pertany a Giuseppe Marelli. Sabem únicament que va exercir la seva activitat com a impressor a Milà entre els anys 1661 i 1687. A la seva marca podem veure a la Fortuna nua en un paisatge marí i damunt d'un globus, la típica representació. Amb la mà dreta agafa la vela la qual també li tapa els genitals. Aquesta marca no té lema. Desconec el motiu de la tria.

Les següents marques pertanyen a Francesco Pitteri. Sobre aquest impressor sabem que va exercir la seva activitat a Venècia i que aquesta va acabar l'any 1790. Com he dit abans, aquest impressor té quatre imatges amb la Fortuna essent la figura central:

- A la primera imatge podem veure a la Fortuna completament nua navegant damunt un globus pel mar. Amb la mà dreta sosté a l'aire una vela i amb la mà esquerra sosté una branca, de llorer o d'olivera, i una cornucòpia. Als peus podem veure una timó. Aquesta marca i les seves variacions no tenen lema.

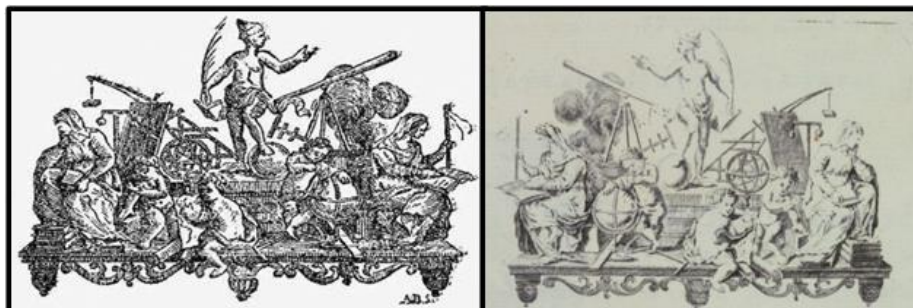

- A la segona marca podem veure de nou a la Fortuna nua. Aquí no sembla que estigui en un paisatge marí sinó al cim d'un mont o volant. Té el peu esquerre recolzat al globus i l'altre el té a l'aire. Amb la mà esquerra sosté una vela, amb la que suposo que vola, i amb la mà esquerra, recolzada al timó, agafa una branca d'olivera. Té una variant on la Fortuna, representada d'aquesta mateixa manera, navega per un mar de llibres. Tant aquesta com la variant no tenen lema.

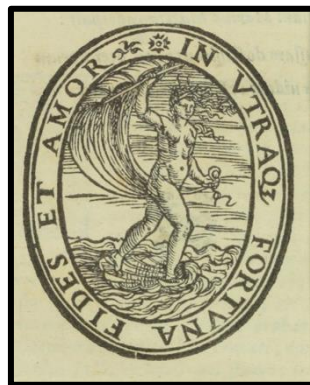

- A la tercera marca podem veure a la Fortuna al centre i elevada. Té el peu esquerre recolzat a un globus i amb la mà dreta agafa un llibre i una palma. Sembla que té un barret el cap, però desconec què pot significar. Al voltant d'aquesta figura hi ha objectes relacionats amb la ciència, com pot ser el telescopi, el globus terraquí, l'esfera armil·lar i altres elements difícils d'identificar que són utilitzats per angelets i figures femenines.
- La quarta imatge és exactament igual que la tercera, però pateix un canvi de perspectiva, com si estigués reflectida en un mirall.

Suposo que la tria d'aquesta figura de la Fortuna és per què això mateix és el que va aconseguir amb la venda dels llibres.

Aquesta imatge pertany a Ercole Quinciano. Només sabem que aquest impressor va exercir la seva activitat a la ciutat d'Alessandria entre els anys 1578 i 1600. En aquesta imatge podem veure a la Fortuna, completament nua, navegant pel mar en una petxina. Amb les mans agafa una vela i per poder navegar amb la força del vent té la mà dreta enlaire. Podríem dir que aquesta marca va influenciada per l'obra de Botticelli El naixement de Venus per les similituds que tenen. Al marc trobem el lema *Fides et amor in utraque fortuna*, que significa "Hi ha fe i amor en les dues fortunes", que fa referència potser a que tant en la bona fortuna com en la mala mai es perd la fe i l'amor vers el Senyor. Desconec el motiu de la tria.

Aquesta marca pertany a Pierre Rigaud. Va ser un impressor i llibreter fill gran de Benoît Rigaud i germà de Claude I i Simon Rigaud. Va començar la seva activitat des de 1594 i va succeir l'any 1597 al seu pare amb el nom *Héritiers de Benoît Rigaud* fins al 1601. Va fer el testament del 24 de juliol de 1631, per tant va morir poc després. La seva vídua Geneviève Panse el va succeir fins al voltant de 1634 abans de tornar a casar-se. No obstant això, una *Vefve de Pierre Rigaud* és testimoniada des de 1630 en una publicació. En aquesta marca, al centre, podem veure a la Fortuna, completament nua, en un paisatge marí. Aquesta deessa està a sobre d'un globus alat i amb ambdues mans agafa una vela que també li cobreix els genitals. A sobre de la vela trobem el lema *Invidiam fortuna domat*, que significa "La Fortuna domina l'enveja". A cada costat d'aquesta imatge trobem una figura al·legòrica: a la dreta a la Fe, amb la creu i la Bíblia, i a l'esquerra una figura femenina alada amb una cornucòpia, que bé pot ser la Victòria o una altra representació de la Fortuna. Desconec el motiu de la tria, però potser és quelcom similar a que aquest impressor ha aconseguit la fortuna amb fe cap a Déu.

La següent marca pertany a Giuseppe Rossi. D'aquest impressor sabem que va exercir la seva activitat a Venècia entre 1791 i 1803. A la seva marca podem veure a la Fortuna, completament nua, en un paisatge marí. Amb la mà esquerra sosté una cornucòpia i amb la mà dreta sosté a l'aire una vela que li tapa els genitals. Darrere seu podem veure un timó que simbolitza la bona fortuna guia a les persones. Aquesta marca no té lema. Desconec el motiu de la seva tria.

La següent marca pertany a Comino Ventura. Sabem que aquest impressor va exercir la seva activitat a Bèrgam entre 1578 i 1617. En aquesta marca podem veure a la Fortuna, completament nua, en un paisatge marí. Amb la mà dreta agafa a l'aire una vela, que li tapa els genitals. En aquest cas, la Fortuna navega sobre un dofí, que, com he mencionat anteriorment, representa a Jesús, que guia a la Fortuna per què caigui en les persones mereixedores d'ella. Al marc trobem el lema *Bona Fortunae*, que significa "Els béns de la Fortuna", que fa referència al que porta aquesta deessa. Desconec el motiu de la tria.

Les següents i últimes marques pertanyen a Pierre Vidoué. Pierre va néixer a París l'any 1490. Va ser un impressor i llibreter actiu des del 1516 fins al 1543, data de la seva mort. Als seus llibres llatins es fa anomenar *Petrus Vidouæus*. Vidoué va succeir Pierre Viart com un dels llibreters jurats de la Universitat de París el 1523. El 1524 es va convertir en un dels governadors del gremi social i religiós del comerç de llibres de París, el confraria de Sant Joan Evangelista. Va ser succeït per la seva esposa Jeanne Garreau el 1544 i 1545.

- A la primera marca podem veure a la Fortuna en un paisatge marí. Aquí la Fortuna està completament nua, llevat d'una túnica que li cobreix els genitals, i té una llarga cabellera. Recolza el peu esquerre en un globus de pedra i el peu dret el té sobre un timó. Damunt del timó podem veure el nom llatí de Pierre. Amb la mà esquerra agafa un ceptre amb una cap, que desconec què pot significar o qui és, a la punta, mentre que amb la mà dreta assenyala al cel, és a dir, a Déu; o bé al la cinta amb el lema. Aquest lema és *Audentes iuvo*, que significa "Ajudo als que s'atreveixen", fent referència l'ajuda que aquesta deessa ofereix a aquells que estan disposats a córrer riscos per obtenir la fortuna, sigui en l'àmbit que sigui.
- La segona marca és molt similar a l'anterior amb alguns petits canvis. La Fortuna segueix estant nua amb una túnica, que alhora és una vela, que li tapa els seus genitals, en un paisatge marí. Hi ha hagut un canvi de perspectiva, en lloc de mirar cap a l'esquerra, mira cap a la dreta i passa el mateix amb el timó i el globus: aquí recolza el peu dret sobre el globus i el peu esquerre sobre el timó. Igual amb les mans: aquí agafa amb la mà dreta, en lloc de l'esquerra, el ceptre que té el cap de l'Oportunitat a la punta, i amb la mà esquerra assenyala al cel o a la cinta on posa *Audentes iuvo*. Damunt del timó, com passa en l'anterior, aquí trobem les inicials *PV*. A la part inferior hi ha un lema en llatí i a la superior en grec. El lema llatí és *Par sit Fortuna labori*, que significa "Que la bona fortuna sigui igual al meu treball", fent referència a que Pierre espera al que el seu treball sigui recompensat per la Fortuna. El lema grec és τῷ πόνῳ ἀποκρίνεται Τύχη, que significa el mateix que el llatí.

Considero que la tria d'aquesta figura és com el que diuen els lemes, és a dir, que Pierre la tria com a amulet per tenir una bona fortuna a l'hora de vendre llibres i que el seu treball sigui correspost.

4.15. GRIU

El griu (*gryphus*) és un animal que té la part frontal d'una àliga, amb plomes daurades i un bec afilat i grans urpes. La part posterior és com un lleó. També se li acostuma a posar grans ales que li surten del costat. Es diu que era vuit vegades més fort que un lleó comú. Van aparèixer per primera vegada a Orient Pròxim, en pintures dels Perses. El nom d'aquest animal mitològic en persa és شیردال (*shirdal*), que significa lleó-àliga. En algun moment, quan els perses van entrar en contacte amb els grecs, aquests últims van adoptar a aquesta animal dins la seva mitologia, consagrant-los a Apol·lo i dient que vigilaven els seus tresors dels Arimaspes. Es diu que a l'Índia hi havia muntanyes d'or a les que no era possible apropar-se pels grius que els protegien⁶³. Durant l'Edat Mitjana aquests animals van començar a ser representats en els escuts de les famílies simbolitzant valor, força i vigilància, com el lleó.

Hi ha molts impressors que usen la figura del griu amb els mateixos elements i en la mateixa posició, únicament hi ha petites diferències entre elles. Per evitar repetir-me, descriuré la marca en qüestió i esmentaré els impressors que la usen, alguns aspectes importants de la seva vida, les diferències que podem trobar, si hi ha, i el motiu de la tria. A les marques de tots aquests impressors podem veure a un griu recolzant una de les potes davanteres a una pedra rectangular i llisa i l'altra pota aixecada, com preparada per atacar. La pedra rectangular està encadenada a un globus alat. El globus alat representa poder, podríem interpretar el poder diví o celestial per les ales. La pedra és un símbol universal que es usat com a signe d'eternitat. Sant Isidoro de Sevilla considera al griu com a figura al·legòrica a la doble naturalesa divina i humana de Crist. Per tant podem dir que tota

⁶³ Sant Isidoro de Sevilla, *Etimologies* 14, 3, 7

aquesta marca és una representació al·legòrica del poder de Crist o Déu, que és etern i perenne. També podem interpretar que és simplement una al·legoria al poder, fins i tot reial, i no el cristià, ja que desconeixem les creences d'alguns. Els impressors que usen aquesta marca són els següents:

Sébastien Gryphe i hereus. (Biografia més endavant). D'aquesta marca hi ha quatre variants: en totes es veu al griu com s'ha descrit al principi, solament dues tenen marc i dues no en tenen. En una de les que no té marc podem veure al griu assegut en lloc de recolzant tres potes a la pedra. Totes quatre tenen el mateix lema: *Virtute duce, comite fortuna*, que significa literalment "Amb la virtut com a guia, la fortuna és companya". Es pot traduir com "Els que tenen la virtut com a guia, tenen la fortuna com a companya". Sébastien és el primer en usar aquesta marca, podem dir que és el seu creador. Com esmentaré també més endavant, Sébastien tria aquesta marca en honor al cognom de la família.

Antoine Gryphe. Va ser un llibreter, fill de Sébastien Gryphe. Nascut de la unió il·legítima de Sébastien amb Marion Miraillet, germana i serventa de la seva legítima esposa, Françoise Miraillet. Per evitar que fos desheretat, el seu pare li va fer un llegat per testament i li va encarregar la gestió de la seva impremta l'any 1561. A partir d'aquell moment va treballar amb la seva sogra i la seva tia sota el nom *Héritiers de Sébastien Gryphius* i el va succeir amb el seu propi nom a la seva mort l'any 1565. Antoine a morir a finals de l'any 1599. També és el pare de Sébastien (II) Gryphius, nascut cap al 1570, llibreter a Lió i després a Bordeus. Principalment usa una de les variacions del seu pare

on el griu està assegut a la pedra rectangular, una amb el lema *Virtute duce, comite fortuna* i una sense. També usa la marca on el griu recolza les tres potes i amb el mateix lema d'abans. Aquesta marca es heretada del seu pare Sébastien.

Giovanni Battista Bozzola. Va néixer a Brescia, en una família de llibreters, els darrers anys del segle XV. Va continuar l'ofici tradicional de la família i tenia una botiga a Brescia, convertint-se en editor només en la maduresa. El 1561, seguint el consell del bisbe de Brescia Domenico Bollani, el seu protector i amic, va anar a Trento -la seu del consell- i va obrir una sucursal de la seva empresa. La seva cultura i amabilitat devien fer-lo ben acceptat per als polítics que li van encomanar la publicació dels seus escrits, que no es van poder imprimir a Trento, que aleshores no tenia impressors. Algunes edicions estan datades a Brescia, mentre que altres a Riva di Trento. Acabada l'obra del concili, Giovanni va tancar la sucursal de Trento i va continuar, durant els anys 1563-1566, la seva activitat editorial a Brescia, publicant obres sobre diversos temes. A l'any 1566 van cessar les seves edicions i l'any següent van començar les de Tommaso Bozzola, el seu successor. Encara que encara no s'ha trobat un document que certifiqui la data de la mort de Giovanni, es té la certesa que va tenir lloc després del 1566 i abans del 1568, ja que en aquells anys la seva filla Giulia declara que va morir el seu pare. La llibreria i l'activitat de Giovanni van continuar sense interrupció, primer per Tommaso i després per Giovan Battista, fill d'aquest. Pel que fa a la marca les úniques diferències que hi ha respecte la de Sébastien és que el cap és més gran i té més plomes i que la pedra és més plana. Desconec el motiu de la seva tria però clarament ve inspirada per la dels Gryphe.

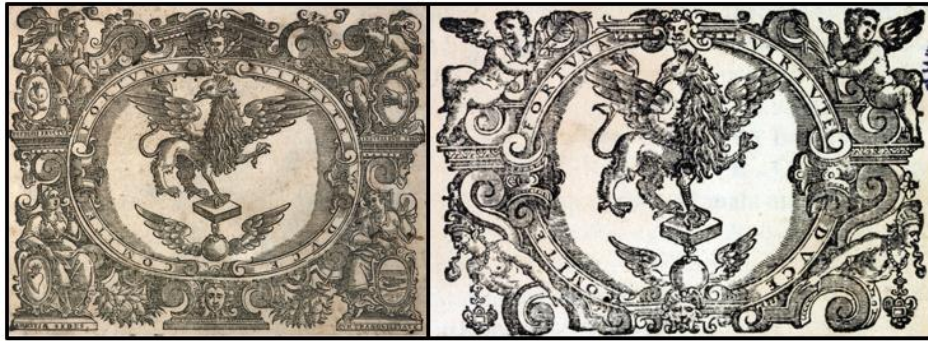

Tommaso Bozzola. Va ser un editor i llibreter a Brescia a la segona meitat del segle XVI. No hi ha notícies de la seva vida i el seu nom ens ha estat transmès per les firmes editorials col·locades al peu de les edicions. D'aquests, sembla que va començar el seu propi negoci el 1567, després de la mort del seu parent (potser germà) Giovan Battista, els productes dels quals es coneixen fins al 1566. Tommaso mai va tenir la seva pròpia impremta i es va beneficiar del treball impressors establerts a Brescia, com Vincenzo Sabbio i P. M. Marchetti. La seva activitat va durar més de vint anys i va estar adreçada tant a la reimpressió d'obres publicades per Giovanni Battista com a la difusió d'escrits originals sobre diversos temes i de diferent importància. Va publicar documents oficials de la comunitat de Bèrgam i del bisbat i en va difondre altres que van interessar a la diòcesi de Milà. Després del 1591 no hi ha més notícies de Tommaso ni hi ha edicions al seu nom. Sembla probable que visqués alguns anys més, ja que a principis del segle XVII es produeixen edicions a nom dels *Haeredes Thomae Bozzolae*. L'empresa va continuar la seva activitat de 1610 a 1613, a nom de Giovanni Battista, el seu fill, i després d'Antonio, fill de Giovanni Battista. Pel que fa a les marques de Tommaso, una és idèntica a la de Giovanni Battista, ja que l'hereta d'ell, però també usa dues idèntiques a les de Sébastien (una amb marc i una sense). Finalment també usa una basada molt probablement en la marca de Sébastien on la marca té una millor qualitat.

Giovanni Battista Bozzola. Va ser un impressor d'una cultura literària poc comuna -com el primer Giovanni Battista-. Calvi recorda un Giovan Battista Bozzola que “va vestir com a clergue i va ser mestre d'humanitats”. L'activitat editorial de Giovanni Battista va ser molt escassa i esporàdica i no va continuar més enllà del 1625. Pel que fa a la marca

de Giovanni Battista II Bozzola, aquesta pateix alguns canvis respecte la de Tommaso i Giovanni Battista I: el cos del griu està enfocat cap a la dreta i aquí hi ha un marc que envolta al griu. En aquest marc podem veure el lema *Virtute duce, comite fortuna*. També trobem fora del marc unes figures femenines i uns lemes en llatí idèntics als de la marca de Giacomo i Giovanni Antonio de Franceschi⁶⁴. Aquesta marca també es heretada del seu pare Tommaso, tot i que introdueix alguns canvis.

Sebastià de Cormellas⁶⁵. La seva marca és idèntica a la de Sébastien llevat de les ales, que tenen una forma diferent. Aquesta marca no té lema. És evident que es basa en la marca de Sébastien, però desconec el que motiu pel qual ho fa.

Vicenç Surià. Va ser un impressor espanyol que va començar la seva activitat com a arrendatari al taller dels Cormellas entre 1675 i 1680, anys en els que imprimeix sota el nom de *Cormellas* o *Casa de Cormellas*. Un cop es deslliga de Cormellas, Vicenç Surià s'estableix per compte propi i imprimeix bastants llibres d'esdeveniments anònims o de temàtica religiosa. Va treballar entre 1680 i 1700 per a la Catedral de Barcelona. Encara es troben treballs al seu nom l'any 1700, però en aquest mateix any va morir. Va tenir un

⁶⁴ cf. *Pau*

⁶⁵ per biografia cf. *Júpiter*

fill, Jaume, que va continuar amb la impremta. La seva marca és idèntica a la de Sebastià de Cormellas, ja que la usa quan treballa amb ell.

Juan Bautista Varesio. Va ser un impressor que va començar la seva activitat a Burgos l'any 1580. Allà va romandre fins 1622, ja que un any després es trasllada a Valladolid per raons desconegudes. Allà imprimeix fins l'any 1631, probablement any de la seva mort. En aquesta marca algunes diferències respecte la de Sébastien: el cos del griu està enfocat cap a la dreta, les ales tenen una forma diferent i hi ha un cor amb les inicials de l'impressor al globus alat. Com amb els altres casos, desconec el motiu de la tria, però és evident que es basa en el disseny de Sébastien. Potser ho fa per la popularitat que va agafar aquella marca.

Hiérosme de Marnef (cf. Biografia i tria més endavant). Respecte la marca de Sébastien, l'única diferència, a part del lema, és la posició del cap del griu, que mira cap a l'esquerra. El lema és *Virtutis et gloriae comes invidia*, significat del qual es comenta més endavant (cf. marca de Denise Cavellat).

Claude Morillon. Va ser un impressor i llibreter originari de Villefranche-sur-Saône (Roine). Primer es va casar amb el gendre del llibreter de Lió Benoît Rigaud i va imprimir per al seu sogre i després per als seus hereus. El 8 de desembre 1603 rep d'Henri de Montpensier, sobirà de Dombes, el privilegi d'impressor i llibreter de la sobirania de Dombes a Trévoux. Va ser nomenat impressor i llibreter de la duquessa de Montpensier sota el pseudònim *C. M. I. D. M. L. D. D. M.* (*Claude Morillon, imprimeur de madame la duchesse de Montpensier*). Va ser mestre d'oficis a les eleccions consulars de Lió de 1603, 1609, 1616 i 1618. Va esdevenir editor l'any 1620. Va escriure el seu testament el 6 d'abril de 1621 i va ser enterrat a Lió el 19 d'agost de 1621. La seva vídua Antoinette Mégret el succeeix fins al 1624, i es torna a casar el juliol de 1623 amb l'impressor i llibreter lionès Antoine Chard. La seva marca és idèntica a la de Sébastien. Les úniques diferències que hi ha són la pedra, que és més plana, i el lema, que no en té. Desconec el motiu de la seva tria.

Guillermo Drouy va desenvolupar la seva activitat a Madrid entre 1578 i 1599. Va tenir relació amb Francisco Sánchez, ja que ambdós usen la mateixa marca de la cigonya. La seva marca és idèntica a la marca de Morillon, per tant podem considerar que hi hauria hagut una associació o quelcom similar abans de que Drouy marxés a Madrid, fent que ell es quedés la marca.

- Pedro de Huete. Va iniciar la seva activitat com a impressor l'any 1522. L'any 1559 es casa amb Jerónima Gales, la vídua de Juan Mey, i la responsable del negoci del marit. Entre els anys 1559 i 1568 apareixen impressions sota el nom *En casa de Juan Mey*. Però a partir de l'any 1568 apareix el nom de Huete com a responsable d'una impressió on estava establerta la impremta de Juan Mey i Jerónima Gales. La seva activitat continua fins l'any 1580, any del seu últim treball. Pedro va ser un impressor molt actiu que va treballar per a l'Ajuntament i per a l'arquebisbe San Juan de Ribera.
- Pere Patrici Mei i Galès. Sabem que va ser un impressor espanyol que va exercir la seva activitat a València entre 1581 i 1623. Tenia un germà, Felip Mei i Galès, amb el que potser va treballar en associació entre 1587, quan va tornar de Tarragona, fins 1612. La seva marca és idèntica a la de Sébastien llevat del lema, que no en té.
- Diego Flamenco va ser un impressor i llibreter que va iniciar la seva activitat a Madrid l'any 1618. Allà va romandre fins l'any 1628, any en el que es trasllada a Segòvia. En aquesta última ciutat, però, roman un any i després torna a Madrid fins l'any 1631, any de la seva mort.

La marca d'aquests tres impressors espanyols és idèntica. Desconec quin tipus de relació van tenir, ja que la cronologia i la localització d'alguns és massa llunyana, però la seva marca va ser traspassada entre ells. El més probable és que s'hagin basat en la marca de Sébastien. Potser l'usen per la popularitat que va guanyar en aquells moments.

Antonio Vázquez i María Ramírez.

- María Ramírez és la vídua de Juan Gracián. Després de la mort d'aquest l'any 1587, ella es posa al capdavant i segueix usant el nom del seu marit, tot i que també trobem *Hereditors de Juan Gracián* (1588 i 1589) i *Viuda de Juan Gracián* o *Ex officina Ioannis Gratiani apud Viduam* (des de 1594). El nom de María Ramírez apareix per primera vegada l'any 1600. Durant aquest temps, el material hauria estat molt deteriorat, doncs s'al·ludeix sovint a les males impressions i la mala qualitat del paper. La temàtica de les obres era religiosa, però d'importància molt secundària. La seva activitat s'atura l'any 1624, probablement l'any de la seva mort. Pel que fa a la marca, la única diferència és la posició del cos del griu i té el lema *Numine duce ducta fortuna*, que significa "La fortuna es portada amb la divinitat com a guia". El significat d'aquest lema és molt semblant al de Sébastien. María segueix usant el griu que usava Juan Gracián però el modifica.
- D'Antonio Vázquez sabem que va ser un impressor que va estar actiu entre 1632 i 1643 a Alcalà de Henares. És molt probable que tingués alguna relació, professional o familiar, amb María Ramírez, ja que usa la seva marca un cop ella mor, però Antonio la usa sense lema.

Giovanni Antonio degli Antoni. Va ser el més conegut i actiu d'una família d'empresaris, editors i llibreters milanesos. De 1554 a 1611 apareix com Antonius Antonianus. Desafortunadament, no tenim informació biogràfica sobre els Antoni. Vivien a la parròquia de St. Michele al Gall, al centre de Milà i probablement hi tenien una llibreria. Giovanni Antonio va debutar com a empresari el 1554. Posteriorment va treballar amb els germans Da Meda, Alessandro Da Ponte, Graziadeu Ferioli, Francesco Paganello a Milà; amb Andrea Viani a Pavia i amb Comino Ventura a Bèrgam. En totes aquestes edicions van utilitzar la marca tipogràfica dels Antoni. Giovanni Antonio va morir a finals

de segle. El seu fill i "successor" Giacomo va continuar el negoci, però durant poc temps, ja que després de 1611 no tenim notícies d'altres edicions dels Antoni. Es desconeix el nombre exacte d'obres publicades: es remunten a cent, la majoria de les quals foren impreses a nom dels Antoni per altres impressors. La seva marca és molt semblant a la de Sébastien, però el cos del griu està enfocat cap a la dreta, la cua és més llarga i aquest animal està envoltat per un marc. Aquesta és la marca que la família degli Antoni va usar en la seva impremta.

Francesco I Storti. Sabem que va ser un impressor que va exercir la seva activitat a Venècia entre 1650 i 1661. La seva marca és idèntica a la de Giovanni Antonio degli Antoni, però aquesta té el lema *Virtute duce, comite fortuna*, que és el mateix que el que usen els Gryphe. Molt probablement agafa el disseny de la marca per la popularitat que tenia en aquell moment.

Catalina de Barrio y Angulo. Aquesta impressora comença la seva activitat l'any 1621 després de la mort del seu marit i realitza obres com a *Viuda de Fernando de Correa de Montenegro*. La seva activitat en aquesta primera etapa és relativament curta, fins l'any 1633, quan es casa amb Juan González, qui pren la direcció de la impremta fins el 1633, quan mor. En aquest any reapareix Catalina que imprimeix fins l'any 1639 sota el nom de *Viuda de Juan González* i, a partir de l'any 1640, ja amb el seu propi nom, *Catalina de Barrio y Angulo* o *Catalina de Barrio*. Aquesta impressora, pel que comenta Mercedes

Agulló, tenia una tendència a plets, com podem veure l'any 1648, quan va tenir un amb Francisco Calvo, i l'any 1649, quan va tenir un altre amb Pablo de Val, tot i que no van ser els únics. L'any 1651 fa testament i mor i deixa com a hereu al seu fill Juan Marín de Barrio, fruit del seu tercer matrimoni amb Alonso Martín. A la seva marca podem veure a un griu recolzant una de les potes davanteres a una pedra rectangular i llisa i l'altra pota aixecada, com preparada per atacar. En aquesta marca no hi ha globus alat i tampoc té lema. Desconec el motiu de la seva tria.

Giovanni Griffio. (cf. Biografia més endavant). La seva marca és idèntica a la de Sébastien per què l'hereta de la seva família. També usa el lema *Virtute duce, comite fortuna*.

Girolamo Scotto i hereus⁶⁶. A la seva marca el cap del griu és de lleó i no d'una àguila. El cos del griu és més prim que el de Sébastien i aquet animal recolza tres de les quatre potes directament al globus, és a dir, no hi ha pedra.

⁶⁶ per biografia d'ambdós cf. *Les Tres Gràcies*

Pel que fa a les altres marques on el griu és el motiu central trobem les següents:

La primera marca pertany a Claude Baaleu. Va ser un impressor i llibreter. Sabem que va exercir la seva activitat a París entre 1580 i 1588. Probablement va succeir al llibreter Jean Brachonier, anomenat “el Jove”, del qui es fa càrrec de l'adreça i de la marca del griu. La seva marca és simplement un griu damunt de la gespa amb una pota davantera aixecada. Aquesta marca no té lema. Com he mencionat fa poc, Baaleu hereta aquesta marca de Jean Brachonier.

La següent marca pertany a Denise Cavellat. Va ser una llibretera i impressora, que va néixer al voltant del 1562, filla de l'impressor i llibreter parisenc Guillaume Cavellat i de la seva segona esposa Denise Girault. Es va casar amb el llibreter parisenc Arnold Sittart el 30 de desembre de 1581, amb qui va tenir un fill: André Sittart. Amb aquest processat, cedeix el 13 d'abril de 1592 tots els seus béns a la seva dona. Denise i la seva germana Blanche van tornar a comprar l'any 1600 als seus cohereus les accions de la llibreria de Guillaume Cavellat. Havent-se retirat Blanche de l'associació l'any 1602 per ingressar en un convent a Tolosa, Denise va exercir l'activitat com a impressor sota el seu nom patronímic des de 1602, en successió de la seva mare, amb el seu oncle avi Hiérosme de Marnef. Està testificada com a vídua d'Arnold Sittart des de 1605. Encara està activa el 1616. La seva marca és la mateixa que la del seu pare Guillaume Cavellat. El lema, que actua de marc, és *Virtutis et gloriae comes invidia*, que significa "L'enveja és companya de la virtut i la glòria". Aquesta és una frase que Jean Tixier va incloure en els seus famosos *Epitheta* (cf. *Invidia*, 1524: 218) i que està basat en l'adagi llatí *Virtutis comes invidia*, que coneixem pel *Sophologium* (VI, 27. 1480: 99v) de Jacques Legrand⁶⁷. Fa referència al tarannà de les persones, és a dir, que l'enveja acompanya irremeiablement la fama, és a dir, com més fama i riqueses té una persona, més envejosa serà la gent del seu

⁶⁷ Per informació cf. <http://emblematavaria.blogspot.com/2015/04/sabio-fama-alegoria-invidia-alegoria.html>

voltant, arribant fins al punt de voler fer tot el possible perquè ho deixi ser. Podem interpretar al griu com a protector contra les persones envejoses o la pròpia Enveja. Aquesta marca la hereta del seu pare i la segueix usant amb el seu oncle Hiérosme, llevat del lema, que el modifica.

Aquesta marca pertany a Guillaume Cavellat i Hiérosme de Marnef.

- Guillaume Cavellat va ser un impressor i llibreter jurat de la Universitat de París. Va ser gendre en el seu segon matrimoni, el juny de 1559, del llibreter Ambroise Girault. Mor poc abans del 14 d'agost de 1576. La seva vídua Denise Girault el succeeix, de vegades publicant sota el nom de "Guillaume Cavellat" fins a almenys 1578. Sovint treballa en associació amb Jérôme de Marnef des de 1563, associació que es torna definitiva a partir del 1566. La seva filla Denise Cavellat el succeeix.
- Jérôme de Marnef, també conegut com a Hiérosme, va ser impressor i llibreter jurat de la Universitat de París, fill del llibreter parisenc Geoffroy de Marnef. Treballa de 1547 a 1555 en societat amb la seva germana Denise, vídua del llibreter Ambroise Girault. Més endavant, de 1563 a 1576, s'associarà amb Guillaume Cavellat, gendre de la seva germana, i amb Denise Cavellat entre 1576 i 1595, data de la seva mort.

En aquesta marca podem veure a un griu mirant enrere amb les ales desplegades damunt de la gespa amb una de les potes davanteres aixecada, ja que es prepara per atacar. El lema, que actua de marc, és *Virtute duce crescit fortuna*, que significa literalment "Amb la virtut com a guia, la fortuna creix", és a dir, "Guiat per la virtut, la fortuna creix". Potser aquest lema és com un consell per tenir èxit en qualsevol àmbit de la vida. La tria potser és pels valors d'aquests impressors, que coincideixen amb els del griu: valor, força i vigilància.

La següent marca pertany a Léon Cavellat. Va ser impressor i llibreter. Va néixer el 1553, fill de Guillaume Cavellat i germà del Pierre I Cavellat i Denise Cavellat. En 1578 succeeix a Nicolás Du Chemin, amb la vídua del qual es casa; es diu que tenia 25 anys o més en el moment del seu matrimoni a l'agost de 1578. Va morir a París a l'octubre de 1610. En aquesta marca podem veure a un griu dempeus a sobre d'un llibre i mirant enrere. Agafa amb les dues potes davanteres un escut on hi ha el monograma de l'impressor. Aquesta marca no té lema. El més probable, encara que no hi hagi evidències, és que la figura del griu l'hereti del pare Guillaume i que més endavant la modifiqui.

Aquesta marca pertany a Pitero Paolo Giuliani. D'aquest impressor sabem que va exercir la seva activitat a Roma entre 1609 i 1625. A la seva marca podem veure a un griu mirant enrere, remarcant el valor de la vigilància. Aquest animal està assegut damunt d'un pedestal i amb una pota davantera sosté un llibre, probablement com a símbol de l'ofici de Giuliani. Al pedestal trobem les lletres *Aug. Perus*, que desconec a què fa referència. La tria d'aquest animal mitològic és per què aquest impressor es consagra a *All'insegna del griffo*.

Aquesta marca pertany a Juan Gracián, També conegut com Gratianus a les obres llatines, va ser un impressor i llibreter que desenvolupa la seva activitat quasi exclusivament a Alcalá de Henares entre 1568, quan imprimeix la primera obra, i 1587. No hi ha impresos seus entre 1569 i 1570, però torna a treballar l'any 1571. Aconsegueix el material de Francisco de Cormellas i Pedro de Robles mitjançant Juan de Villanueva quan marxa a Lleida l'any 1571. A partir d'aquest moment desenvolupa una feia continuada imprimint obres religioses, especialment litúrgiques i textos legals. Sense deixar la impremta d'Alcalá de Henares, imprimeix a Madrid l'any 1572. També treballa a Sigüenza l'any 1575. També alguns investigadors assenyalen que va estar a Valladolid i Segovia, però sembla que en aquestes ciutats no va imprimir. Imprimeix l'última obra l'any 1587, any de la seva mort. No obstant el nom de Gracián segueix apareixent en els següents anys en el impresos quan la seva vídua ja estava a càrrec de la impremta. En aquesta marca, com algunes altres, podem veure a un griu damunt de la gespa amb una de les seves potes davanteres aixecada i preparada per atacar. No hi ha lema. Aquesta marca la comença a usar Gracián l'any 1571 i l'aconsegueix de Pedro de Robles i Juan de Villanueva, impressors que la usaven anteriorment.

Aquesta marca pertany a Giovanni Griffio. També conegut com a Jean Gryphe, procedia d'una de les dinasties d'impressors i editors més conegudes de l'Europa del segle XVI, els Gryphe. Originaris d'Alemanya, es van establir primer a París i després a Lió, on Sébastien va començar a imprimir. Més tard van arribar al nord-oest d'Itàlia i es van establir al voltant de 1544 a Venècia i Pàdua. No està clar si Giovanni era fill de Sébastien, i per tant germà d'Antoine. La companyia de Giovanni estava sens dubte entre les més importants de Venècia; el cens nacional d'edicions del segle XVI revisa més de 340 edicions. La seva primera edició datada es va imprimir a Venècia l'any 1544. Van ser nombrosos els editors i llibreters que operaven a Venècia que van recórrer a Giovanni com a impressor, cosa que li va permetre ampliar significativament la facturació vinculada a comandes assegurances sense risc empresarial: entre altres recordem

Francesco de Franceschi, Giolito de Ferrari, Nicolini da Sabbio i Girolamo Scotto. El teatre és el gènere favorit de les impremtes de Giovanni. A partir de les més de tres-centes edicions supervivents, és fàcil identificar el pic de l'activitat de Giovanni a la dècada de 1550: 143 edicions publicades entre 1551 i 1560; 61 daten de la dècada anterior i 80 de la següent; només 40 entre 1571 i 1576. El seu fill Giovanni va continuar el negoci familiar amb 76 edicions entre 1579 i 1599, refugiant-se als clàssics llatins, com Ciceró, Terenci, Sal·lusti i Ovidi, immune als censurs. L'activitat de Giovanni va acabar el 1576, i és raonable suposar que va morir durant el mateix any, potser a causa de la pesta que va delmar una quarta part de la població de Venècia entre 1575 i 1577. A la seva marca podem veure a un griu amb una pota aixecada mirant enrere i passant per un prat florit. És evident que aquesta marca la hereta o bé de Sébastien o bé d'Antoine, per mantenir l'estret parentiu amb la seva dinastia lionesa.

Les dues marques següents pertanyen a Sébastien Gryphe. Va ser impressor i llibreter originari de Reutlingen, a Suàbia, fill de l'impressor Michael Greif. Va treballar a Venècia i després es va instal·lar a Lió abans de 1524 a petició, pel que sembla, dels associats de la Compagnie des libraires. Va ser autor de nombrosos prefacs i epístoles dedicatòries. Es diu que tenia 63 anys al moment de la seva mort, l'any 1556. La seva vídua Françoise Miraillet i el seu fill Antoine Gryphius ho succeiran sota el nom de *Hereus de Sébastien Gryphius*:

- A la primera marca podem veure a un griu damunt d'un prat mirant enrere amb una pota davantera enlaire. En una variació d'aquesta marca podem veure al griu mirant cap endavant amb el bec obert, remarcant l'amenaça i la força d'aquest animal. En aquest cas, les marques no tenen lemes.
- A la segona marca podem veure a un griu a un prat florit. Aquí el griu està en postura d'atac: dempeus, amb el bec obert i amb les potes davanteres aixecades. Al marc de la marca hi ha el lema *Virtute duce, comite fortuna*, que significa

literalment "Amb la virtut com a guia, la fortuna és companya". Es pot traduir com "Els que tenen la virtut com a guia, tenen la fortuna com a companya" i pot ser un consell o lema de vida per a Sébastien.

La tria del griu com a imatge central ve influenciada pel seu cognom, per honorar al seu llinatge.

La següent marca pertany a Anton Hierat⁶⁸. A la seva marca podem veure al centre a un griu dempeus. Amb una urpa agafa un cinta o un pergami i amb l'altra sosté un escut amb el monograma de l'impressor. A sota en una cartel·la podem veure el lema *Virtute duce, comite fortuna*, que significa literalment "Amb la virtut com a guia, la fortuna és companya". Es pot traduir com "Els que tenen la virtut com a guia, tenen la fortuna com a companya". Als costats hi ha figures al·legòriques: a la dreta trobem a l'Oportunitat i a l'esquerra a Minerva. L'Oportunitat, per què l'ha sabut aprofitar, i a Minerva, per què és la deessa de la saviesa i educació i concorda amb la temàtica dels llibres. Hi ha una variació d'aquesta marca on hi ha figures al·legòriques cristianes:

- A la part superior podem veure a l'esquerra a l'Esperança, al centre a la Fe i a la dreta a la Caritat.
- A la part inferior també hi ha: a l'esquerra a la Veritat i al seu costat a la Justícia i a la dreta, sostenint la columna, la Fortalesa i desconec la figura que hi ha al seu costat.

Considero que totes aquestes al·legories reforcen els valors i les virtuts cristianes de Hierat. La tria del griu com a figura central i del lema pot ser o bé per influència de Sébastien Gryphe o per algun motiu estilístic, és a dir, per substituir al lleó potser tan vist en els escuts de les famílies d'aquella època. També pot ser per la vinculació amb Crist.

⁶⁸ per biografia cf. *Concòrdia*

Aquesta marca pertany a Paul Wilhelm Metternich. Sabem que aquest impressor va néixer l'any 1624 i va exercir la seva activitat a Colònia entre 1650 i 1670, any de la seva mort. A la seva marca podem veure entre dos arbres florits a un griu dempeus que amb les seves potes davanteres sosté un escut amb el monograma de l'impressor. El griu mira cap enrere, símbol de la vigilància característica d'aquest animal. En aquesta marca no hi ha lema. Considero que la tria del griu per part de l'impressor és per un motiu similar al de Hierat: pels valors de l'animal i el que representa o també com a substitució de lleó.

Aquesta marca pertany a Johann Reiffenberger. D'aquest impressor i editor sabem que va exercir la seva activitat a Jena entre 1624 i 1641. En aquesta marca podem veure a un griu coronat, remarcant la reialesa d'aquest animal, i dempeus que es recolza amb les potes del davant en un escut on figura les inicials de l'impressor. Amb una de les potes sosté tres roses, que poden simbolitzar la puresa d'aquest animal. Al marc hi ha el lema *Gratia domini sufficit mihi* que significa "La gràcia del Senyor m'és suficient", que fa referència al que necessita aquest impressor tant en el negoci com en la vida. Potser Johann tria al griu com a al·legoria de *Christus Rex*, per la doble naturalesa del griu i la corona.

Aquesta marca pertany a Girolamo Scotto⁶⁹ i Giovanni Battista Tramontin. Pel que fa a Giovanni Battista Tramontin sabem que va ser un impressor que va exercir la seva activitat a Venècia entre 1680 i 1697. En aquesta marca podem veure a un griu que recolza tres potes damunt d'una àmfora, símbol del coneixement. Aquest animal té una pota davantera aixecada, disposada a atacar, i la llengua fora, símbol de la llibertat d'expressió d'idees, potser censurades en aquell moment a Venècia, per demostrar que la única força no és la física sinó també la mental. No hi ha lema en aquesta marca. La tria per part de Girolamo Scotto ve probablement influenciada per la col·laboració amb Giovanni Griffio. Pel que fa a la tria de Giovanni Battista Tramontin la desconec, he pensat que podria haver estat un dels hereus de Girolamo, però no pot ser per les dates, ja que l'empresa es va dissoldre l'any 1613. Una possible opció, encara que no hi ha dades sobre això, és que Tramontin la recuperi d'algun dels llibre de Girolamo.

La última marca pertany a Willem van Tongheren. Sabem que va ser un impressor que va néixer a Amberes i en aquella ciutat va exercir la seva activitat fins l'any 1629. A la seva marca podem veure damunt d'una plana a un griu dempeus mirant cap a la dreta. Té les dues potes davanteres aixecades, en posició d'atac, i té la llengua fora. Al marc trobem el lema *Parta tuere*, que significa "Protegeix els béns", que sembla una exhortació al griu per què compleixi la seva funció. Potser tria al griu com a protector de la seva impremta i el que ha aconseguit amb aquesta. Fins i tot, podem considerar que agafa aquest animal amb pensament cristià, entenent que el griu és Jesús i és ell qui protegeix tot, però no hi ha dades que ho corroborin.

⁶⁹ per biografia cf. Les Tres Gràcies

4.16. HERMA

Era un pilar quadrat o rectangular de pedra sobre el qual es col·locava un bust, normalment del déu Hermes, habitualment amb barba, signe de força física, i la seva base s'adornava amb un fal·lus en erecció, símbol de masculinitat i de disposició a les armes. S'empraven com a fites o marques per assenyalar i delimitar carreteres i fronteres, i marcar els límits de les propietats, encara que també tenien una funció d'allunyar allò maligne, ja fos esperit, adversitat o enemic. A Atenes es col·locaven fora de les cases per atraure la bona sort. Cada barri tenia el seu herma. Hi ha certes dificultats sobre la qüestió del seu origen i significat com a símbols d'Hermes. Una de les més importants característiques en la mitologia d'Hermes és la seva presidència a l'intercanvi: comerç, viatges, camins, fronteres i altres, i no hi ha dubte que era fonamental en aquestes relacions, atès que aquestes eren les que es pretenia que representés en els hermes dels grecs.

La marca amb aquest aparell antic com a motiu central pertany a Pietro Bartoli⁷⁰. En aquesta marca veiem un herma amb cos humà i un corona de llorer i un gos que l'està bordant. A sobre del gos hi ha el lema *Quid babula surdo*, que significa “Ensordeixo al que és un xerraire”, fent referència a la funció de l'herma que, com he mencionat anteriorment, és allunyar als mals i el gos tenia connotacions negatives a la Grècia Antiga. Desconec el motiu de la tria.

4.17. HIPOCAMP

Segons explica Pausània⁷¹ és un cavall marí amb la part inferior del cos des del pit en forma de balena o peix: τοῦ Ποσειδῶνος δέ εἰσιν ἐπειργασμένοι τῷ βάθρῳ <...> καὶ ἵππος εἰκασμένος κήτει τὰ μετὰ τὸ στέρνον. L'hipocamp apareix com a símbol de Posidó i són els que tiren del carro pel mar d'aquesta divinitat, com diu Virgili⁷²: *Est in Carphatio*

⁷⁰ per biografia cf. *Hidra de Lerna*

⁷¹ *Descripció de Grècia*, II 1.9

⁷² *Geòrgiques*, IV 387-389

Neptuni gurgite vates caeruleus Proteus, magnum qui piscibus aequor et iuncto bipedum curru metitur equorum. Se'ls considera símbol de fidelitat i lleialtat.

La primera marca pertany a Balthazar Arnoullet. Va ser un impressor, llibreter i editor d'atles, fill gran d'Olivier Arnoullet i gendre de Jean Barbou. De 1542 a 1544, treballa en associació amb els Hereus de Jean Barbou. Als anys 1552-1553 imprimeix clandestinament a Viena la *Christianismi restitutio* per a Michel Servet, després de la qual cosa va ser processat i empresonat. Va morir poc després del 20 de novembre de 1556, ja que a l'any 1557 ja apareix el nom de la seva vídua. A la seva marca podem veure a un hipocamp estirat al terra. Amb una de les seves potes abraça la punta d'una espasa de la qual pengen de la guarda els plats d'una balança. Les cordes dels plats formen un cercle dins dels quals trobem a cadascun la lletra C, que desconec a què fa referència. Aquesta marca no té lema. Considero que agafa la tria del hipocamp i la balança amb l'espasa per haver estat empresonat, com per indicar que la justícia sempre és fidel a qui no és culpable, però no hi ha dades que ho corroborin.

La següent marca pertany a Johann Gymnich i Anton Hierat⁷³. A la seva marca podem veure a un hipocamp que abraça amb una de les seves potes un ceptre damunt del qual hi ha una grua que amb el bec agafa una serp. Al marc podem llegir el lema *Discite iustitiam moniti*, que significa "Estigueu alerta, apreneu la justícia". Aquesta és una frase de l'Eneida de Virgili⁷⁴ on Flègies adverteix: *Discite iustitiam moniti et non temnere divos*, és a dir, "Estigueu alerta, apreneu la justícia i no menyspreu els déus". Desconec el seu significat, però potser és quelcom similar a una al·legoria a la fidelitat de la justícia. Gymnich i Hierat comparteixen la marca per la seva relació familiar.

⁷³ per biografia cf. *Concòrida*

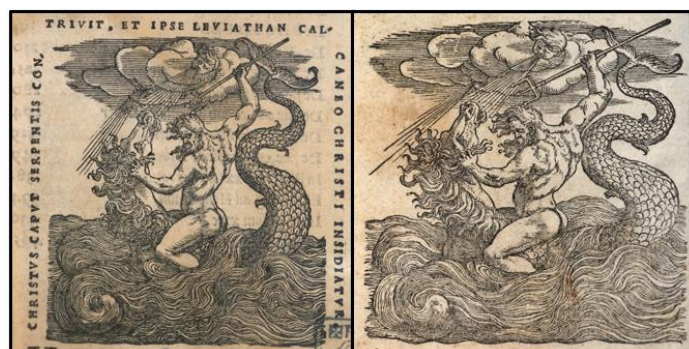
⁷⁴ VI, 620

L'última marca pertany a Comin da Trino. Tot i que Comin va ser un dels tipògrafs de Venècia més actius del segle XVI, no se sap res definitiu sobre la seva vida. Presumiblement va néixer a la petita ciutat de Trino al voltant de 1510. No es pot afegir un cognom precís al seu nom inusual, que podria ser un diminutiu de Cosimino, encara que sovint s'ha argumentat, de manera poc fiable, que era cosí del tipògraf Gabriele Giolito de' Ferrari. Sincero l'anomena *Comino Giolito Ferrari, cugino di Gabriele*, però no hi ha evidència d'això. La majoria dels bibliògrafs més autoritzats afirmen que la seva carrera tipogràfica a Venècia va durar des del 1540 fins al 1574. Durant aquest període sembla haver imprès molt més de dos-cents llibres i probablement la seva producció s'acosti als tres-cents. A la Biblioteca Britànica hi ha un llibre, datat del 1539, que si bé no està signat per Comin com a impressor, se li atribueix a ell perquè conté almenys una inicial xilogràfica, que apareix en llibres signats per ell el 1540. Per tant, sembla probable que Comin iniciés el seu treball com a tipògraf l'any 1539. Comin sovint imprimia en nom de diversos editors, inclosos Vincenzo Valgrisi (1540), Bernardino Bindoni (1545) i altres. També va imprimir en nom de molts llibreters que coneixem només pel nom de la botiga, com *Al segno del Diamante* i *Al segno della Cognitione*. Tot i el seu prolífic èxit com a tipògraf, sembla que Comin va tenir especial cura des del principi fins al final de la seva carrera a ocultar qualsevol informació sobre la seva persona. De deu dels seus llibres examinats l'any 1544, cap no revela la seva direcció. A l'any 1568 una important obra lingüística que va imprimir va ser el *Dittionari volgare et latino*. No se sap quan va morir Comin. Els anys de la seva activitat més intensa com a impressor van de 1540 a 1550, després d'aquest any sembla que la seva producció anual disminueix. Comin

manifestament no va deixar hereus, encara que la nota tipogràfica *Eredi di Comin da Trino* va ser suggerida per un bibliògraf per a un llibre datat el 1576.

A la seva marca podem veure al mar a Posidó a llocs d'un hipocamp. Posidó agafa la crinera d'aquest animal mitològic amb la mà esquerra mentre que amb la dreta agafa la fitora, arma amb la que se sol representar a aquest déu. Per la postura de Posidó i per la posició i l'expressió del hipocamp, sembla que el déu està a punt de matar a aquest animal. Al voltant d'aquesta marca trobem el lema *Christus caput serpentis contrivit, et ipse leviathan calcaneo Christi insidiatur*, que significa "Crist va trepitjar el cap d'una serp, i el mateix Leviatan està a l'aguait del taló de Crist", que fa referència al Leviatan, un monstre marí gegant creat per Déu. Suposo que interpreta que Déu és Posidó i el Leviatan és l'hipocamp. El motiu de la tria el desconec, però potser agafa aquestes dues figures com a al·legories a la cognició quan imprimeix a la llibreria *Al segno della Cognitione*. Hi ha una variació on la marca no té lema.

4.18. JANUS

És el déu romà de les portes, els començaments i els finals. Per això se'l va consagrar el primer mes de l'any (*Ianuarius*) i se l'invocava públicament el primer dia d'aquell mes. Janus és representat amb dues cares, mirant cap a banda i banda del seu perfil, en algunes una cara és la d'un jove i l'altra d'un home d'edat adulta amb barba, encara que també es poden trobar ambdues cares sent representades amb barba. Es diu que quan els sabins van intentar prendre el Capitoli, Janus va fer brollar aigües bullents sobre els enemics, repel·lint-los. Per això se l'invocava en començar una guerra, i mentre aquesta durés, les portes del seu temple romanien sempre obertes, per tal que acudís en ajut de la ciutat; quan Roma estava en pau, les portes es tancaven.

Hi ha tres marques amb Janus essent la figura central:

La primera marca pertany a Peter Braubach. Ell va ser el primer impressor de llibres a la ciutat imperial de Schwäbisch Hall des de 1536. Peter Braubach va estudiar a la Universitat de Wittenberg i després es va fer càrrec de la impremta del seu sogre a Haguenau a Alsàcia. Probablement va ser impulsat per Johannes Brenz a traslladar la seva impremta a Schwäbisch Hall. Allí va instal·lar el seu taller en una casa a Zollhüttengasse. A Schwäbisch Hall, Peter Braubach va imprimir 38 obres conegudes, sobretot Philipp Melanchthon, Johannes Brenz i altres teòlegs i humanistes, així com clàssics grecs i llatins com Ciceró, Ovidi i Xenofont. Després de quatre anys a Schwäbisch Hall, es va traslladar a Frankfurt am Main, on va morir el 1567.

En la seva marca podem veure un escut amb la representació típica de Janus, un home amb dues cares de perfil ambdues amb barba. Peter Braubach, que era gendre i soci de Johann Setzner, heretarà la marca i la impremta de Setzner quan aquest mori.

La segona marca pertany a Johann Setzner. Més conegut com a Jean Secer, va ser un impressor nascut a Lauchheim (Baden-Württemberg). També va ser gendre de l'impressor Thomas Anshelm, a qui va seguir a Haguenau l'any 1516. L'any 1522 va marxar a estudiar medicina a Wittenberg. De tornada a Haguenau a finals de març de 1523, es va fer càrrec de la impremta de Thomas Anshelm, que va morir aquell mateix any. Va publicar els escrits de diversos autors humanistes i reformadors en llatí, però també va publicar treballs escolars i acadèmics, així com obres clàssiques, gregues i llatines. Va morir a Haguenau el febrer de 1532. En no estar d'acord els seus hereus, el seu soci i gendre, Peter Braubach, assumeix la direcció de la impremta i publica fins al març de 1534 sota el nom *Héritiers de Johann Secerius*. Aquesta marca és molt similar a la de Braubach: un cap amb les dues cares de Janus, també ambdues amb barba. Desconec el motiu de la seva tria, però potser fa referència als seus estudis: una cara representa a la medicina i l'altra a les lletres i al llatí i grec.

La tercera i última marca pertany a Giovanni Domenico. Sabem que va ser un impressor i llibreter que va exercir la seva activitat a Nàpols entre 1633 i 1654. En aquesta marca podem veure a Janus assegut en un coixí sobre una capsa. Aquí la representació de Janus és la d'un home vell amb una llarga barba i la d'un home jove. Aquí Giovanni tria a Janus com a símbol del creixement dels joves fins a l'edat adulta, perquè podia veure el passat amb una cara i el futur amb l'altra. Aquí Janus té cos i porta una vestimenta de bufó o noble de l'època. Amb la mà dreta agafa el que sembla una corona de llorer i amb la dreta quelcom que desconec què és. A sobre de la figura del déu veiem en una cinta el lema *Vetusta nouitas*, que significa "La joventut vella", fent referència a la simbologia que he esmentat abans. Desconec el motiu de la seva tria.

4.19. JULI CÈSAR

Gai Juli Cèsar va néixer el 12 de juliol de l'any 100 a.C a Roma. El seu pare era Gai Juli Cèsar, un polític romà, i la seva mare va ser Aurelia Cota. Va començar a subvencionar festes i obres públiques i a ocupar càrrecs molt influents com el de qüestor, edil, *pontifex maximus*, pretor i propretor. Als quinze anys es va casar amb Cornelia, filla d'un dirigent màxim del partit popular i un home realment poderós a Roma, amb qui va tenir una filla, Júlia. Juli Cèsar va haver d'exiliar-se a Àsia per culpa de Sila. Quan aquest mor l'any 78 a.C, Cèsar torna a Roma. El 60 a.C. es va unir a Cras i Pompeu per formar un triumvirat i aquí comença la rivalitat entre Pompeu i Cèsar, que dona pas a una guerra civil. Al 48 a.C. Pompeu mor i Cèsar puja al tron com a dictador. La seva segona esposa Pompeia va morir i es va casar amb Calpurnia, amb la qual no va tenir cap fill home que li passés al

tron. Al seu testament va posar com a hereu el seu nebot Octavi, que seria el següent emperador de Roma. Cèsar va morir l'any 44 a.C. assassinat per un grup de senadors que van conspirar contra ell per acabar amb la seva dictadura.

Les dues marques amb la figura central essent Juli Cèsar és Louis Billaine. Va ser un impressor i llibreter de l'ordre de *Saint-Benoît*, fill de l'impressor i llibreter parisenc Jean Billaine, a qui va succeir en el privilegi d'impressor dels benedictins. També succeeix el llibreter Pierre Lamy, amb la vídua del qual es casa el 1662. Té diversos dipòsits-sucursals a l'estranger, el més important dels quals potser està encapçalat a Roma pel llibreter Crozier. Va morir a París a l'agost de 1681. Li va succeir la seva vídua.

En la primera marca podem veure un bust de Juli Cèsar coronat amb una corona de llorer mirant cap a la dreta de la marca. Aquest bust alhora es rodeja per una altra corona de llorer. Les dues corones de llorer fan referència a la importància i als nombrosos èxits en campanya d'aquest home. Als costats podem veure dos cercles que pengen de la cinta on es troba el lema. Al cercle de la esquerra hi ha un monograma amb les inicials de l'impressor i al cercle de la dreta podem veure un cor amb foc travessat per una fletxa. El lema és el següent: *Aut Cesar aut nihil*, que significa "O Cèsar o res". Aquesta frase s'usa per donar a entendre que algú no vol assumir un càrrec o responsabilitat menor de la que ja té o pretén. També serveix per assenyalar que una persona no admetrà ser el segon en alguna cosa, que és la primera o no és res. L'origen de l'expressió el trobem en el crit a l'uníson que van fer els homes de Juli Cèsar quan, el 10 de gener del 49 a.C. abans d'enfrontar-se al general Gneu Pompeu Magne, donant així inici a la Guerra Civil⁷⁵.

⁷⁵ <https://blogs.20minutos.es/yaestaellistoquetodolosabe/tag/aut-caesar-aut-nihil/>

A la segona marca podem veure una palmera en el que sembla Egipte, ja que al costat dret de la palmera hi ha una piràmide, d'on pengen dos medallons. El medalló de la dreta és el mateix que he descrit anteriorment, és a dir, el bust de Juli Cèsar amb el lema *Aut Caesar aut nihil*. Al medalló de la esquerra podem veure un lleó amb una corona aixecant la pota dreta del davant. A sobre d'aquest medalló torbem el lema *Ex ungue leonem*⁷⁶, que significa "Per una urpa (es coneix) al lleó". A la palmera en una cinta trobem el lema *Curvata resurgo*, que significa "Doblegada, em poso dempeus", fent referència al propi arbre o a alguna experiència personal on el negoci de la impremta no li anés bé i per certs factors que desconexem es torna a redimir.

Crec que la tria de la figura de Juli Cèsar és pels dipòsits que aquest impressor tenia, trobant-se el més important a Roma. Potser com que el més important era de Roma volia fer alguna mena d'homenatge posant a la seva marca la persona que podríem dir va ser la més important en aquell imperi.

⁷⁶ Aquesta frase fa referència a un episodi que va ocórrer a Londres el 29 de gener de 1697. Va consistir en la presentació de dos difícils problemes matemàtics a la comunitat científica de l'època, establint-se un termini de sis mesos per a la resolució de tots dos. Complert el termini, només Gottfried Leibniz havia resolt un dels dos, i per mitjans matemàticament penosos. El termini va ser estès sis mesos més, amb els mateixos resultats. Passat un any, un dels problemes seguia sense ser resolt, i l'altre esperava encara una solució elegant i referida al cas general. Sir Edmond Halley es va adonar que Sir Isaac Newton no havia estat informat del desafiament, i li va portar tots dos problemes. Isaac va resoldre els dos problemes i va publicar les solucions de forma anònima. L'organitzador del concurs, Johann Bernoulli, a penes llegit el text amb les solucions, va declarar que estava segur de que el vencedor era Newton. Quan li van preguntar per què (essent un article anònim), va respondre amb la cèlebre frase: *Tanquam ex ungue leonem*, figuradament "perquè reconec les urpes del lleó", en el sentit de que només Newton podria ser capaç de resoldre tals problemes en un estil clar, concís, brillant i fàcilment recognoscible per a Bernoulli.

4.20. JUSTÍCIA

La Justícia (*Iustitia*) era una divinitat romana, personificació de la justícia. L'equivalent grec és Temis. Segons Hesíode⁷⁷ és filla de Gea i Úranos. Se sol representar a aquesta deessa portant una balança, perquè el propòsit de la justícia és trobar l'equilibri entre les dues parts afectades: el demandant i l'acusat. De vegades també porta una espasa, que en principi era un atribut de Nèmesi, símbol del càstig. A partir del segle XV una bena es posada als ulls, representant les decisions objectives i imparcials sense influències de riqueses, política o fama.

Hi ha dotze marques amb la Justícia essent la figura central:

La primera marca pertany a Jean Frellon. Pot ser nebot o fill de Jean Frellon I, llibreter a París. Abans de 1538, va treballar com a empleat de l'impressor Conrad Roesch a Basilea. Va anar a aquesta ciutat ja sigui per formar-se al negoci de les llibreries o per allunyar-se de París, on les seves opinions calvinistes feien perillosa la seva estada. S'informa de la seva presència a Lió el 1536, però probablement sigui anterior. Jean Frellon va sol·licitar llavors com a soci al seu germà François, el nom del qual estava inscrit a partir de 1537 a les publicacions de l'Ecu de Colònia, i va desaparèixer l'any 1546, data probable de la seva mort. Jean Frellon ocupava un bon lloc a Lió. Va ser rector i després tresorer de General Alms. Va treballar amb els impressors Jean Barbou, els germans Melchior i Gaspar Trechsel, Guillaume Rouillé i especialment amb Antoine Vincent, entre d'altres. A la mort de Jean Frellon II el 1570, Antoine de Harsy es va fer càrrec de la gestió de la impremta del seu cunyat. Hi ha dues marques:

- A la primera marca podem veure a la Justícia cristianitzada. Se la representa com a un àngel i vestint una túnica que li deixa els pits al descobert. Amb la mà dreta agafa una espasa i amb la mà esquerra sosté una balança. Al costat dret de la balança penja un llibre i a l'altre costat un globus amb una creu a sobre, que representa a la Terra i simbolitza el poder terrenal i a Jesús com a *Salvator Mundi*. A un costat trobem el lema *Iustitia Domini manet in aeternum*, que significa " La Justícia del Senyor roman per sempre", fent referència a quan l'ànima d'algú està a punt d'entrar al cel, Déu sempre jutjarà les accions que aquella persona ha fet durant la seva vida, en aquest cas amb l'ajuda d'aquesta deessa romana.

⁷⁷ *Teogonia*, 133-136

- La segona marca és molt similar. L'única diferència és que té l'espasa enlaire amb un crani humà clavat en ella, suposo que d'alguna persona que acaba de matar per haver pecat.

En ambdues marques al núvol darrere de la Justícia trobem el nom d'aquesta deessa en llatí. Amb la mà amb la que agafa la balança trobem el lema *In statera domini pendemus omnes*, que significa "Tots pesem a la balança del Senyor", fent referència a que Déu vigila les nostres accions, tant les bones com les dolentes. Al centre de la balança hi ha una cartel·la on posa *Unusquisque nostrum pro se rationem reddet Deo*, que sembla ser una cita bíblica. Significa "Cadascun de nosaltres donarà compte a Déu". Sabem que aquesta marca la fan servir especialment al començament de la seva carrera, quan llatinitzen el seu nom a *Frellaei*, però desconec el motiu de la tria.

La següent marca pertany a Carlo Giuseppe Gallo. D'aquest impressor sabem que va exercir la seva activitat com a impressor a Milà entre 1730 i 1733. En aquesta marca podem veure a la Justícia asseguda en unes ruïnes del que sembla un temple grecoromà. Vesteix una llarga túnica que li deixa els pits a l'aire i unes sandàlies. Amb la mà dreta agafa una balança amb una corona a l'esquerra i una copa a la dreta. Als peus d'aquesta deessa trobem diversos eines, com una esquadra, un compàs, un angle, un mirall, un llibre o un parell de corones. Amb la mà esquerra agafa un escut amb un rusc d'abelles, significat del qual desconec. A la part superior d'aquest escut trobem el lema *Mens omnibus una*, que significa "Hi ha una única ment/coneixement per a tots". Desconec el motiu de la tria.

Aquesta marca pertany a Wolfgang Eder. Sabem que aquest impressor va exercir la seva activitat a Ingolstadt entre 1577 i 1597. En aquesta marca podem veure a la Justícia dempeus sobre una pedra o globus amb el monograma de l'impressor. La Justícia, té una llarga cabellera i vesteix una túnica. Amb la mà dreta agafa una balança i amb l'esquerra una espasa. El marc que envolta a aquesta deessa són branques potser de palma, potser simbolitzant la victòria en els judicis. Desconec el motiu de la tria.

Aquesta marca pertany a Johann Kinckius. Sabem que aquest impressor va néixer a Heinsberg l'any 1579 i que va treballar a Colònia entre 1606 i 1656, un abans de la seva mort. És responsable de més de 560 impresos. A la seva marca podem veure a una Justícia cristianitzada en un paisatge que sembla un llac. La Justícia vesteix una indumentària de l'època del segle XVI-XVII i en aquest cas no té cap bena als ulls. Amb la mà esquerra agafa l'espasa i la balança i amb la mà dreta agafa el corn d'un unicorn. En una cinta trobem el lema *In sanctitate et iustitia coram ipso*, que significa "Li servim en santedat i justícia sota la seva mirada". Aquesta és una cita treta del Cant de Zacaries⁷⁸. Considero que la tria del lema és com una representació dels valors cristians de Johann. La tria de la Justícia i de la l'unicorn simbolitzen la justícia i la santedat que surten al lema.

⁷⁸ Lluc 1:75

La següent marca pertany a Guillaume de Luynes. Va ser impressor i llibreter jurat de la Universitat de París. Fill del tresorer de la duquessa de Mercœur. Va ser aprenent el 1640, com a mestre llibreter el 19 d'octubre del 1651 i va començar a exercir abans del 1647, potser ja el 1643. Era gendre del llibreter parisenc Toussaint I Quinet. Va rebre la seva impremta al juny de 1668. Va morir abans de 1719. A la seva marca podem veure a la Justícia vestint una llarga túnica. En aquest cas, la Justícia té una bena als ulls, sosté una espasa amb la mà dreta i una balança amb la mà esquerra. Aquesta marca no té lema. Desconec el motiu de la tria d'aquesta figura.

Aquesta marca pertany a François Muguet. Va ser impressor i llibreter, fill de l'impressor-llibrer de Lió Louis Muguet. Va arribar a París el 1653, on va ser aprenent de l'impressor-llibrer Pierre II Des Hayes. Es va casar amb la seva neboda Catherine Pillé, filla del llibreter-enquadrador Jean Pillé, l'octubre de 1655, i a qui va succeir el 1659. Va ser nomenat impressor ordinari del Rei el 1661 i impressor de l'Arquebisbe de París el 1664. Des del 1683, com a impressor parlament de París, dirigeix la impremta reial de Versailles, especialitzada en la impressió de documents per a l'exèrcit i els edificis del Rei, que confia més endavant als seus fills François-Hubert. Va morir a París al febrer de 1702. En aquesta marca podem veure a la Justícia en una ciutat, potser París, vestint una llarga túnica i amb els ulls embenats. Amb la mà dreta agafa una espasa i amb l'esquerra la balança. Aquesta marca no té lema. Potser tria aquesta figura quan hereta la impremta de Jean Pillé.

Aquesta marca pertany a Giuseppe Panialis. Sabem que va ser un tipògraf de Vercelli que va exercir la seva activitat entre 1768 i 1800. En aquesta marca podem veure a la Justícia asseguda en un tro vestint un casc amb plomall, túnica i sandàlies. Amb la mà esquerra sosté una espasa i amb la mà dreta agafa una balança. Darrere seu hi ha una palmera i al seu voltant hi ha un globus terraqüi i una trompeta. Aquesta marca no té lema. Desconec el motiu de la tria.

Aquesta marca pertany a Benoît Rigaud. Va ser un llibreter. Sabem que va començar la seva activitat a Lió l'any 1556, un any després de casar-se i esdevenir gendre de l'impressor i gravador lionès Corneille de Septgranges. Abans del 1562 va tornar a casar amb la filla de l'impressor Antoine Dumergue. De 1556 a 1558, treballa en associació amb el seu nebot per matrimoni Jean Saugrain. El testimoni dels seus hereus apareix des de 1597, any de la seva mort probablement. En aquesta imatge podem veure el que sembla una estàtua de la Justícia damunt d'un pedestal. En aquest cas, la Justícia està vestida com una reina del segle XVI: amb corona i el vestit típic de reina, indicant que és la sobirana de les persones. Amb la mà dreta agafa una espasa i amb la mà dreta una balança. A la base del pedestal podem veure a homes, dones i nens suplicant a aquesta estàtua demanant que els protegeixi i que els ajudi. Darrere del cap de la Justícia, en una cinta, trobem el lema *Cuique suum*, que significa "a cadascú el seu" o "que tots tinguin el que li correspon". Aquesta és una frase popular que molts autors antics usen. Plató⁷⁹ ofereix la definició provisional de que la justícia és quan cadascú s'ocupa dels seus propis assumptes i s'absté de ficar-se en els afers dels altres. Cadascú ha de fer segons les seves habilitats i capacitats per servir al país i la societat en el seu conjunt. Ciceró⁸⁰ diu que la Justícia fa a cadascú el que li correspon. Suposo que Rigaud aquest lema com a màxima en la seva vida quotidiana i el representa a la seva marca gràficament mitjançant la Justícia.

⁷⁹ *República*, 4.433a

⁸⁰ *De Natura Deorum*, III, 38

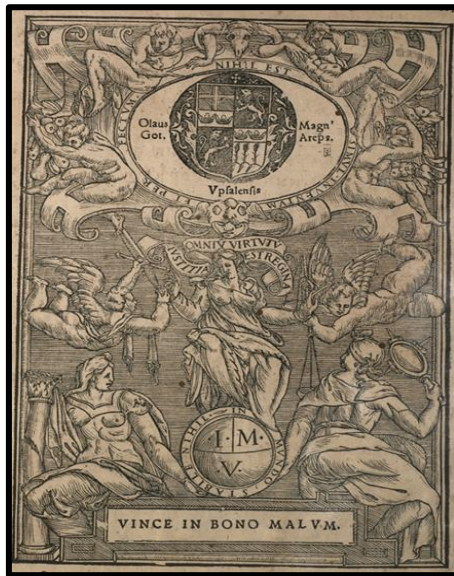

Aquesta marca pertany a Hendrik Thieullier, a la seva vídua i als hereus de Hendrik. Sabem que aquest impressor va exercir la seva activitat a Anvers fins 1696, any de la seva mort. La seva muller va estar al capdavant de la seva impremta i va treballar en associació amb el seu fill Hendrik II de 1698 a 1701. A la seva marca podem veure a la Justícia, que s'assembla molt a la Verge Maria, asseguda i vestint una túnica. Amb la mà dreta agafa una espasa i amb la mà esquerra una balança. Desconec el motiu de la seva tria.

Aquesta marca pertany a Giovanni Maria Viotti. Sabem que va començar la seva activitat com a impressor a Roma l'any 1553 fins l'any 1555. També sabem que va traslladar-se a Venècia l'any 1563 fins l'any 1564, probablement l'any de la seva mort. A la seva marca podem veure al centre a la Justícia vestint una llarga túnica recolzada en un globus que conté les lletres *IMV*, les inicials de l'impressor i el lema *In mundo stabile nihil*, que significa "Al món no hi ha res estable/segur". Un àngel li dona a la mà dreta de la Justícia una espasa i un segon àngel li dona a la mà esquerra la balança. A sota de cada àngel hi ha una figura al·legòrica: a l'esquerra de la marca la Temprança i a la dreta la Veritat. Aquestes dues figures estan assegudes sobre el lema *Vince in bono malum*, que significa "Venç el mal amb el bé o "Derrota el mal amb el bé". El lema prové d'una cita de la

Bíblia⁸¹, entenent que la Justícia és el bé. Damunt del cap de la Justícia, en una cinta, trobem un tercer lema que és *Iustitia omnium virtutum est regina*, que significa "La Justícia és la reina de totes les virtuts", fent referència a que la Justícia és allò que governa el món. A sobre d'aquest lema hi ha un escut d'armes que desconec de quina ciutat és. Al voltant d'aquest escut trobem el quart lema *Nihil est simul inventum et perfectum*, que significa "Res és alhora concebut i perfeccionat", que diuen que és una frase de Ciceró. Suposo que Viotti tria tots aquests lemes que han influenciat a la seva vida i ha atribuït al·legories a cadascun.

4.21. MONSTRE

Les sirenes eren filles d'Aquelou i Melpòmene, una de les Muses. Hi havia nou: Aglàope, Telxiepia, Pisínoe, Parténope, Ligeia, Leucosia, Molpe, Radne y Teles. D'elles, algunes tocaven la cítara, altres cantaven i unes altres tocaven la flauta i amb això persuadien els navegants a quedar-s'hi⁸².

Aquesta marca pertany a Gérard Morrhy. Va ser un impressor i llibreter que es nombrava a ell mateix *Campensis* (provinent de Kampen, als Països Baixos; Kempen, a Alemanya, Westfàlia; o Kempten, a Alemanya, Suàbia). Va ser certificat des de 1527 a la Universitat de París, on va practicar la impremta des de 1529 a 1532. En aquella mateix ciutat va treballar sovint per al llibreter Jean Pierre. En aquesta marca podem veure a una sirena representada com els grecs antics ho feien. La sirena amb cos de dona i cua de peix són

⁸¹ *Epístola de Sant Pau als Romans*, 12:21

⁸² Apol·lodor, *Epítome* VIII, 18-19

posteriors, sorgeixen durant l'Edat Mitjana. Hi ha una ceràmica àtica feta entre els anys 480–470 a. C. que representa el famós moment quan Odisseu, desitjós de sentir el seu cant, ordena als seus tripulants que es tapessin les orelles amb cera, per suggeriment de Circe, i que a ell l'amarressin al pal de la nau per poder escoltar el cant d'aquelles criatures. En aquesta ceràmica podem veure com les Sirenes tenen cap de dona, cos d'au amb ales i plomes i urpes. A la marca de Gérard veiem una criatura similar: una dona amb ales i urpes, tot i que també hi ha influència de la sirena amb cua de peix. No té lema. La tria d'aquest monstre la desconec, però potser la va triar per demostrar que en una cosa lletja també hi pot haver bellesa, és a dir, que una marca tan lletja pot estar dins d'un llibre bonic.

4.22. NÀUFRAG

Aquesta marca pertany a Pierre de la Rovière. Va ser un impressor i llibreter que va començar la seva activitat a Ginebra l'any 1599, tot i que utilitza també les adreces falses de Colònia i Saint-Gervais-les-Bains. Va morir l'any 1622, ja que els seus hereus comencen a aparèixer testimoniats a les obres. Jo crec que aquesta marca fa referència al naufragi d'Odisseu⁸³ abans d'arribar al país dels feacis, el moment abans en el que l'heroi es llanci a l'aigua. Podem veure a Odisseu, vestint la roba que Calipso li dona, en una postura que recorda a algú que es llançarà de cap al mar. Al seu voltant podem veure les bigues del que era abans la seva embarcació, destruïda per l'onada enviada per Posidó. A la part superior dreta, al cel, podem veure una mà que surt del cel, que ha de ser la d'Atena. Podem interpretar també que Odisseu prega a Atena, ja que al llarg de totes les seves aventures, Odisseu prega nombroses vegades a Atena, o Pallas Atena, com per exemple la que veiem al final del Cant VI (versos 321 i ss). Al marc podem veure el lema *Spes non confundit*, que significa "L'esperança no es destrueix", és a dir, "L'esperança no es perd".

⁸³ *Odissea* V, 365-376

Això fa referència a que l'última esperança d'Odisseu, Atena, sempre estarà amb ell tot i que sigui per encàrrec del seu pare Zeus. Potser la tria d'aquest moment per part de la Rovièrre ve per alguna experiència personal on es va poder identificar amb Odisseu i durant aquell moment no va perdre l'esperança.

4.23. OPORTUNITAT

També es pot anomenar *Occasio* (Ocasíó). Aquesta deessa representava les bones ocasions i també aquelles perdudes, ja que, si passava, ho faria ràpidament. Se sol representar aquesta deessa com una dona de llarga cabellera per davant que li cobreix el rostre i calba o rapada per darrere, per simbolitzar que quan passava, ja no se la podria agafar ni tan sols pels cabells. També aquesta damunt d'una roda sempre en moviment, sovint amb ales als talons, i de vegades agafant el velamen d'un vaixell, per remarcar la velocitat a la que passa. Segons Sánchez, al seu llibre *Seres míticos i personajes fantásticos españoles*⁸⁴, : "Esta forma de ser representada, cuya primera idea se atribuye a Fideas, quería significar que si se aprovecha la ocasión se la podía asir por los cabellos de su frente, pero si se la dejaba pasar ya no era posible hacerlo".

Hi ha 13 marques on la figura central és aquesta figura al·legòrica:.

La primera marca pertany a Rutger Christoffel Alberts. No coneixem gaires dades sobre la seva vida, però sí que coneixem la seva activitat. Va ser un impressor que es va establir a La Haia des de 1714 fins al 1730. A la seva marca podem veure al centre a l'Oportunitat nua al mar, en el que sembla un port, a sobre d'una petxina agafant la vela d'un vaixell. Dita vela es bufada per tres vents amb cara humana que surten de la part superior a l'esquerra. Als costats d'aquesta figura femenina trobem a Minerva a l'esquerra, asseguda

⁸⁴ p. 93-94

i amb tots els seus elements típics d'aquesta deessa⁸⁵ i a la dreta a Mercuri, dempeus i descalç, també amb els seus elements representatius habituals⁸⁶. Al voltant d'aquestes dues divinitats podem veure llibres, alguns oberts i altres tancats, un compàs, un globus terraquí i pergamins o fulls, tots símbols d'erudició i de la impremta. A sobre de l'Oportunitat, al marc, trobem el lema *Trinis stimulis pressa*, que significa "Premuda amb tres estímuls", que potser fa referència a algun pas del procés d'imprimir llibres. Potser Alberts posa a l'Oportunitat per demostra que ell la va agafar. Pel que fa a Minerva i Mercuri Alberts els posa per les seves funcions: Minerva protegeix las arts mentre que Mercuri les divulga.

Les següents marques pertanyen a Nicolas, o Nikolaus, Bassée. Sabem que ell va ser impressor i llibreter a Frankfurt entre 1562 i 1601. Entre 1562 i 1576, treballa en associació amb el llibreter i gravador Sigmund Feyerabend.

- A la primera marca podem veure la típica representació de l'Oportunitat: una dona quasi nua del tot (hi ha un tros de tela que li tapa els seus genitals) amb una gran melena que li tapa la cara i amb ales als peus a sobre d'una roda, simbologia esmentada anteriorment. En aquesta marca de Bassée, l'Ocasió agafa amb la mà dreta una navalla, en altres casos un ganivet, que simbolitza que ella podrà tallar a algú el lligam que el tingui amarrat i així aprofitar l'oportunitat que li arriba. Al marc podem veure el lema *Fronte capillata est post haec occasio calva*, que significa "L'Ocasió es cabelluda en el front, però darrere és calba", que fa referència a la representació d'aquesta figura al·legòrica. Hi ha una variació d'aquesta marca on no hi ha lema i l'Oportunitat no té ales als peus.
- La segona marca és molt semblant a l'anterior, però aquí la veiem completament nua, mirant cap a l'esquerra i sense ales als peus. Llevat d'això la simbologia és la

⁸⁵ Per veure elements cf. *Minerva*

⁸⁶ Per veure elements cf. *Mercuri*

mateixa: a sobre d'una roda, agafant una vela i amb la navalla a la mà dreta. Tampoc té lema.

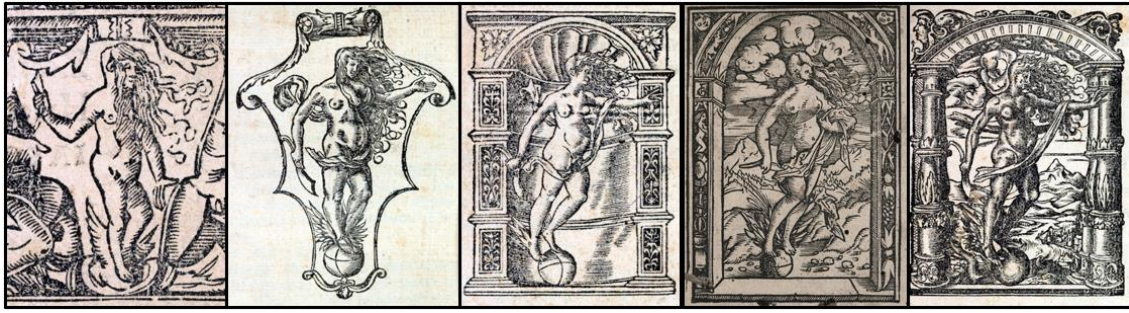
Desconec el motiu de la tria d'aquesta figura, però potser ho fa per demostrar que ell sí que la va agafar.

Les següents marques pertanyen a Andreas Cratander. Va ser un impressor, editor i venedor de llibres suís. Amb seu a Basilea, s'estima que el seu taller va publicar almenys 150 obres individuals entre el 1518 i el 1535, predominantment clàssics llatins i grecs en els seus idiomes originals. Va estudiar a la Universitat de Heidelberg, d'on es va graduar. A partir de 1515 va treballar per a Adam Petri a Basilea. El 1518, va obrir la seva pròpia impremta.

- A la primera imatge podem veure dins d'un escut a l'Ocasí a sobre d'una roda completament nua, agafant una navalla amb la mà dreta i amb ales als peus. Com sempre la cabellera li tapa la cara, no del tot, i la part del darrere la té calba.
- La segona imatge és la mateixa que l'anterior i té tres variacions. Les úniques diferències és que en aquestes quatre variacions el dibuix ha estat millorat i els genitals d'aquesta deessa han estat coberts amb un tros de tela o una túnica. També varia el lloc dins del qual està situada: una està dins d'una fornícula, una altra dins d'un pòrtic i una també dins d'un pòrtic subjectat per columnes.

En alguna de les seves marques podem veure el lema *Καίρὸς ἐπὶ πάσιν ἀρίστος*, que significa "En totes les coses és millor aprofitar el moment adequat" o "Per a tot, hi ha d'haver el moment adequat per actuar". Aquesta frase és de Teognis de Mègara. El seu significat és que cal actuar en el moment adequat en totes aquelles coses que s'han de fer. Potser Cratander tria la figura i el lema com a frase que es pot aplicar a la vida quotidiana.

Aquesta marca pertany a Christophe Fourmy. Només coneixem dates sobre aquest impressor. Va néixer l'any 1624 i va morir l'any 1668. També sabem que l'any 1654 va començar la seva activitat a Lió. A la seva marca podem veure a l'Oportunitat, d'esquenes, completament nua a sobre d'una roda. Aquí aquesta deessa s'està pentinant la cabellera que li cau, també podem veure com la part de darrere del cap no té pel. També té els peus alats. Al marc trobem el lema *Non revolat semel elapsa*. Aquest lema és una frase que usava l'Arxidiòcesi de Salzburg en algunes de les seves monedes⁸⁷ i la frase sencera és *Non revolat hora semel elapsa*, que significa "L'hora no torna un cop ha passat" (lit. accelerada). Aquí Fourmy aplica aquesta frase a l'Oportunitat traient *hora*, per tant significa "(L'Oportunitat) no torna un cop ha passat". Desconec el motiu pel qual Fourmy tria aquesta figura.

Aquesta marca pertany a Giacomo Leoncini i a Niccolò Moretti.

- De Giacomo Leoncini sabem que es va establir a Venècia i va exercir la seva activitat entre el 1560 i el 1589.
- De Niccolò Moretti sabem que va exercir la seva activitat com a impressor a Venècia entre els anys 1583 i 1608.

⁸⁷ per exemple: <https://gams.uni-graz.at/o:epis.sa-207>

En aquesta marca podem veure a l'Oportunitat quasi completament nua agafant una vela, que alhora li tapa els genitals. A diferència de les representacions habituals d'aquesta deessa, la de Leoncini en lloc de cabellera té un floc de cabells, remarcant encara més la calvície suposo que per dir que si ja costa agafar-la en un primer moment quan passa costarà encara més. En comptes de navegar en una roda ho fa en una petxina, potser per influència del quadre *El naixement de Venus* de Boticelli. A l'esquerra d'aquesta figura femenina podem veure una mà que surt d'un núvol que la intenta agafar, més ben dit, intenta agafar el floc de cabells per què no se li escapi. A sobre del cap podem veure el lema *Non bis*, que significa "No dues vegades", és a dir, "No passa dues vegades", fent referència al que he esmentat anteriorment, que si no agafes l'ocasió la primera vegada després no passarà per segona vegada. Potser usen aquesta marca com a advertència.

Les següents marques pertanyen a André Pralard. Va ser un llibreter nadiu de Savigny, a prop de Lió, fill del senyor del lloc. Va ser aprenent a Lió de Jean-Antoine Huguetan de 1650 a 1657 i després va treballar a París amb Charles Savreux durant quatre anys i després amb Claude i Pierre I de Bats com a aprenent fictici, ja que el contracte d'aprenentatge del 16 de maig de 1663 va ser cancel·lat el novembre de l'any següent, quan ja treballava com a oficial. Es va establir clandestinament abans de 1668. Va ser detingut i empresonat del 15 de març a l'1 d'agost de 1668 per distribuir obres jansenistes i un any després va ser rebut com a llibreter malgrat l'oposició de la comunitat. Va ser enviat diverses vegades en missió als Països Baixos per negociar la retirada de les obres llicencioses i a les províncies per perseguir els falsificadors. Encara actiu el 1719, però es pot afirmar que va morir abans de 1723, ja que no apareix testificat el març de 1721.

- A la primera marca podem veure a l'Oportunitat en un paisatge marí, amb un floc de cabells per sobre de la cara i la part del darrere calba. En aquest cas, l'Oportunitat està completament vestida amb una túnica i en lloc d'estar a sobre

d'una roda, ho està a sobre d'un globus, globus que té ales en comptes dels peus. Amb cada mà agafa una cinta que fa la funció de vela. Aquesta marca no té lema.

- Aquesta marca és molt similar a la primera, però aquí l'Oportunitat mira cap a l'esquerra. Les úniques diferències és que en lloc d'una cinta té una vela i el globus alat està damunt d'una petxina. La roda la podem veure al marc, a la part superior. En una cinta, on es troba la roda, hi ha el lema *Inimicos virtute superabis*, que significa "Superaràs als enemics amb la teva virtut".

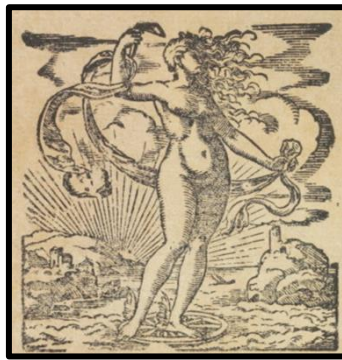
Considero que tria la figura de l'Oportunitat per què li van donar una oportunitat per obrir una impremta i establir-se com a impressor després de ser empresonat.

Aquesta marca pertany a Claude Prost. Va ser un impressor i llibreter que va començar la seva activitat a Lió l'any 1639. Sembla que va estar treballant només fins al 1645, quan comença a fer obres en associació amb Jean-Baptiste Devenet fins al 1648. Al desembre de 1650, va comprar el fons als hereus de Gabriel Boissat en associació amb Laurent Arnaud i Philippe Borde. Va morir abans de 1673. La marca d'aquest impressor és pràcticament igual a la de Christophe Fourmy, fins i tot té el mateix lema. L'única diferència són les al·legories cristianes que es troben a cada costat. Potser aquests dos impressors van estar associats durant algun temps i van compartir marques, però no hi ha cap dada que ho recolzi.

La següent marca pertany a Johann Traudt, també conegut com Johann Treutel. D'aquest impressor sabem que va exercir com a impressor a Hofheim am Taunus, Frankfurt, entre 1597 i 1634. En aquesta marca podem veure a l'Oportunitat en un paisatge marí. Aquesta deessa està representada completament nua, amb ales als peus i amb una gran cabellera que li tapa la cara, mentre que darrere del cap té el pel rasurat. Amb la mà esquerra agafa un tros de tela o una cinta que li passa per darrere de l'esquena i s'enrotlla al braç dret. Amb la mà dreta agafa una navalla, que simbolitza que ella podrà tallar a algú el lligam que el tingui amarrat per què pugi aprofitar l'ocasió que passa. Aquesta marca no té lema. Desconec el motiu de la tria.

Les últimes marques pertanyen a Leonardo Venturini. Coneixem molt poc de la vida d'aquest impressor. Sabem que va exercir com a impressor a Lucca, Itàlia, entre els anys 1706 i 1742.

- A la primera marca podem veure a l'Oportunitat en un paisatge marí vestint una túnica que li tapa el costat dret i els seus genitals. Té el cabell per sobre de la cara i la part del darrere del cap la té rasurada. Està a sobre d'una roda i aquí no té ales als peus. Tampoc té lema. D'aquesta marca hi ha una variant on la qualitat millora.
- A la segona marca podem veure a la mateixa figura femenina damunt d'un globus o petxina. En aquest cas, l'única diferència respecte l'anterior és que va gairebé nua, només una cinta que agafa amb les mans a mode de vela li tapa els genitals. Aquesta marca tampoc té lema.

Donat la poca informació sobre l'impressor, desconec, com amb les altres marques, el motiu de per què tria aquesta figura.

4.24. ORNAMENTACIÓ

Aquesta marca pertany a Samuel Crespin⁸⁸. En aquesta marca podem veure en el centre l'objecte on es recolza l'àguila de les legions romanes a l'estendard, però desconec el nom, en aquest cas amb ales. Els costats d'aquest objecte veiem unes fletxes que zigzaguegen que representen els raigs i llampecs de Zeus, també presents en els estendards de les legions romanes. Després trobem les inicials SC que fan referència al nom de l'autor. Segons el meu parer, crec que Samuel Crespin tria aquesta simbologia legionària dels romans com a al·legoria a la disciplina, a la rigorositat que ell empra a l'hora d'imprimir el llibres.

4.25. PAU

La Pau (*Pax*) és la divinitat que representava la personificació de la pau en la cultura romana. Fou reconeguda oficialment en temps de l'emperador August. L'equivalent grec és Irene (Ειρήνη), una de les hores. Els romans van fer-la filla de Júpiter i de *Iustitia*, com ho fa també Hesíode⁸⁹. Se la sol representar portant una branqueta d'oliver, com esmenta Virgili⁹⁰, una cornucòpia i un ceptre.

Hi ha 17 marques amb la Pau essent la figura central:

⁸⁸ per biografia cf. *Quod tibi fieri non vis alteri ne feceris*

⁸⁹ *Teogonia*, 901-903

⁹⁰ *Geòrgiques* II, 425

La primera marca pertany a Pierre Bellère⁹¹. A la seva marca podem veure, en una mena de cambra o temple, a la dreta a la Pau asseguda vestint una llarga túnica i sostenint amb la mà esquerra una branca d'olivera, símbol de la pau, i amb la mà esquerra un escut. Aquest escut està damunt d'una petita taula i representat en aquest hi ha un caduceu al centre i dues cornucòpies, ambdós símbols de pau i prosperitat. La cornucòpia de l'esquerra està plena de fruites i la de la dreta de llibres. A l'esquerra trobem dos *putti* que s'agafen de la mà, també símbol de la pau que hi ha entre ells dos. A la taula on està l'escut trobem el lema *Fructus concordiae*, que significa "Fruit de la concòrdia", fent referència a que sense l'harmonia i la unitat de dues o més persones no pot haver-hi lloc per a la Pau. Tant el caduceu i les dues cornucòpies com el lema son heretats del seu pare i avi i simplement introdueix uns canvis. El per què posa la figura de la Pau el desconec.

Aquesta marca pertany a Francesco Bolzetta. Va ser llibreter i editor a Pàdua durant l'última dècada del segle XVI i fins a mitjans del segle XVII. Hi ha menció de Bolzetta als documents de Pàdua trobats només cap a finals del segle XVI; a partir d'aquests, i d'altres informacions recopilades de diverses fonts, la seva activitat es pot reconstruir de manera incompleta. Des de l'any 1590, i probablement abans, tenia una llibreria a prop de la universitat. El 1593 ja figura com a "biblioteca de l'Acadèmia", títol que no es concedia als principiants. Aquell any s'havia d'afirmar la seva reputació de persona íntegra i experta, ja que se'l veu elegit com a "taxador de llibres" al Monte di Pietà. També va ser elegit per al mateix càrrec els anys 1600, 1615, 1626, 1629, 1636 i 1642. A l'any 1595 Bolzetta va ampliar el seu negoci: d'un simple llibreter va passar a ser editor i va treballar com a impressor. De 1595 a 1600 va realitzar moltes edicions a Pàdua i al mateix temps va fer imprimir-ne d'altres a Vicenza per a Giorgio Greco, un tipògraf actiu en aquesta ciutat. Després de 1615, l'activitat de Bolzetta com a editor va disminuir gradualment. La botiga, però, va continuar prosperant fins a la seva mort a una edat molt avançada després

⁹¹ per biografia i motiu de la tria cf. *Caduceu*

de 1643. A la seva marca, molt senzilla, podem veure a la Pau asseguda vestint una túnica i sostenint amb la mà esquerra una branca d'olivera. Darrere d'aquesta divinitat trobem la paraula *Pax*, que ens permet identificar a la figura representada aquí. Desconec el motiu de la seva tria.

La següent marca pertany a Francesco Bolzetta i Giovanni Chrieger. Com que la biografia de Bolzetta ha estat mencionada anteriorment, comentaré la de Giovanni. Va ser un impressor, editor i gravador, originari de Pomerània, actiu a Venècia (1567 - 1572) i Torí (1569). A Venècia va treballar tant sol com en col·laboració amb Francesco de Franceschi. En aquesta marca podem veure a la Pau asseguda en un paisatge desèrtic. Vesteix una túnica que li deixa un pit al descobert. Amb la mà dreta sosté una branca d'olivera, símbol de pau, i té el braç esquerre recolzat en una cornucòpia, símbol de prosperitat. Al costat hi ha una columna a la base de la qual trobem el nom *Pax*, que ens permet identificar al personatge de la marca. Potser la tria de Chrieger ve influenciada per haver treballat amb Bolzetta o a l'inrevés, és a dir, potser Bolzetta, com que va treballar amb Chrieger, va heretar la marca quan es va morir.

La següent marca pertany a Giacomo Cadorino. D'aquest impressor sabem que es deia Giacomo Bolzetta, però que va preferir el cognom Cadorino als seus impresos. Va exercir la seva activitat a Pàdua entre 1667 i 1719. Aquesta marca és molt similar a la primera marca comentada de Francesco Bolzetta: la Pau asseguda vestint una túnica que li deix un pit al descobert. Amb la mà esquerra sosté una branca d'olivera i té el braç dret recolzat a una cornucòpia. Trobem el nom *Pace* darrere del cap d'aquesta divinitat en lloc d'estar a la base de la columna. Gràcies a les dates, podem afirmar que aquest impressor és fill o nét de Francesco Bolzetta i que la va heretar d'ell, introduint alguns canvis.

La següent marca pertany a Paolo Colombani. Sabem que aquest impressor va néixer probablement l'any 1722 i que va exercir la seva activitat com a impressor a Venècia entre 1760 i 1780. En aquesta imatge podem veure a la Pau asseguda i amb una corona de llorer al cap. Vesteix una llarga túnica, amb la mà esquerra agafa una branca d'olivera i amb la mà dreta agafa una torxa, símbol de solemnitat i puresa, que agafa a l'inrevés, que significa mort o estar de dol, que es el que vol evitar la Pau. Als seus peus hi ha un objecte on posa *Pax*, que ens permet identificar a aquesta divinitat aquí representada. Considero que la tria d'aquesta divinitat ve influenciada pel cognom de l'impressor. *Colomba* en italià significa "colom" i aquest ocell és el símbol de la pau en el cristianisme. Potser Paolo en lloc de posar el colom posa a la personificació de la Pau merament per motius estilístics. També pot ser per què Paolo va consagrar o va anomenar la seva biblioteca *L'insegna della Pace*.

La següent marca pertany als Germans Duplain, en francès *Frères Duplain*, Pierre (1707) i Benoît (1711). Van néixer a Lió, fills de Marcellin Duplain. Pierre, l'any 1736, es va associar amb el seu pare. Però va ser a l'any 1740, data de la mort de Marcellin, quan Pierre assumeix el càrrec de la impremta juntament amb Benoît. Aquesta associació dura fins l'any 1762 i no sabem per quins motius es va trencar. Pierre mor a Lió l'any 1768 i Benoît mor l'any 1774 a la mateixa ciutat. No sabem si els germans, després de separar-se, van continuar imprimint sols o associats amb altres impressors. En aquesta marca podem veure a la Pau i a la Justícia a punt de besar-se al costat d'un temple. La dona de l'esquerra és la Pau, ja que podem veure a la pedra que hi ha darrere seu una branca d'olivera. La dona que està davant de la Pau és la Justícia, ja que darrere seu hi ha un angelet o *putti* que sosté un *fascies*, símbol de la Justícia del poder de sentenciar i castigar dels jutges. En una cinta a la part superior del marc trobem el lema *Iustitia et Pax osculatae sunt*, que significa "La Justícia i la Pau s'han besat", fent referència a l'acció que s'està duent a terme a la marca. Aquest lema és una cita bíblica⁹². Per remarcar que aquest gest sigui pròsper i que porti beneficis a la humanitat, als peus d'aquestes dues divinitats hi ha dues cornucòpies. La tria de les figures i el lema ve pel pensament de a justícia com a font o garant de la pau en les humanitats. Potser també es heretada pels germans quan el seu pare mor, però d'això no tenim constància.

La següent marca pertany a Guillaume Evrard i a la *Typografia Agnelli*. De Guillaume Evrard sabem que va exercir la seva activitat com impressor a Bouillon, Bèlgica, entre 1763 i 1768 i que en algun moment de la seva activitat va tenir relació amb la *Typografia Agnelli*. En aquesta marca podem veure a la Justícia i la Pau a punt de besar-se. A l'esquerra trobem a la Justícia asseguda amb els ulls embenats vestint indumentària militar i agafant amb la mà dreta una espasa i una balança, simbologia típica d'aquesta divinitat. Al seu costat trobem a la Pau, també asseguda, coronada de llorer vestint una túnica llarga

⁹² *Psalmi* 84:11

i sostenint amb la mà esquerra una creu rodejada amb una branca d'olivera, símbol de que la pau vertadera és la de Jesús. En una cinta al marc hi ha el lema *Iustitia et Pax osculatae sunt*, que significa "La Justícia i la Pau s'han besat", fent referència a l'acció que s'està duent a terme a la marca. Com ja he dit anteriorment, aquesta frase és una cita bíblica. Suposo que la tria de la marca i del lema és similar o per influència dels germans Duplain.

Les següents marques pertanyen a Giacomo i Giovanni Antonio de Franceschi. Sabem que són fill de Francesco de Franceschi per les dates. Giacomo va exercir la seva activitat com a impressor a Venècia entre 1602 i 1622, probablement en la impremta del seu pare i va estar associat amb el seu germà Giovanni Antonio entre 1604 i 1609.

- A la primera marca podem veure a la Pau vestint una cuirassa i a sota d'aquesta una túnica. Està asseguda damunt d'armes i instruments bèl·lics, com per exemple una destreal, símbol de que la pau sempre guanya. Amb la mà esquerra sosté una branca d'olivera i amb la mà dreta, que creua, sosté una torxa que mira cap a terra. També podem veure una cornucòpia als seus peus, símbol de prosperitat. A la base de la columna que hi ha darrere podem veure el *Pax*, que ens permet identificar al personatge.
- A la segona marca podem veure a la Pau com en l'anterior marca, però amb petites diferències: vesteix una llarga túnica, a la mà dreta sosté un caduceu i amb la mà esquerra sosté tant la cornucòpia com la torxa a l'inrevés. Un afegit en aquesta marca és que darrere de la Pau trobem un lleó i un xai, símbol de com Jesús pot ser alhora «el Lleó de la tribu de Judà»⁹³ i «un Xai que estava dret i semblava haver estat sacrificat»⁹⁴. Com passa en la primera marca, a la base de la columna hi ha el nom *Pax*. Com a variant d'aquesta marca trobem una on al marc hi ha

⁹³ *Apocalipsi* 5:5

⁹⁴ *Apocalipsi* 5:6

figures femenines i lemes que ens indiquen com podem nosaltres atènyer aquesta pau de Déu:

- Començant per a dalt a l'esquerra trobem a una dona que sosté un escut amb una magrana i amb la frase *Foederis Fructus*, que significa "Fruit d'un tractat". A més la magrana li dona aquest significat d'eternitat del tractat.
- A sota d'aquesta hi ha una altra dona que sosté un escut amb un cor, símbol del amor de Déu, i a sota la frase *Amicitia Sedes*, que significa "Seient de l'Amistat", fent referència a que la Pau es conserva amb una amistat recíproca.
- A dalt a la dreta hi ha una dona que sosté un escut amb un polze cap amunt, símbol de que no hi ha problema, que tot està bé. També trobem la frase *Iudaicarum pignus*, que significa "Garantia dels jueus", fent referència a que Déu és el garant de la pau per al seu poble.
- Finalment a sota de l'anterior hi ha una dona que sosté un escut on podem veure un animal, potser un porcespin, en un mar calmat. També trobem la frase *Cum Tranquillitate*, que significa "Amb tranquil·litat", fent referència a que els temps de pau són com un mar sense onades ni tempestes.

Al marc d'ambdues hi ha el lema *Omnem sensum exuperat*, que significa "Sobrepassa tot enteniment". Aquest lema és una frase de la Bíblia⁹⁵ i sencera és *Pax Dei omnem sensum exuperat*, és a dir, "La pau de Déu sobrepassa tot enteniment". Aquí Giacomo i Giovanni Antonio donen forma a la pau de Déu, per això tria la figura de la Pau. També pot ser que heretessin la marca del seu pare i introduïssin alguns canvis.

⁹⁵ *ad Philippenses 4:7*

Aquesta marca pertany a Francesco de Franceschi. Va ser un impressor, llibreter i editor fill de Giacomo i germà de Girolamo i Sebastiano. Neix a Siena cap al 1530 i va estar actiu com impressor a Venècia des de 1560 fins a finals de segle i com a editor treballà a Bèrgam, Bolonya, Ferrara, Pavia, Verona i a Mòdena. Formà una societat editorial (1574-1576) amb Gaspare Bindoni i Damiano Zenaro per a la publicació d'obres jurídiques. El succeeixen els seus fills Giovanni Antonio i Giacomo. Té quatre marques:

- A la primera marca podem veure a la Pau asseguda al costat d'una columna damunt del que sembla una armadura o cuirassa, símbol de que al final la pau sempre venç. Vesteix una llarga túnica i sosté amb la mà dreta una branca d'olivera, també símbol de la pau. A la base de la columna trobem el nom llatí d'aquesta divinitat, és a dir, *Pax*. Comparteix aquesta marca amb Francesco Bolzetta.
- Una de les seves marques la comparteix amb Francesco Bolzetta i Giovanni Chrieger.
- A la tercera marca podem veure a la Pau de nou asseguda al costat d'una columna i vestint una llarga túnica. En aquest cas sembla que està asseguda damunt d'un cornucòpia plena de fruites. Amb la mà esquerra agafa una branca d'olivera i amb la mà dreta sosté una torxa a l'inrevés. En una cinta que s'enrotlla al voltant de la columna torbem *Pax*.
- La quarta marca és molt similar a la de Giacomo Cadorino. Podem veure a la Pau asseguda al costat d'una columna. Vesteix una túnica que li deixa al descobert un pit. Amb la mà esquerra sosté una branca d'olivera i amb la mà dreta una cornucòpia. També, a la dreta del seu cap, posa *Pace* que significa “Pau” en italià.

La tria de la figura de la Pau ve influenciada per la seva relació amb Francesco Bolzetta, amb qui s'associa i durant aquest temps usa la seva marca.

La següent marca pertany a Louis de Heuqueville. Va ser un llibreter i segon fill i successor del llibreter parisenc Jean II de Heuqueville. Va ser també pare del llibreter i enquadernador Louis II d'Heuqueville. Va començar la seva activitat l'any 1629 fins al 1651, any de la seva mort i quan la seva vídua ho va succeir. En aquesta marca podem veure a la Pau asseguda damunt d'instruments de guerra, com trompetes, escuts banderes, palissades, etc. Vesteix una túnica, sosté amb la mà esquerra una branca d'olivera i amb la mà dreta una torxa a l'inrevés. Als peus d'aquesta divinitat posa *Typus Pacis*, que significa "La figura de la Pau", que com en altres marques ens permet identificar al personatge. Al marc trobem el lema *Pax certa melior quam sperata victoria*, que significa "Una pau ferma és millor que una victòria desitjada", fent referència a la guerra. Potser la tria de la figura de la Pau i del lema és per alguna experiència personal en algun plet o quelcom similar, però no hi ha dades que ho corroborin.

Aquesta marca pertany a Girolamo Scotto i als seus hereus⁹⁶. En aquesta imatge podem veure a la Pau asseguda damunt d'un globus on es poden veure diferents constel·lacions, com per exemple Sagitari. Aquesta divinitat vesteix una túnica i sandàlies, sosté una branca d'olivera a la mà dreta i amb la mà esquerra sembla que s'assenyala el cor, símbol de pau interior o que la pau és vertadera. Al voltant de la branca d'olivera hi ha una cinta que després s'estén fins a la mà esquerra de la Pau, passant pel darrere del seu cap, on posa *Fiat pax in virtute tua*, que literalment significa "La pau es feta a la teva virtut". Aquesta és una cita bíblica⁹⁷ i que se sol traduir com "Jhovà et guardará de tot mal". La tria dels hereus és més que evident, però pel que fa a Girolamo potser fa una representació de la Pau de Déu i ho fa mitjançant la divinitat romana, com en el cas de Giacomo de Franceschi.

⁹⁶ per biografia d'ambdós cf. *Les Tres Gràcies*

⁹⁷ *Salms* 121:7

Aquesta marca pertany a Gottfried Schultze. Sabem que aquest impressor i llibreter va començar la seva activitat a Hamburg l'any 1670 fins l'any 1686. També durant aquells anys va obrir una llibreria o va treballar a Schleswig l'any 1674 i a Kiel l'any 1676. En aquesta marca podem veure una riba amb una estàtua de la Pau asseguda en un tron. Al fons es veu una ciutat, que pot ser una de les tres on Schultzer va treballar, un vaixell i al voltant de la Pau gent que treballa per mantenir l'estàtua, és a dir, que s'esforça per mantenir vigent la Pau actual. L'estàtua en qüestió té una corona de llorer al cap, agafa una palma amb la mà dreta, símbol de la victòria, i amb la mà esquerra sosté una cornucòpia, símbol de prosperitat. Al cel trobem *Paceque beamur propitioque Deo*, que significa "Som feliços amb la Pau i un Déu propici", fent referència al que la gent o el propi impressor necessita per poder viure i ser feliç amb el que fa. Potser Schultze tria aquesta figura i lema com a consell per a tots aquells que compren els seus llibres.

La següent marca pertany a Jacques Stoer⁹⁸. En aquesta marca podem veure a la Pau entre dues columnes vestint una túnica que li deixa els pits descoberts. Aquesta deessa està sobre una pedra que posa *Pax*, indicant el nom del personatge, i a sota d'aquesta hi ha instruments de guerra, simbolitzant que tot això queda sotmès per la pau. Les columnes han de simbolitzar que és inamovible, ferma. Amb la mà esquerra agafa un caduceu, símbol de pau, i unes branques de palma. Amb la mà dreta agafa espigues de blat. Damunt

⁹⁸ per biografia cf. *Fama*

del cap de la Pau hi ha una balança, símbol de la Justícia, que en aquesta època comencen a representar-se juntes com per dir que la Pau s'aconsegueix amb la Justícia. La balança està subjecta per dues cornucòpies que s'entrellacen, símbol de prosperitat que sol acompanyar a la Pau. En una cinta que s'embolica a les columnes trobem el lema *Pietate et Iustitia*, que significa "Amb Pietat i Justícia", fent referència als valors cristians o a les virtuts que es necessita per ser una bona persona. Desconec el motiu de la tria.

La següent marca pertany a Cristoforo Tommasini. Sabem que va ser un impressor i llibreter que va exercir la seva activitat a Venècia entre 1623 i 1662. La seva marca és idèntica a la segona marca comentada de Giacomo de Franceschi i Giovanni Antonio de Franceschi. Tot i que se sap poc sobre aquest impressor, podem afirmar que Tommasini va ser un empleat a la impremta de Giacomo o es va casar amb la filla d'alguns dels de Franceschi i quan es va morir, aleshores va heretar la impremta i els materials juntament amb la marca.

La última marca amb la Pau com a figura central pertany a Rutger Velpius. Va ser impressor i llibreter. La seva carrera va coincidir estretament amb les primeres dècades de la revolta holandesa. Va començar la seva activitat com a llibreter a Lovaina l'any 1564, i un any més tard va obtenir la llicència com a "llibrer jurat" de la Universitat d'aquesta ciutat. Velpius va ser examinat i certificat l'any 1570 com a impressor, i la seva certificació especificava que sabia llatí, francès, flamenc i una mica de grec. L'any 1578 va obtenir la

llicència per imprimir decrets del govern. El 1580 es trasllada a Mons, convertint-se en el primer impressor que treballa a la ciutat. El govern local el va equipar amb un taller d'impressió a costa de la ciutat. L'any 1585 Velpius es va mudar a Brussel·les, on Alexandre Farnese, duc de Parma, el va nomenar impressor de la cort. Velpius va publicar 170 obres entre 1585 i 1600. L'any 1594, la seva filla Catherine es va casar amb Hubert Anthoine i des de 1598 Velpius va incorporar al seu gendre al negoci, deixant-lo a càrrec d'ell després de la seva mort l'any 1614 o 1615. En aquesta marca podem veure al costat esquerre a la Justícia sostenint una espasa amb la mà dreta i al seu costat a la Pau sostenint una branca d'olivera amb la mà esquerra. Aquestes dos divinitats s'estan besant. En una cinta al marc trobem el lema *Iustitia et Pax*, que significa "Justícia i Pau". Bàsicament aquest lema ens permet identificar a les figures aquí representades. Aquesta marca és una de les primeres que va usar Velpius, quan tenia la seva llibreria a Lovaina. La tria ve influenciada pel pensament de la justícia com a font o garant de la pau en les humanitats.

4.26. PRUDÈNCIA

Filla de Tetis i Ocèan⁹⁹. Va ser la primera de Zeus i va donar a Atena. És la personificació de la capacitat de jutjar correctament la situació i no actuar prenent riscos innecessaris. Amb l'arribada del cristianisme esdevé una de les virtuts cardinals.

La marca amb l'element central essent la Prudència pertany a Joseph Cottureau¹⁰⁰. En aquesta marca podem veure a la Prudència representada amb els elements de Minerva: és una dona armada amb casc i cuirassa sostenint una ègida amb la mà esquerra i una llança de justa, adaptada als temps, amb la mà dreta. A més hi ha una olivera als peus d'aquesta figura, animal relacionat amb Minerva. Al marc hi ha branques d'olivera que decoren

⁹⁹ Hesíode, *Teogonia*, 358

¹⁰⁰ per biografia cf. *Minerva*

aquesta marca, arbre realcionat amb Minerva. Aqueta marca té el lema *Prudentia vires vincit*, que significa "La Prudència venç als homes", suposant que els homes a la guerra lluiten, com Ares, com en una batalla campal. Amb la Prudència i estratègia militar qualsevol pot guanyar i aquest lema es pot aplicar a qualsevol àmbit de la vida quotidiana o del treball. Desconec el motiu de la tria.

4.27. ***QVOD TIBI FIERI NON VIS ALTERI NE FECERIS***

És una màxima difosa per l'emperador romà Alexandre Sever, que la va fer gravar al seu palau i en monuments públics¹⁰¹. Significa "No facis a un altre allò que no vulguis que et facin a tu". Deu marques pertanyen a la família de Tournes, dues a Antoine Julliéron, dues a Guillaume Gazeau, una a Samuel Crespín i una a Jacques de la Pierre.

Hi ha dues marques que pertanyen a Jean I de Tournes. Va ser un impressor i llibreter fill d'un orfèbre de Lió. Va fer el seu aprenentatge en aquesta mateixa ciutat juntament amb Gaspard i Melchior Trechsel. Després va treballar com a compositor amb Sébastien Gryphe durant uns deu anys abans de establir-se pel seu compte. Va treballar des de 1547 fins a 1563 en associació amb el seu gendre Guillaume Gazeau. Durant aquest temps, més concretament l'any 1558, va ser nomenat impressor del Rei. Va morir a causa de la pesta l'any 1564. El va succeir el seu fill Jean II de Tournes.

- A la primera marca podem veure una mà que surt d'un núvol sostenint una cartel·la on podem llegir la frase *Quod tibi fieri non vis alteri ne feceris*. Aquesta cartel·la està rodejada per dues branques de llorer per les quals s'entortolliga una cinta amb el lema *Virum de mille unum reperi*, que significa "Troba a un únic

¹⁰¹ *Historiae Augustae, Severus Alexander*, 51.7. Accessible a: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Historia_Augusta/home.html

homes d'entre mil". Això és una cita bíblica¹⁰², però desconec el moriu pel qual està aquí.

- A la segona podem veure un escut amb la frase *Quod tibi fieri non vis alteri ne feceris* sostingut per dues serps que formen un cercle. Una de les serps li mossega el cap a l'altra, per tant és l'*ouroboros*. A aquesta serp que li mossega el cap a l'altra li surten cries del ventre, posant encara més èmfasi al significat de reencarnació.

La següent marca pertany a Jean II de Tournes. Va ser un impressor, llibreter i editor fill de Jean I de Tournes. Va succeir el seu pare quan va morir de pesta l'any 1564. En aquest mateix any va ser nomenat impressor del Rei. Com que era protestant, la seva impremta va ser saquejada l'octubre de 1567 i ell mateix va ser empresonat durant dos mesos. Va ser empresonat de nou l'any 1572 i va poder escapar de la massacre del dia de Sant Bartomeu. Va abandonar Lió i el títol d'impressor del Rei l'octubre de 1585 després de l'edict de Enric III que obligava als protestants a retractar-se o abandonar el regne. Es va traslladar a Ginebra on va començar a imprimir cap al 1590. Va ser rebut com a burgès a Ginebra l'any 1596. Va morir l'any 1615. La seva marca és idèntica a la segona marca comentada de Jean I de Tournes.

¹⁰² *Ecclesiastes*, 7

Aquesta marca pertany a Jean III de Tournes. Va ser un impressor i llibreter fill de Jean II de Tournes i gendre de Samuel Crespin. El 1619, va vendre la seva casa de Lió a l'impressor i llibreter Guichard I Julliéron. Es va jubilar l'any 1653. A partir d'aquesta data els seus fills Jean Antoine i Samuel I de Tournes publiquen catàlegs de la seva col·lecció. Va morir l'any 1669. La seva marca és la mateixa que la primera marca comentada de Jean I de Tournes.

La següent marca pertany a Samuel Crespin. Va ser un impressor llibreter fill de l'impressor Jean Crespin. Va néixer un mes abans de la mort del seu pare. Es va casar el 1598 amb Anne Stør, filla de l'impressor Jacob Stør. Comença a practicar la activitat d'impressor l'any 1599. El mateix any, va ser elegit membre del Consell dels Dos-cents. De vegades publica sota l'adreça de Lió, encara que no sembla haver exercit realment en aquesta ciutat. També utilitza les adreces de *Cologne* o *Saint-Gervais* per a la seva producció destinada al mercat catòlic. Quan va ser admès al *Petit Conseil de Genève* l'any 1623, va ser enviat a Lió dos anys després per resoldre una disputa relacionada amb la publicació a Ginebra de les obres de Sant Tomàs d'Aquino. Va morir l'any 1648. Va treballar en col·laboració amb diversos impressors-llibreters de Ginebra, com el seu sogre Jacob Stør, Samuel Boreau, Paul Estienne o els germans Chouët, les marques i lemes dels quals apareixen com a seus a les seves publicacions. La seva marca és idèntica a la primera marca comentada de Jean I de Tournes.

Les dues marques següents pertanyen a Guillaume Gazeau. Va ser un impressor i llibreter originari d'Angers, germà del llibreter parisenc Jacques Gazeau. Va treballar principalment en col·laboració amb Jean I de Tournes. El 1562 va rebre l'encàrrec del baró de Adrets, mestre de la ciutat de Lió, d'un inventari de les relíquies, la plata i el mobiliari de l'església així com del convent dominic, saquejat pels protestants. El seu fill Hugues Gazeau sembla haver-lo succeït. Les seves dues marques són les mateixes que les de Jean I de Tournes.

Aquesta marca pertany a Jacques de la Pierre va ser un impressor que va exercir la seva activitat a Ginebra entre 1629 i 1653. La seva marca és la mateixa que la de Jean I de Tournes i Samuel Crespin.

Aquestes marques pertanyen a Samuel i Jean Antoine de Tournes. Van ser impressors i llibreters de la República i de l'Acadèmia, fills de Jean III de Tournes. Van treballar ambdós en associació fins al voltant de 1673 sota el nom *Frères de Tournes*. A partir d'aquest any sembla que cadascú segueix imprimint sol. Jean Antoine mor l'any 1682 i Samuel l'any 1695. Hi ha tres marques:

- A la primera podem veure dues serps que formen dos cercles: un gran fet pels caps de les serps, on una de les serps li mossega el cap a l'altra; i un més petit fet per les cues on trobem la frase *Quod tibi fieri non vis alteri ne feceris*. A una de les serps, concretament la de la dreta, li surten cries del ventre, posant encara més

èmfasi al significat de reencarnació. A sota de les serps hi ha un pedestal flanquejat per dos llibres, símbol de l'eternitat dels llibres. Al voltant de les serps hi ha decoració vegetal amb flors, plantes i branques.

- A la segona marca podem veure un escut amb la frase *Quod tibi fieri non vis alteri ne feceris* sostingut per dues serps que formen un cercle. A cada costat hi ha una figura al·legòrica: a l'esquerra la Justícia (*Iustitia*), embenada als ulls, amb una espasa a la mà dreta i una balança a l'esquerra i a la dreta a la Veritat (*Veritas*), amb un mirall a la mà esquerra i una serp a la mà dreta. Suposo que la tria d'aquestes dues figures és per donar més èmfasi a que aquesta frase és una màxima vertadera i justa per a tothom. D'aquesta marca hi ha variants:
 - Una on simplement canvien de posició, és a dir, la Justícia es troba a la dreta i la Veritat a la dreta.
 - I una on la Veritat té els pits al descobert.
- La tercer marca és la mateixa que la primera marca comentada de Jean I de Tournes.

Les següents i últimes marques pertanyen a Antoine Julliéron. Va ser un impressor i llibreter fill de Jean Julliéron i nét de Guichard I Julliéron. Va ser nombrat l'any 1650 impressor i llibreter ordinari del Rei. Cinc anys després esdevé impressor de la ciutat de Lió. Un altre títol també important va ser el d'impressor ordinari del clergat. Va revendre el seu fons de biblioteca el gener de 1683 a Benoît Bailly. Mor l'any 1701 a Lió als 81 anys. El succeeix la seva vídua Claudine Petit. Té dues marques, però només canvia la decoració. Al centre podem veure dues serps que formen dos cercles: un gran fet pels caps

de les serps, on una de les serps li mossega el cap a l'altra; i un més petit fet per les cues on trobem la frase *Quod tibi fieri non vis alteri ne feceris*. A una de les serps, concretament la de la dreta, li surten cries del ventre, posant encara més èmfasi al significat de reencarnació. Una de les dues marques té dos lleons a cada costat a la part inferior, símbol de poder, mentre que l'altra té dos àngels a la part superior i el marc té una forma diferent.

El primer que usa aquesta marca és Jean I de Tournes i la tria, suposo, com a màxima de model de vida. Quan treballa amb Guillaume Gazeau, aquest també la usarà. A partir d'aquí aquesta marca serà heretada per cada generació: Jean II de Tournes la hereta de Jean I de Tournes; Jean III de Tournes la hereta de Jean II de Tournes; Samuel i Jean Antoine de Tournes la hereten de Jean III de Tournes, tot i que introdueixen alguns canvis. Samuel Crespin, com que té de gendre a Jean III de Tournes, compartirà la marca amb ell. Antoine Julliéron també usarà aquesta marca, amb algunes modificacions, per les relacions que el seu avi Guichard va tenir amb Jean III de Tournes. Finalment, el motiu de la tria per part de Jacques de La Pierre el desconec.

4.28. RUÏNA

Aquesta marca pertany a Giuseppe Comino. Va néixer a Cittadella (Pàdua) a finals del segle XVII. Va fer les seves primeres experiències com a aprenent al taller de l'impressor Giambattista Conzatti, amb qui va mantenir relacions professionals durant molt de temps, tant que va utilitzar la seva marca tipogràfica en algunes de les primeres edicions que va imprimir pel seu compte. El 1717 se li va encarregar la direcció de la tipografia que els germans Gaetano i Giannantonio Volpi havien fundat a Pàdua. De la societat creada per ells va néixer l'editorial-impremta que va passar a anomenar-se *Volpi-Cominiana*. L'èxit de la impremta es va basar en la preparació i la serietat científica en l'elecció dels textos per part de Giannantonio, que va ser professor de filosofia i després de lletres gregues i llatines a la Universitat de Pàdua. Però també l'alt grau de professionalitat de Comino i la

seva sensibilitat estètica van contribuir a fer de *Volpi-Cominiana* una de les impremtes més famoses d'Itàlia a principis del segle XVIII. Per encàrrec dels Volpi, Comino va imprimir més de dues-centes edicions en quaranta anys (1716-1756). Al catàleg de les edicions de Comino prevalen els clàssics llatins i italians (Lucreci, Plaute, Catul, Virgili, Sal·lusti, Dante, Petrarca, etc.), però també hi ha obres de temes científics i erudits. Comino va morir a Pàdua probablement el 1756. La tipografia va ser venuda el 1758 juntament amb el fons de la botiga pels hereus Volpi a Angelo, el fill de Comino. Aquest últim va continuar el negoci del seu pare durant vint anys (1763-1782), encara usant el nom i la marca del seu pare i imprimint un centenar d'edicions. Angel va morir probablement a Pàdua, el 1814, després d'haver estat distribuïdor de llibres a la Biblioteca Universitat de Pàdua.

En aquesta marca podem veure a un pagès excavant monedes entre unes ruïnes. Les ruïnes representades en aquesta marca són elements clàssics, com per exemple l'edifici que el pagès té a l'esquena, que sembla les restes d'un temple grec, a més les columnes són d'estil dòric. A baix a l'esquerra podem veure un bust que, segons el meu parer, sembla d'Aristòtil, tot i que també pot ser d'algun dels autors llatins de les obres que Comino imprimeix. A la dreta, a sota de l'arc més allunyat, podem veure la resta d'una estàtua que amb el braç dret assenyalava cap amunt. Aquesta estàtua pot ser d'algun emperador romà. Els altres objectes que hi ha escampats pel terra són objectes de la vida quotidiana, alguns també de la Roma antiga, com llànties o gerres. Als peus del pagès, en una gran pedra, podem veure el lema *Quidquid sub terra est in apricum proferet aetas*, que significa "Tot el que està sota terra, el temps ho traurà a la llum". Aquesta frase en llatí prové de les *Epistulae* d'Horaci¹⁰³. La tria d'aquesta marca en general per part de Comino és per al·lusió tant a la intenció de Volpi de treure a la llum els textos en la seva versió correcta com també a la passió arqueològica del segle XVIII.

¹⁰³ I 6,24

4.29. SAVIESA

És la personificació de la virtut de la saviesa (*Sapientia* o Σοφία). Segons la RAE, és el més alt grau del coneixement, coneixement que ens capacita per reflexionar, treure conclusions que ens permet discernir entre la veritat, allò bo i allò dolent. Se la sol representar com una dona que vesteix una túnica. En algunes ocasions pot agafar un llibre, obert o tancat, i pot aparèixer algun element que emani llum sigui un sol sigui una torxa, símbol de que allà es troba la veritat i de que la veritat ho il·lumina tot.

Hi ha 5 imatges amb la Saviesa essent la figura central:

La primera marca pertany a Rocco Bernabò. El que sabem d'aquest impressor és que va néixer l'any 1673 i va començar la seva activitat com a impressor a Roma des de l'any 1707 fins l'any 1737. En aquesta marca podem veure a la Saviesa, vestint una túnica, asseguda en una mena de taula. Amb la mà dreta agafa una ploma per poder escriure al llibre obert que té al davant, on recolza la seva mà dreta. Darrere seu hi ha una segona ploma dins d'un recipient que, suposo, té tinta a dins. Al voltant de la Saviesa hi ha diversos llibres tancats, un elm a l'esquerra i una trompeta i una corona de llorer a la dreta de la marca. A l'esquena de la Saviesa, en una cinta, podem veure el lema *Ex virtute fama*, que significa "Fama a partir de la virtut", fent referència a que algú guanya fama quan fa alguna gesta extraordinària i es cantat o posat als annals, com fa aquí aquesta figura al·legòrica. Potser Rocco tria la figura de la Saviesa com a homenatge al que fa amb els seus llibres, és a dir, repartir a la Saviesa per tal de que cadascú pugui aprendre d'ella.

La següent marca pertany a Generoso Salomoni. Va ser un impressor i tipògraf italià que va néixer l'any 1714. Es va establir a Roma, ciutat on va exercir la seva activitat com a impressor entre 1752 i 1774. Els hereus van continuar la seva feina amb el lema de *Stamperia Salomoni* fins al 1808. En aquesta marca podem veure a la Saviesa asseguda entre instruments de les arts, vestint una túnica. A cada mà agafa un objecte que desconec quins poden ser. Potser amb la mà dreta agafa un ceptre com a símbol de que la Saviesa

és la reina de totes les virtuts. Entre els instruments que hi ha al seu voltant podem veure una lira, un llibre, una esquadra i un globus terraqüi. A la base de la marca, en una cinta, trobem el lema *Erudior satis*, que significa "Instruiré perfectament". Considero que Generoso tria tant la figura de la Saviesa com el lema per fer referència a la seva funció d'impressor i als llibres que fa. La temàtica dels seus llibres tracten principalment d'arquitectura, tot i que també hi ha alguns d'astronomia i de teatre, així que gràcies a aquest impressor alguna universitat o erudit ha pogut adquirir coneixement amb els seus llibres.

La següent marca pertany a David Sartorius. Sabem que aquest impressor va néixer l'any 1529 a Alemanya i que es va exercir a Ingolstadt la seva activitat com a impressor entre l'any 1571 i 1596, any quan Sartorius mor. A la seva marca podem veure a la Saviesa, vestint una túnica, asseguda a sobre d'un globus terraqüi, símbol de poder. Porta una corona al cap i amb la mà esquerra agafa un ceptre, símbols tots dos de sobirania, per tant podem dir que la Saviesa és la reina de totes les coses. Amb la mà agafa una torxa, suposo que per indicar que amb ella pot il·luminar el camí o la ment de la gent que és ignorant. Al marc trobem el lema *Sapiens dominabitur astris*, que significa "Coneixent/Sabent, dominarà des de les estrelles". Considero que la tria es molt similar a la de Generoso Salomoni.

Aquesta marca pertany a Adam Sartorius. Podem afirmar que aquest impressor és el fill o germà de David Sartorius, ja que comença la seva activitat com a impressor en un moment relativament similar que David (1601, mentre que David atura la seva l'any 1596) i ho fa a Ingolstadt, com David Sartorius, per no parlar del cognom. La marca, a més a més, és la mateixa: una dona, vestint una túnica, en aquest cas dempeus, a sobre d'un globus terraqüi amb la mateixa simbologia (una lluna, un sol i estrelles). També porta una corona al cap i amb la mà esquerra agafa un ceptre, símbols tots dos de sobirania, i amb la mà agafa una torxa. Aquesta marca té tres lemes, tots tres al marc i separats per dos punts:

- Un és el mateix que trobem a la marca de David, que és *Sapiens dominabitur astris*, amb el mateix significat.
- El següent que trobem és *Est oculus vitae sapientia*, que significa "La Saviesa és l'ull de la vida", per què gràcies a ella podem reflexionar i podem discernir la veritat, les mentides, el bé i el mal, que és bàsicament la realitat.
- El tercer lema és *Respice finem et sape simpliciter*, que significa literalment "Mira fins al final i sàpigues-ho punt per punt", que podem traduir o interpretar com "Considerar el resultat final i coneix-lo punt per punt", fent referència a l'aplicació de la intel·ligència en les nostres experiències.

Tots aquests lemes fan referència al que una persona pot fer gràcies a la Saviesa. La tria, si realment és el fill o el germà, fins i tot algú proper de la família, és heretada i simplement Adam ha introduït alguns canvis.

La última marca pertany a Giovanni Zempel. No sabem gairebé res sobre aquest impressor, llevat de que va exercir la seva activitat com a impressor a Roma. La seva marca és pràcticament igual a la de Rocco Bernabò. L'única diferència és que el lema es troba al costat del casc en comptes de darrere l'esquena de la Saviesa. Potser aquests dos impressors, Rocco i Giovanni, van treballar junts en algun moment i van usar la mateixa marca. També pot ser que Zempel treballés com a empleat de Rocco i, quan aquest últim va morir o va deixar l'empresa a mans de Zempel, ell heretés la marca i continués imprimint.

4.30. SERP

La serp és un animal molt comú a totes les cultures antigues pel que fa a simbolismes i a les seves representacions. A Grècia aquest animal és símbol de saviesa i de rejuveniment, ja que quan muda de pell es revesteix de nova pell; també està vinculat amb diversos elements i està present en moltes històries. Persèfone és filla de Zeus i Demèter¹⁰⁴, Zeus, transformant-se en serp, va violar a Demèter i aquesta es va quedar embarassada. Llavors està vinculada amb la terra, per part de Demèter, i amb el món dels morts, per part de Persèfone, per tant, es considerat un animal ctònic (χθών). També està vinculada amb l'art de l'endevinació: Apol·lo va derrotar a Pitó a Delfos i aquesta va quedar subjugada a Apol·lo. Un altre àmbit amb el que està relacionada la serp és la medicina: Asclepi mentre era a la muntanya va matar sense voler a una serp. Aleshores va aparèixer una altra serp amb unes herbes i va ressuscitar a la serp morta. Finalment l'οὐροβόρος també és un element present a la cultura grega i és una serp que es mossega la cua, per tant és símbol de la ciclicitat i la immortalitat. Aquests símbols són els més importants, els més coneguts i els que més han aparegut en aquest treball. Amb l'aparició del cristianisme i durant l'Edat Mitjana aquest animal agafa una connotació negativa. De tots els animals, l'únic que se

¹⁰⁴ Hesíode, *Teogonia*, 912

cita pel seu nom al Gènesi és la serp, protagonista de la història del fruit prohibit amb el qual, segons la tradició, fa que Adam i Eva siguin expulsats del Paradís¹⁰⁵, per tant, és el protagonista del pecat original i la representació el dimoni, figuració de l'infern i personificació del mal. Tot i així, aquest animal també té un sentit positiu, se'l sol representar com a guardians per vigilar i protegir tresors o donzelles.

Hi ha nou marques on la figura central és la serp:

La primera marca pertany a Jacques I Berjon i Jacques II Berjon.

- Jacques I Berjon va ser un impressor que va exercir la seva activitat a Lió des de 1541 fins l'any 1554. En aquest any va immigrar a Ginebra amb els seus fills Jacques II i Jean I. Allà va morir l'any 1559.
- Jacques II Berjon va ser un impressor, originari de Lió, fill de Jacques I Berjon. Amb ell va emigrar a Ginebra l'octubre de 1554. Va ser aprenent d'impressor o de llibreter a Lió abans de 1565. A Ginebra, on aleshores era oficinista, va ser condemnat l'any 1567 per pertànyer a una associació lionesa. Es deia que en aquell moment tenia 24 anys i mig. Va ser rebut com a burgès de Ginebra l'any 1574, i sembla que va començar a publicar a partir del 1580. Es diu que tenia 53 anys en el moment de la seva mort al novembre del 1594.

A la seva marca podem veure una mà que surt d'un núvol escrivint en un paper que hi ha damunt d'un pupitre. Aquest paper i mà estan envoltats per una serp que es mossega la cua, o οὐροβόρος, i també hi ha una corona de llorer. Aquesta marca no té lema. La tria per part de Jacques I Berjon suposo que és per simbolitzar la immortalitat, mitjançant l'*ouroboros*, i la glòria, mitjançant la corona de llorer, que els autors de llibres i els impressors tenen i sempre tindran, ja que ell també ho era. Jacques II Berjon hereta la marca quan el seu pare mor, ja que és idèntica.

¹⁰⁵ *Gènesi* 3

La següent marca pertany a Jean Bienné. Va ser un impressor i llibreter. Va exercir com a corrector de lletres gregues a la Universitat de París i va succeir a Guillaume Morel, amb la vídua del qual es va casar el setembre de 1566. A la seva marca podem veure una llança per la qual s'envolta una serp. Pels espais buit que deixa la serp s'envolta una tija d'heura. Podem dir, llavors, que és el bastó d'Esculapi. També hi ha el lema βασιλεί τ'ἀγαθῷ κρατερῷ τ'αἰχμητῇ, tot i que no es veu en la marca en sí. Aquest lema significa "Per al rei bo, fort i guerrer", que fa referència a les qualitats del rei per al qual imprimeixen en grec. Aquesta és la marca i la divisa dels impressors reials per als tipus grecs i Bienné la tenia en la seva impremta ja que s'havia casat amb la viuda de Guillaume Morel, de qui també potser va heretar el títol d'impressor reial en grec.

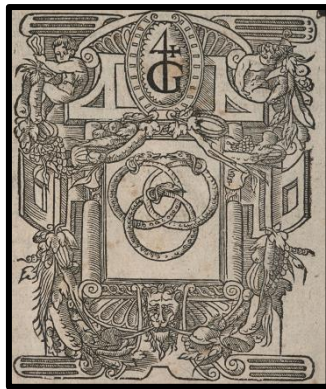

Aquesta marca pertany a Jacques Crespin. Va ser un llibreter i impressor, fill de Samuel Crespin. Va ser admès al Consell de dos-cents l'any 1631. Es diu que tenia 36 anys en el moment de la seva mort l'any 1642. Les edicions encara apareixen sota el seu nom fins almenys 1644. A la seva marca podem veure una serp que es mossega la cua i que mentre ho fa, crea encara més cercles. També podem veure com a l'esquerra del ventre li surten cries. Aquesta marca no té lema. Això és símbol d'eternitat i les cries que surten continuaran amb la de la mare. Potser la tria per donar a entendre que els seus llibres seran eterns o immortals en el futur, és a dir, una idea similar al *Exegi monumentum aere perennius* d'Horaci¹⁰⁶, on aquest impressor, amb els seus impresos o llibres, ha aixecat un monument que li donarà fama immortal i que perdurarà a través dels segles.

¹⁰⁶ *Odes* III, 30, 1

La següent marca pertany a Jacques Gazeau. Va ser un llibreter, germà del llibreter de Lió Guillaume Gazeau, que també va esdevenir impressor l'any 1548 després de la mort del seu cunyat Jean Barbé (1547). Va morir a París poc després. Almenys una publicació encara apareixia sota el seu nom l'any 1549. La seva vídua el succeeix fins al 1551. A la seva marca podem veure a tres serps que es mosseguen la cua totes entortolligades entre elles creant tres cercles. Tot i que no presents al marc, hi ha els lemes *Sic perniciosus voluptatibus abstine* i οὐτῶς ἡδονῶν ὀλεθρίων ἀπέχου, que ambdós signifiquen "Allunya't (o estigues allunyat) així dels plaers fatals", que suposo que és algun valor cristià o un valor de l'impressor. Això és un símbol de eternitat i reencarnació i potser Jacques tria aquesta marca per un motiu similar al de Jacques Crespin.

Aquesta marca pertany a Jean Libert. Va ser un llibreter i impressor que va succeir a Étienne Prévosteau, ja que es va casar amb la seva filla. Vidu l'abril de 1638, es va casar en aquell mateix any per segona vegada amb Jeanne Guillemot, filla del llibreter Mathieu I Guillemot. Hauria venut la seva impremta al seu antic aprenent Pierre Variquet des de 1643. Va morir a París l'any 1646. El succeí la seva vídua. La seva marca és idèntica a la de Jean Bienné, així que podem suposar que o bé va ser impressor reial de tipus en grec o bé va heretar aquest títol o marca en alguns dels seus matrimonis. També té el mateix lema en grec.

La següent marca pertany a Claude Morel. Va ser un impressor i llibreter que va néixer l'any 1574 i era el segon fill de l'impressor Frédéric II Morel. També va ser germà, soci i successor de Frédéric III, qui va ser un impressor ordinari del Rei en tipus grec i que dimiteix en favor de Claude el 31 de juliol de 1625. També va ser un membre de la *Compagnie de la Ville* de Paris. Va morir a París el 16 de novembre de 1626. Va tenir tres fills que també es van dedicar a l'ofici de llibreters: Charles (1612), Claude II (1615) i Gilles Morel (1616). La seva marca és la mateixa que la de Jean Bienné i que la de Jean Libert, ja que, com he dit abans, també va ser impressor reial en tipus grec i aquesta marca és la que s'usava en aquell càrrec.

La següent marca i les seves variants pertanyen a Gracioso Perchcino. Sabem que aquest impressor va començar la seva activitat l'any 1553 a Pàdua i es va mantenir allà fins l'any 1565. Durant aquest temps, més concretament l'any 1555, es va traslladar a Venècia sense deixar de treballar a la impremta de Pàdua. L'any 1565 es va traslladar definitivament a Venècia, on va estar actiu fins l'any 1611, probablement l'any de la seva mort. A totes les marques i variants trobem el mateix element central: el bastó d'Esculapi. Una diferència respecte la representació canònica d'aquest bastó és que Gracioso substitueix la serp per un drac, suposo que per adaptar-se a la seva època. En la majoria de marques està clavat

a terra. Hi ha dues variants on aquest bastó està clavat a terra i al seu voltant hi ha suplicants que s'han congregat per resar o pregar al propi bastó, com per donar a entendre que la salut és el més important. Finalment hi ha una variant on el bastó es sostingut per dues mans que surten cadascuna d'un núvol. En totes les marques el lema és el mateix i és el següent: *Salus Vitae*, que significa "La salut de la vida", fent referència a que Esculapi era el déu de la medicina i ell protegeix la teva salut. Suposo que Gracioso tria aquest element per què o bé els seus llibres tractaven de medicina o bé algun familiar seu tenia una farmàcia o bé simplement com a baluard per què el protegeixi de malalties.

Aquesta marca pertany a Adrien Turnèbe. Va ser un humanista i impressor que va néixer l'any 1512 a Andelys. Es va graduar l'any 1532 en Arts per la Universitat de París. També va ser traductor del grec i del llatí al francès i del grec al llatí. Va exercir de professor a la Universitat de Tolosa i després, l'any 1547, professor de grec i llatí al Royal College. Va ser nomenat impressor del rei per al grec el setembre de 1551 mentre conservava la seva càtedra al Royal College. De fet va confiar el títol *Grecs du Roi* a l'impressor parisenc Guillaume Morel, que va imprimir totes les obres que portaven el nom d'Adrien Turnèbe. Va dimitir el juliol de 1555, any en el que Guillaume Morel el va succeir com a impressor del rei per al grec. Va morir a París el juny de 1565. En aquesta marca podem veure una llança per la qual s'envolta una serp. Pels espais buit que deixa la serp s'envolta una tija d'heura. Podem dir, llavors, que és el bastó d'Esculapi. També hi ha el lema βασιλεί τ'ἀγαθῶ κρατερῶ τ'αἰχμητῇ, en referència al rei per al que imprimeix. Com he mencionat anteriorment, aquesta marca l'usen tots els impressors del rei per al grec i Adrien va ser posta en aquesta càrrec entre 1551 i 1555.

La última marca pertany a Giovanni Andrea Valcassori. Més conegut com a Zoan Andrea Vavassore, va ser un impressor, editor, llibreter i cartògraf actiu a Venècia entre 1530 i 1573. A la seva marca podem veure una llança, sostinguda per dues mans que surten d'un núvol, per la qual s'entortolliga una serp i, pels llocs buits que deixa aquest animal, una branca o tija d'heura. No té lema. Aquesta marca és molt similar a la dels impressors francesos per al rei per al tipus grec, la única diferència és que Vavassore ha afegit les dues mans que surten d'un núvol. No sabem si va exercir aquest càrrec, ja que no va estar actiu a França, però potser es basa en aquella per què li va agradar i per evitar problemes legals, va introduir un petit canvi.

4.31. SIBIL·LA

És una profetessa, inspirada en ocasions per Apol·lo, capaç de conèixer el futur. Les sibil·les tenien el seu habitatge a les grutes o a prop de corrents d'aigua. Per donar la resposta oracular mastegava llorer i rebia un buf diví o πνεῦμα. En aquell moment era posseïda per Apol·lo, entrava en un trànsit i, en aquest estat, balbucejava algunes paraules que eren interpretades pels sacerdots. Aquests sacerdots convertien la resposta oracular

en hexàmetres i la posaven per escrit. Al segle xv de vegades se la confon amb l'Anunciació a la Santíssima Verge Maria. Miquel Àngel va pintar a la Capella Sixtina cinc sibil·les, les més representatives de l'època: l'eritrea, la pèrsica, la líbica, la cumana i la dèlfica.

Hi ha sis marques on la figura central és el personatge de la sibil·la:

La primera marca pertany a Giovanni Alberti. Coneixem molt poc o pràcticament res d'aquest impressor. El que sí que sabem és que exerceix com a impressor a Venècia del 1585 al 1622. En aquesta marca podem veure a la sibil·la asseguda, vestint una túnica amb un cinturó a l'altura dels pits. Amb la mà esquerra agafa un llibre obert, que és com se la sol representar, i amb la mà dreta assenyala al cel, ja que durant aquella època el personatge de la sibil·la adquireix un valor cristià com a anunciadora del naixement de Jesús. Al costat esquerre podem veure una branca de llorer, que és la planta que mastegava quan donava la resposta oracular. A sota del llibre trobem la inscripció *Sibilla*, que en mostra quin personatge és el de la marca. Desconec el motiu de la seva tria.

Les cinc següents marques pertanyen a Michele Tramezzino. Va ser un impressor venecià, actiu des del 1539 fins al 1582. També va imprimir a Roma (1539-77), associat amb el seu germà Francesco, amb Girolamo Cartolari (1543-47) i amb Giuseppe De Angelis (1577). La producció abundant de Tramezzino són edicions d'obres literàries, històriques i jurídiques:

- A la primera marca podem veure a la sibil·la dempeus vestint una túnica. Amb la mà esquerra sosté un llibre tancat, tot i que al terra hi ha un parell de llibres oberts. Té el peu dret recolzat en un petit desnivell. Aquesta marca no té lema ni inscripció.

- A la segona marca podem veure a la sibil·la asseguda, amb una corona de flors al cap i vestint una túnica amb decoracions. A les mans té un llibre obert, on escrivia els seus oracles. A la base de la marca podem veure la inscripció *Sibylla*. Als costats de la marca podem veure el lema *Ne turbata uolent rapidis oracula uentis, Nunc folio uates commodiore sonat* que significa "Per què els oracles no volin pertorbats a causa dels ràpids vents, ara la profetessa més convenientment els pronuncia en una fulla", fent referència a la funció de la sibil·la a l'oracle, és a dir, dir la resposta oracular i posar-ho per escrit en vers, en hexàmetres.
- La tercera marca és molt semblant a la primera, llevat de que sosté el llibre tancat amb la mà dreta i que recolza el peu esquerre en un petit desnivell. Darrere del cap d'aquesta dona en una cinta trobem la inscripció *Sibilla*, que ens permet identificar al personatge.
- La quarta marca és molt similar a l'anterior. Podem veure a la sibil·la asseguda amb una corona de flors i vestint una túnica. En comptes d'un llibre té un rotllo a la mà esquerra. En aquest trobem la inscripció *Sybilla* a la part superior de la marca. Als costats, com a l'anterior, trobem el mateix lema amb el mateix significat.
- La cinquena i última marca també és molt similar a segona i quarta marca. Algunes diferències són que aquí la sibil·la no té cap corona de flors al cap, sinó una mena de vel, i en lloc de tenir un llibre obert, aquí té un a cada mà. A la base trobem la inscripció *Sibylla* i als costats el lema *Ne turbata uolent rapidis oracula uentis, Nunc folio uates commodiore sonat*.

Desconec el motiu de la seva tria.

4.32. TEMPS

El Temps, també conegut com Pare Temps, és la personificació de la figura mitològica del temps, o del tità grec Cronos, en la cultura popular. La seva figura arriba a partir del Renaixement i del Barroc. Se sol representar com un home vell amb barba, generalment amb ales i gairebé sempre nu, tot i que també pot aparèixer vestint una túnica. El seu atribut més freqüent és la dalla, que serveix per segar vides o per mostrar el cicle agrícola que acaba amb la collita i per tant amb la fi de la vida. Un altre element molt freqüent és el rellotge de sorra, que simbolitza el pas del temps, en anar caient els grans de sorra de forma inexorable. Un altre element comú és la serp o el drac que es mosseguen la cua, que formen un cercle sense principi ni final, és a dir, simbolitza la ciclicitat i la reencarnació. Tots aquests elements no s'hereten ni de Grècia ni de Roma, sinó que s'afegeixen a l'edat moderna, per assenyalar el pas lent cap al final de la vida¹⁰⁷.

La primera marca pertany a Pontio Bernardon. Coneixem molt poc d'aquesta persona. Solament sabem que va ser un impressor i llibreter actiu a Roma entre 1661 i 1677. Més tard, a l'any 1680, es trasllada a Venècia on exerceix la seva professió fins l'any 1690, probablement any de la seva mort. La seva marca és molt senzilla. Podem veure al Pare Temps assegut al cel amb una túnica que li tapa les cames. Sosté amb una mà la dalla i a sota d'aquesta hi ha un rellotge de sorra. Aquesta és la representació típica d'aquest personatge. Aquesta marca no té lema. Com que les dades d'aquest impressor són molt reduïdes, desconec el motiu de la seva tria, però potser serveix com a advertència per a tots aquells que compraven els seus llibres.

La següent marca pertany a Simon de Colines, Guillaume Chaudière i a Robert Fouet.

- Simon de Colines va ser un impressor i llibreter que va néixer l'any 1480 a Champagne. Va succeir l'impressor i llibreter Henri I Estienne, amb la vídua del

¹⁰⁷ <https://asociacionfunerarte.com/simbologia-funeraria-cronos-el-padre-tiempo/>

qual es va casar. L'any 1522 va ser anomenat llibreter de la Universitat de París. D'aquest mateix any fins el 1526, va treballar amb el seu gendre Robert I Estienne. Va morir abans de juny de 1546.

- Guillaume Chaudière va ser un impressor, llibreter i editor de mapes, fill de l'impressor i llibreter parisí Claude Chaudière. Va ser nomenat al cardenal de Lorena. També va ser llibreter jurat de la Universitat de París i de la Santa Unió. Fou sogre dels llibreters parisencs Nicolas Buon, Robert Fouet i François Soly. Mort el 1601, any en el que la seva vídua el succeeix.
- Finalment, Robert Fouet va ser un llibreter i enquadernador. Com s'ha mencionat anteriorment, a l'abril de l'any 1594 va esdevenir gendre del llibreter Guillaume I Chaudière, de qui es va fer càrrec de la major part de les accions després de la seva mort. El seu fill Pierre Fouet va renunciar a la seva successió per acta del 5 de juliol de 1645.

La primera marca es usada per Simon de Colines i en aquesta podem veure al Temps, representat com un vell un amb barba i una cabellera despentinada. Té ales a l'esquena i amb les dues mans sosté una gran falç. Una particularitat d'aquesta marca són les potes, que són de cabra, potser per remarcar la inevitabilitat del Temps, ja que les cabres són força àgils. Els Temps està damunt d'un pedestal on posa la inscripció *Tempus*, que ens permet identificar al personatge. De la boca li surt una cinta on podem llegir el lema *Hanc aciem sola retundit virtus*, que significa "Solament la virtut esmussa la perspicàcia". D'aquesta marca hi ha una variant, on canvia la qualitat de la marca i trobem *Tempus* al costat de cada braç en lloc de a la base del pedestal.

La variant de Simon és una de les marques que usa Guillaume Chaudière, però aquest impressor en té dues variants més:

- A la primera podem veure al Temps en la mateixa posició que la de Simon Colines. Les diferències que podem veure són que el Temps està dempeus en un prat i no en un pedestal. L'altra diferència és que la cinta amb el lema comença a la falç, en comptes de per la boca, i passa per l'esquena, pel cap i torna a la falç, és a dir, és un cercle per remarcar la ciclitat. El lema és el mateix que la de Simon. Aquesta és la marca que més usa Guillaume.
- La segona variant és igual a l'anterior llevat de petites diferències. Té marc i en aquest es troba el lema. També s'ha afegit un rellotge de sorra recolzat en una pedra que hi ha davant del Temps.

Finalment la de Robert Fouet és com la principal que usa Guillaume Chaudière.

Desconec el motiu de la tria per part de Simon Colines, també pot ser que aquesta fos la marca de la Universitat de París. Podem suposar que a la Universitat de París Simon i Guillaume van estar associats o en contacte durant la seva estada allà, ja que Guillaume hereta, o solament fa servir, la marca de Simon i a més introdueix alguna variant. Robert, com he mencionat anteriorment, es fa càrrec de la major part de les accions després de la mort de Guillaume, per tant ell hereta la marca.

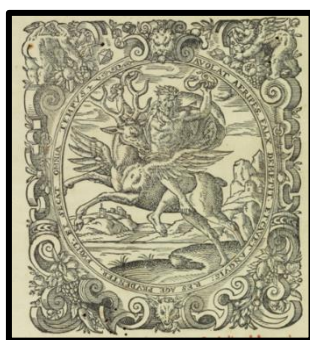
La següent marca pertany a Christian Liebezeit i Theodor Christoph Felginer. Christian va ser un llibreter, fill i successor de Johann Gottfried Liebezeit. Entre 1715 i 1720 treballa en associació amb Theodor Christoph Felginer, un llibreter nascut a Wittenberg que es casarà amb la vídua de Johann i el succeirà l'any 1721. A la seva marca podem veure al Temps, vestint una túnica que li tapa els genitals, que vola sobre una gran plataforma damunt de la qual hi ha instruments que tenen a veure amb l'ofici de llibreter, com per exemple: un llibre, un globus terraqüi, regles, etc. Hi ha també un angelet que sembla que escriu quelcom en una fulla de paper. Trobem un columna en gran part destruïda on podem llegir *Temp(us) Felci(us)*, que significa "El temps més feliç". Potser, tot i que ho desconec, Christian es basa en la frase de Plini el Jove¹⁰⁸ *tanto brevius omne, quante felicius tempus*, que significa "Com més feliç és el temps, més breu és", fent referència a que com més agradable és el temps que estem vivint, més ràpid passa. Desconec el motiu de la marca per part de Christian, però Theodor l'hereta d'ell.

Aquesta marca pertany a Peter Fischer, Jakob Fischer i als hereus d'aquest últim. Peter Fischer va ser un impressor i llibreter originari d'Estrasburg. Va exercir la seva activitat a Frankfurt entre 1575 i 1595, any de la seva mort. Va tenir un fill, Jakob, que també va ser un impressor i llibreter. Va exercir la seva activitat a Frankfurt entre 1609 i 1615, any de la seva mort, ja que els seus hereus estan acreditats en activitat des de 1616.

¹⁰⁸ *Epistulae*, VIII 14.10

A la marca de Peter podem veure al Temps, sense ales, amb una corona de llorer al cap a lloms d'un cérvol alat, que desconec a què fa referència i què significa. Amb la mà dreta agafa una falç, variant de la dalla, i amb la mà esquerra sosté una serp que es mossega la cua, elements freqüents en la representació d'aquest personatge. Al marc trobem: *Avolat aeripes, falx demerit et cavet anguis. Res age prudenter. Fugit et secat omnia tempus*, que significa "El de peus de bronze surt volant, la falç sega i la serp buida. Fes les coses prudentment. El Temps fuig i sega totes les coses." Aquestes frases són consells que Peter dona al lector abans de que passi el Temps i amb la seva dalla talli tot, és a dir, que facis les coses que vols fer abans de que sigui massa tard. A més a més trobem el famós *Tempus fugit* present en Virgili¹⁰⁹. Suposo que la tria del Temps és una advertència, per fer veure al lector com de temible i inevitable és el Temps. Si considerem que el Temps ens persegueix d'aquesta manera, potser pot fer influir a les persones a fer les coses que no s'atreveixen.

La marca de Jakob Fischer, com que l'hereta del seu pare, és exactament igual, també el lema. La única diferència és la perspectiva. Passa el mateix amb la marca dels hereus de Jakob. Hi ha una variant dels hereus, però, on el lema és únicament la paraules *Tempus*, que ens permet identificar al personatge representat.

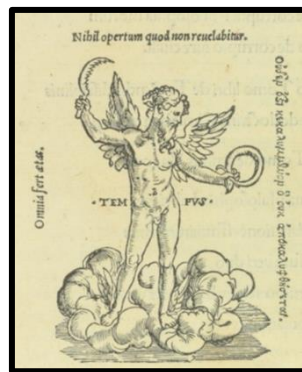

¹⁰⁹ *Geòrgiques*, III, 284

La següent marca pertany a Michel Hillen van Hoochstraten. També conegut com Michael Hillenius Hoochstratanus, va ser un impressor i llibreter que va néixer a Hoogstraten al voltant de de 1476. Va exercir des del 1506 la seva activitat a Anvers i en aquesta mateixa ciutat va ser rebut coma burgès l'any 1508. Des de 1540 al 1543, va treballar en associació amb Joannes Hillenius Hoochstratanus, possiblement el seu fill. L'any 1546 es va jubilar, cedint el seu negoci al seu gendre Joannes Steelsius. A la seva marca podem veure al Temps amb ales, nu i dempeus damunt d'un núvol. També té els peus alats. Al maluc trobem la paraula *Tempus*, que ens permet identificar al personatge. Amb la mà esquerra sosté una serp que es mossega la cua, o οὐροβόρος, símbol de la ciclicitat, i amb la mà dreta una falç, substitut de la dalla. Al voltant d'aquesta figura trobem diversos lemes:

- *Omnia fert aetas*, que significa "El Temps porta totes les coses".
- *Nihil opertum quod non reuelabitur*, que significa "No hi ha res secret que no es descobreixi".
- οὐδέν ἔστι κεκαλυμμένον ὃ οὐκ ἀποκαλυφθήσεται, que és la versió grega del lema anterior.

Com amb les altres marques, suposo que això és una advertència o consell per al lector per a que visqui la vida i faci tot allò que vulgui fer.

Aquesta marca pertany a Girolamo Mainardi. Va néixer a Urbino cap al 1679, fill de Giovanni Paolo. El cognom, difós entre la Romanya, prové d'una coneguda família medieval de Bertinoro. Els Mainardi d'Urbino estaven vinculats a la principal família patrícia de la ciutat, els Albani, i la fortuna de Mainardi es va deure en gran part a la protecció del cardenal Giovanni Francesco Albani, que es va convertir en Papa Climent XI el 23 de novembre de 1700. Un any més tard, Mainardi va partir d'Urbino a Roma, on

es va instal·lar a la zona de Piazza Pasquino i on va ser contractat pels germans Conti a la seva impremta. L'activitat de Mainardi a la impremta de cambra es va prolongar fins que va finalitzar el contracte dels germans Conti l'any 1718. A finals de 1719 va morir F. Gonzaga, que havia dirigit la impremta dels germans Tinassi durant una dècada. L'any 1723 Mainardi va comprar l'acció de Tinassi i des de llavors les edicions porten només el seu nom i criden l'atenció per la qualitat dels autors i la capacitat editorial. Durant aquest temps imprimia llibres de temàtica musical i sobre el Papa, que li finançava la producció. L'any 1739, quan va expirar el contracte de la impremta de Roma, Mainardi no va aconseguir un tercer contracte, que va recaure al seu antic mestre F. Conti. En els anys següents, la fortuna de Mainardi va continuar decaient: l'any 1740 va cessar el contracte d'Urbino, dos anys més tard va perdre el contracte de S. Michele. Aviat va perdre també la col·laboració de Salomoni, que es va instal·lar pel seu compte l'any 1744. En aquest mateix any Mainardi va ser sotmès a un procés judicial per sospita de venda de llibres d'orientació jansenista, episodi al qual probablement es va deure el tancament de la llibreria a Piazza Montecitorio. No obstant, els esdeveniments negatius no van doblegar l'activitat i no va patir cap descens, de fet va aconseguir el seu punt màxim l'any 1745. Mainardi va tenir tres esposes. Amb la tercera, Maddalena Filingher, amb qui es va casar l'any 1749, va tenir un fill, Giovanni. A l'any 1752 Mainardi deixa la tipografia al seu fill, qui semblava ben connectat entre la noblesa i el clergat de la capital. La seva mort inesperada l'any 1758 va obligar a Mainardi a seguir personalment la impremta. Finalment, Mainardi va morir a Roma el 16 de juliol de 1763.

La seva marca és molt semblant a la de Christian Liebezeit i Theodor Christoph Felginer, només ha patit un canvi de perspectiva. Desconec el motiu de la seva tria.

La següent marca pertany a Jean Temporal. Va ser un impressor i llibreter, fill d'un toneler de Lió. Va exercir l'activitat d'impressor i llibreter pel seu compte des de 1549 fins l'any 1576. A la seva marca podem veure al Temps amb una llarga barba, els cabells

despentinats i amb ales a l'esquena. Recolza un peu a una roda, símbol de l'atzar, suposo que per indicar que el Temps es pot segar la vida de qualsevol persona en qualsevol moment sense importar la seva condició social. Amb la mà dreta agafa una falç, eina amb la qual sega les vides, i amb la mà esquerra estrangula a una serp que fa un cercle amb el seu cos, una variant de l'οὐροβόρος. En una cinta podem llegir el lema *Ex tempore prudentia*, que significa "Prudència a partir del temps", fent referència, suposo, a que com més gran es fa una persona, més sàvia i experimentada es torna. La tria considero que ve influenciada pel cognom de l'impressor, que té relació amb el temps.

La següent marca pertany a Santo Zanetti. D'aquest impressor sabem que va exercir la seva activitat a Trento entre 1628 i 1640. A la seva marca podem veure al Temps, amb ales a l'esquena i als peus, sostenint amb la mà esquerra una falç o una torxa. A més, darrere seu trobem la lluna i el sol. El Temps fa referència al cicle de la vida, mentre que el sol i la lluna fan referència al cicle del dia. Aquesta marca no té lema. Desconec el motiu de la tria.

Hi ha 15 marques, amb variants, que pertanyen a Laurent Arnaud, Pierre Prost, Philippe Borde i als hereus de tots tres; Pierre Arnaud, Jean Arnaud, Pierre Borde, Claude Rigaud i Guillaume Barbier.

- Laurent Arnaud va ser un impressor i llibreter, fill d'un fiscal. Aquest impressor va estar la major part de la seva vida associat amb altres impressors: entre 1640 i 1643 va estar associat Laurent Durand; de 1644 a 1649 va estar associat amb Philippe Borde i els hereus de Pierre Prost; de 1649 a 1662 va estar associat amb Philippe Borde i Claude II Rigaud; del 1663 al 1669 amb Philippe Borde, Pierre Borde i Guillaume II Barbier; del 1669 al 1675, només amb Pierre Borde. Va ser regidor de Lió entre 1679 i 1680. Finalment, es va jubilar l'any 1681 i va posar a Pierre Borde i als seus nebots, Jean i Pierre Arnaud, al capdavant de la seva empresa.
- Philippe Borde va ser un llibreter i impressor originari d'Orleans, d'una família de llibreters, possiblement fill de Jean I Borde. Es va casar el maig de 1629 amb la filla de Claude I Rigaud. Morí entre el 13 (testament) i el 20 (enterrament) de juliol de 1669. Es va associar del 1629 al 1640 amb la vídua de Claude I Rigaud, la seva sogra. Del 1640 al 1643 es va associar amb Laurent Durand i Laurent Arnaud; del 1644 al 1649 amb Laurent Arnaud i als hereus de Pierre Prost; del 1649 al 1662 amb Laurent Arnaud i Claude II Rigaud i del 1661 al 1669, amb el seu fill Pierre Borde i amb Laurent Arnaud, així com amb Guillaume Barbier a partir del 1663.
- Pierre Borde va ser un impressor i llibreter, fill de Philippe Borde, que va néixer l'any 1645. De 1661 a 1669, associat amb el seu pare i Laurent Arnaud, a partir de 1663 també amb Guillaume Barbier. Del 1669 al 1675, solament amb Laurent Arnaud; del 1675 al 1681, amb Laurent, Jean i Pierre Arnaud; de 1681 a 1702, només amb Jean i Pierre Arnaud. Succeeix a Pierre Prost. Va morir poc abans del 27 de gener de 1711. El seu fons va ser parcialment destruït per una riuada al febrer de 1712, per això va haver-hi una revenda feta pels seus hereus al juliol o l'agost del mateix any.
- Claude II Rigaud va ser un llibreter i impressor, fill de Claude I Rigaud i germà de Pierre II Rigaud. Treballa en associació amb el seu germà Pierre II Rigaud i després, de 1649 a 1663, amb Philippe Borde, Laurent Arnaud i Claude Prost. Deu

morir a finals del 1663, ja que la vídua està testimoniada a partir del 24 de febrer de 1664.

- Guillaume Barbier va ser un impressor i llibreter originari de Chalon-sur-Saône. Es va establir a Lió al voltant de 1633, on va ser aprenent fins a l'octubre del mateix any amb l'impressor i llibreter Jacques III Roussin, a qui va comprar les accions i va succeir. Va esdevenir impressor ordinari del Rei a l'any 1647. Va estar associat amb Philippe i Pierre Borde i Laurent Arnaud des del 1663 fins al 1665, any de la seva mort, quan comença a aparèixer la seva vídua testimoniada.

Els personatges són els mateixos en totes les marques, les úniques diferències que podem trobar són la disposició dels personatges i la perspectiva. A 13 de les 15 marques podem veure a la Fortuna, al Temps i a Minerva, cadascun fent una tasca en un camp de cultiu. La Fortuna, vestint una túnica i recolzant un peu en un globus, llança llavors. El Temps, vestint una túnica i agafant amb la mà dreta un rellotge de sorra i amb la mà esquerra la dalla, llaura la terra gràcies a una arada que té junyida. Darrere d'aquest, trobem a Minerva, amb el casc, la cuirassa i la llança, damunt d'un carro que dirigeix al Temps. Hi ha dos variants on la disposició dels personatges, representats de la mateixa manera que en les tretze marques anteriors, és diferent: al capdavant està el Temps, darrere seu Fortuna i Minerva al final. Hi ha una marca d'aquestes dues on tots tres personatges miren cap a la dreta en comptes de cap a l'esquerra. En algunes marques la Fortuna porta una bena als ulls, símbol de l'atzar, i en altres apareix seminua, únicament portant una túnica que li tapa els genitals. El lema en totes les marques és el mateix: *Semina Fortunae geminat cum Tempore virtus*, que significa "La virtut amb el Temps duplica les llavors de la Fortuna". Això és una al·legoria a l'aprenentatge però representat mitjançant referències agrícoles. La Fortuna llança llavors, per què ella és la única que sap quines són bones i com sortiran. El Temps ens indica que s'ha de tenir paciència, cal esperar mesos per a que surti allò plantat. Finalment Minerva, que aquí representa a la virtut, ens indica que s'ha de saber cultivar bé el camp per tal de que tot surti com cal i no cometre errors. Suposo que trien aquesta marca per il·lustrar el seu mode de vida i tots tenen la mateixa per què, com he mencionat anteriorment, estan associats la major part de la seva activitat.

4.33. VERITAT

Filla de Saturn, déu del temps. La Veritat (*Veritas*) s'amaga al fons d'un pou sagrat per la seva naturalesa elusiva. També és una virtut romana personal, una de les principals que un bon romà havia de posseir. Se la sol representar com una jove verge nua, donant a entendre que la Veritat no amaga res, o vestida de blanc, i sovint amb un mirall, que vol dir que no hem de defugir mirar-nos i conèixer-nos a nosaltres mateixos o que allò que el mirall reflecteix és la veritat absoluta i no es pot modificar.

Hi ha cinc marques amb la figura central essent la Veritat:

Aquesta mateixa marca pertany a Pietro Miloco i a Francesco Marcolini.

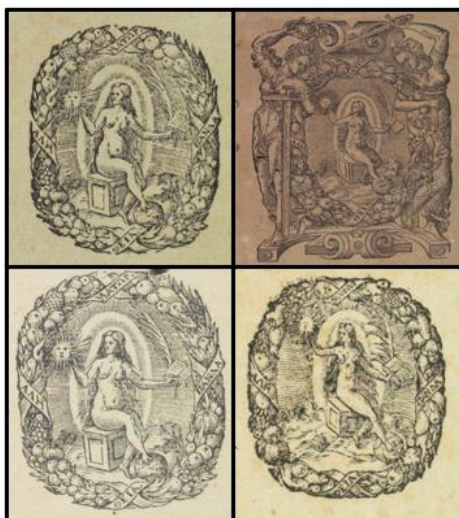
- Pietro Miloco va ser un impressor i llibreter que va exercir la seva activitat a Venècia entre 1612 i 1644.
- Francesco Marcolini va ser un impressor, llibreter i editor de música originari de Forlì (Romagne). Sembla que es va establir a Venècia l'any 1527. També va ser

impressor musical, autor i arquitecte. Va deixar Venècia l'any 1559 per marxar cap a Verona, on va morir al mateix any o un any després.

Aquesta marca representa a la Veritat, nua, agafant-li la mà al seu pare el Temps que la ve a rescatar de la Mentida, que es troba al centre, amb peus de granota i cua de serp, i està flagel·lant a la Veritat, suposo que per enveja o per menyspreu, ja que aquestes dues són contràries per naturalesa. A més el Temps, sosté una cinta on posa *Veritas filia temporis*, que significa “La Veritat, filla del Temps”, fent referència al pare d'aquesta figura o deessa. Hi ha una variant on el lema és *La Verità figliola e' del Grande Tempo*, que és el lema anterior en italià. Desconec el motiu de la tria.

Aquesta marca, una amb variacions, pertany a Hyeronimus Commelinus i a l'*Officina Commeliniana*, i a Pierre de Saint-André i a l'*Officina Sanctandreana*. Pierre va ser un impressor que va néixer l'any 1555 a Ginebra. Entre 1584 fins a la seva mort l'any 1624 utilitza la signatura d'*Officina Sanctandreana*, possiblement en associació amb el seu cosí Jean Commelin a Heidelberg. En aquesta marca podem veure a la Veritat, també nua, asseguda en una capsula que potser substitueix al pou. La Veritat recolza el peu en un globus terraqüi, suposo que per indicar que és universal, sostenint amb la mà esquerra un llibre i una palma, símbol de victòria sobre la Mentida, i amb la mà dreta agafa un sol, per indicar que la veritat sempre surt a la llum. Al voltant del marc hi ha el lema *Αλήθεια Πανδαμάτωρ*, que significa “La Veritat, la que ho doma tot”, fent referència a que aquesta virtut o deessa és la més important de totes. Suposo que la tria d'aquesta figura és per demostrar que els seus llibres fan el mateix, és a dir, que no amaguen cap ideologia contrària al corrent predominant d'aquell moment.

Una marca que pertany a Mathieu David. Sabem que va ser un impressor que va exercir la seva activitat a París entre 1544 i 1562. El va succeir Pierre II Le Bert i després Denis i Philippe Du Pré. En aquesta marca podem veure a un home vestit amb indumentària militar a sobre del qual la Veritat li apunta amb una espasa curta o daga al coll. Aquesta és una variant de la figura de la Veritat: la Veritat odiosa, la qual et pot arribar a matar si no li fas cas o si no la respectes. Desconec el motiu de la seva tria.

La següent marca que pertany a Secondino Roncagliolo. Va ser un impressor i llibreter que va exercir la seva activitat a Nàpols l'any 1618. Va ostentar els títol *stampatore di questo fedelissimo popolo* i *di questa serenissima Repubblica*. Va morir l'any 1655, ja que els seus hereus comencen a ser atestats a partir del 1656. Aquesta marca és molt similar a la de Pierre de Saint-André i Hyeronimus Commelinus. L'única diferència respecte a la dels cosins és que la de Secondino porta un vestit de dona de condició humil i té el pel recollit en un monyo, suposo que com anaven les dones vestides en aquella època. A més aquesta marca té el lema *Amica veritas magis*, que significa “La veritat és més que una amiga”, fent referència a la importància d’aquesta virtut. Al cap i a la fi, la Veritat també

és una virtut en el cristianisme, el no amagar res a ningú per poder obtenir el perdó. Considero que tria aquesta figura pel títol *stampatore di questo fedelissimo popolo i di questa serenissima Repubblica*, ja que és tan fidel que mai pot mentir.

La última marca pertany a Orazio Salviani. Va ser un editor, llibreter i impressor. Sabem que va començar la seva activitat com a impressor a Nàpols l'any 1565 i 1595, l'any de la seva mort. En aquesta ciutat Orazio va tenir una impremta molt cèlebre. També va estar a Venècia l'any 1569. Tot i que a vegades va treballar sol, es va associar entre 1583 i 1585 amb Cesare Cesari a Nàpols. A la seva marca podem veure a la Veritat, completament nua, a sobre d'una pedra en el que sembla el mar. A dalt a la dreta de la marca podem veure que el sol la il·lumina, donant-li un caràcter diví. Al voltant d'aquesta figura de la Veritat trobem el lema $\mu\acute{o}\nu\alpha \mu\omicron\iota \phi\acute{\iota}\lambda\alpha$, que significa "És la meua única amiga, o estimada" o "Tinc una única estimada, o amiga", fent referència a que Orazio només vol saber la veritat. El motiu de la tria el desconec.

4.34. VICTÒRIA

Filla d'Estix i Pal·lant i germana de Zel (Ζῆλος), Poder (Κράτος) i Força (Βίη). Seu i acompanya sempre a Zeus. Això ha va adquirir gràcies a la seva ajuda prestada a Zeus durant la Titanomàquia. Durant la guerra contra els titans, Zeus va convocar tots els déus de l'Olimp per determinar les seves aliances i va declarar que qualsevol déu que s'aliés amb ell i contra Cronos rebria el seu honor i el seu favor. De tots els déus, Estígia i els seus fills van ser els primers a declarar la seva lleialtat a Zeus¹¹⁰. És la personificació de la victòria. Acostuma a ser representada com una dona alada vestint una túnica i amb una corona de llorer o una branca de palma, ambdós símbols de la victòria sigui en una guerra o en un certamen. També la podem torbar com una petita escultura a la mà de Zeus o d'Atena.

Aquesta marca pertany a Benoît Coral. Va ser un impressor i llibreter fill d'un barreter de Lió. Va entrar en aprenentatge l'abril de 1630 i va esdevenir llibreter i encuadernador qualificat l'any 1647. En aquest mateix any va treballar en associació amb Jean Didier fins l'any 1661. Durant aquesta associació va esdevenir membre de la *Compagnie des libraires de Lyon* entre 1657 i 1673. Va morir l'any 1673, ja que la seva vídua està atestada a partir d'aquest any. En aquesta marca podem veure a la Victòria representada com Minerva, és a dir, una dona armada amb casc, cuirassa i agafant una llança amb la mà dreta. Al costat de la llança, a la seva base, podem veure un escut amb una representació, que bé podria ser l'ègida. Amb la mà esquerra sosté dues branques de palma, símbols relacionat amb la victòria, en aquest cas de la victòria a la guerra. Darrere d'aquesta deessa hi ha armes de guerra: llances amb estendards, una pistola o trabuc, una trompeta i un carcaix amb fletxes a dins. A l'esquerra trobem un presoner de guerra i a la dreta un soldat que sembla que ha caigut en batalla. Als marcs podem veure a la part superior dos àngels o *putti* que sostenen també símbols relacionats amb la victòria: l'àngel de l'esquerra una branca de llorer i l'àngel de la dreta una branca de palma. A sota d'aquests àngels podem veure branques de llorer. Aquesta marca compta amb dos lemes:

- Un als peus de la deessa, *Non herba nec arbor*, que significa "No l'herba ni l'arbre", fent referència al manoll d'herba donat en senyal de rendició i a les naus de guerra.

¹¹⁰ Hesíode, *Teogonia* 383-403

- L'altre el trobem en una cinta sostingut pels àngels, *Sat vincit qui parta tuetur*, que significa "Venç del tot qui protegeix els béns guanyats", fent referència a saber aprofitar les victòries.

Desconec el motiu de la seva tria.

La següent marca pertany a Jean de Heuqueville. Va ser un llibreter i enquadernador. Va néixer a París l'any 1524 actiu a París des de 1549 o més tard. Va ser també cunyat del llibreter i enquadernador parisenc Guyon Thioust. Va morir a París l'any 1584. A la seva marca podem veure a la Victòria, sense ales, vestint una llarga túnica i que sembla que camina. Amb la mà esquerra sosté una palma i amb la mà dreta agafa una corona de llorer, tots dos símbols de victòria, potser aquí en algun certamen. Trobem el lema *Proponitur victori*, que significa "Mostra al vencedor", fent referència a que la Victòria en persona li dona els premis adients al vencedor d'algun certamen. Desconec el motiu de la tria.

Hi ha quatre marques que pertanyen a Domenico Niccolini da Sabbio. Va ser el nebot de Giovanni Antonio Niccolini da Sabbio que es van fer càrrec de la impremta de Giovanni Antonio quan va morir juntament amb Pietro Niccolini da Sabbio. Pel que fa a les marques hi ha variants, però la figura central és la mateixa en totes quatre. En les seves marques podem veure a la Victòria, representada com una dona alada, coronada amb una

corona de llorer i vestint amb túnica. Amb la mà dreta sosté una branca de palma i amb la mà esquerra sosté una segona corona de llorer, tots dos símbols de la victòria en qualsevol àmbit. La mà amb la que agafa la corona de llorer i la branca de palma varia segons marca, en algunes les sosté com he mencionat anteriorment i en altres sosté la palma amb la mà esquerra i la corona de llorer amb la dreta. La postura sempre és dempeus, però en algunes marques la deessa està orientada cap a la dreta i en altres orientada cap a l'esquerra. A totes les quatre marques trobem al marc el següent lema: *Nisi qui legitime certaverit*, lema basat en una frase del teòleg Pau de Tars, que és la següent *Non coronabitur nisi legitime certaverit*, “No serà coronat si no es competeix d'acord amb les normes”. Aquest lema fa referència a que aconseguir una victòria mitjançant accions immorals no es considerada una victòria com a tal i que pot enfadar a aquesta deessa. Clarament aquesta marca l’hereta de Giovanni Antonio i la continua fent servir.

La següent i última marca pertany a Benedetto Miloco i a Giovanni Valgrisi.

- Benedetto Miloco va ser un impressor que va exercir la seva activitat a Venècia entre 1671 i 1687.
- Giovanni Valgrisi va ser un impressor que va exercir a Venècia la seva activitat entre 1574 i 1575.

Aquesta marca representa a la Victòria. Veiem a aquesta deessa, vestida amb una túnica, a sobre d'un globus terraquí, símbol del poder terrenal que exerceix, sostenint amb la mà dreta una corona, premi per al vencedor que substitueix a la corona de llorer, i a la mà

esquerra una palma, també per simbolitzar la victòria en un certamen o qualsevol altre àmbit. Desconec el motiu de la tria de Giovanni, però el més probable és que Benedetto en algun moment s'apropriés de la marca de Giovanni.

5. CONCLUSIONS

Aquest treball ha analitzat i comentat les marques dels impressors els motius centrals de les quals fossin figures mitològiques i al·legòriques clàssiques, almenys totes aquelles que no presentaven cap dubte. En aquest apartat es plantejaran les conclusions que s'han extret a partir del comentari i de l'anàlisi.

Pel que fa al per què hi ha aquest tipus de figures en les marques ve per la influència del Renaixement, moviment que sorgeix entre els segles XV i XVI i que intenta reviuir idees de l'antiguitat. La influència d'aquest moviment arriba també a les marques però en gran part des de la mitologia i al·legories de la cultura romana més que no pas la grega. Les divinitats més cèlebres i conegudes en ambdues cultures es troben presents, però amb el nom llatí i, en alguns casos, amb la simbologia romana. També trobem representades en aquestes marques i lemes històries i versos presents en obres de poetes romans, com Ovidi o Virgili. Els lemes també es troben en llatí, encara que alguns també estan en grecs, tot i que molt pocs, menys de deu. Això és per considerar el llatí com una llengua de prestigi.

Començaré per les conclusions de les figures mitològiques. La majoria d'aquestes marques pertanyen totes a l'àmbit dels llibres i l'ofici d'impressor. Aquestes marques al·ludeixen a la música, la poesia i les arts (Apol·lo, Arió, Orfeu, Muses i les Tres Gràcies), a l'artesania i a la creació de coses (Aracne, Dèdal, Pandora i l'estàtua de Laocoont), a l'educació i la erudició o saviesa (Centaure i Minerva) i finalment a la divulgació d'aquests coneixements (Mercuri). Totes aquestes marques fan referència a funció de l'impressor de crear i divulgar coneixement i saviesa. Alguns impressors també vinculen aquestes figures amb les seves experiències personals i als noms de les seves biblioteques. Algunes figures mitològiques, però, pateixen canvis i algunes són adaptades a la ideologia del moment, és a dir, el cristianisme. Podem veure com les figures dels herois adopten el paper de model a seguir. En aquests herois es reuneixen totes les virtuts cristianes¹¹¹ i són representats vençant a un mal, seguint la idea de que Déu és el bé i el mal és tot allò que es desvia de Déu. Els herois, en aquest cas, representen a Déu, al bé, i els monstres als que maten, especialment algun monstre relacionat amb la serp o que tenen elements relacionat amb aquest animal, representen al mal. Alguns exemples d'això són: Apol·lo i Pitó, Bel·lerofont i la Quimera, Perseu i Medusa, Jàson i el drac o serp que protegeix la pell del moltó d'or.

¹¹¹ Prudència, Fortalesa, Justícia i Temprança

La figura més popular en aquest aspecte durant aquesta època és la figura d'Hèrcules, que és l'heroi per excel·lència a l'hora de representar aquesta idea. Podem veure representats els treballs on Hèrcules mata a monstres: el lleó de Nemea, la Hidra de Lerna i a Gerion. Hèrcules, com en els casos anteriors, és el bé i elimina al mal, que impedeix que una persona es desviï de les idees de Déu. També podem veure agrupacions de divinitats en una mateixa marca encara que no tinguin cap vincle en les històries. La més comuna és la de Minerva i Mercuri, que solen aparèixer als costats de la marca. Minerva esdevé en aquells temps la patrona o guardiana de les arts, ja que aquests són dos àmbits propis d'aquesta deessa, és a dir, la guerra i les estratègies militars i les arts i l'educació, coses que es troben a dins dels llibres, tant d'informació com els dibuixos i decoracions. Mercuri, com en la cultura romana i grega, manté aquesta funció de protegir i vigilar el comerç com també fer que per a la persona sigui propici. Per tant, el motiu pel qual surten tan sovint junts en les imatges, encara que mitològicament no tenen cap relació llevat del llaç parentiu, és per les seves funcions. Una protegeix les arts mentre que l'altre les divulga. Algunes altres d'aquestes agrupacions comunes són la Justícia i la Pau o la Fama i la Abundància.

Pel que fa a les figures al·legories la majoria representen virtuts cristianes. Podem veure com molts impressors tenen com a figura central en la seves marques a al·legories com l'Amistat, la Concòrdia, la Justícia, la Pau, la Prudència, la Saviesa i la Veritat representades com ho feien els romans, és a dir, vestint túniques i amb la mateixa simbologia, però estan adaptades per representar creences i idees del cristianisme, fins i tot les podem relacionar amb els deu manaments d'aquesta religió:

- Primer¹¹² i quart¹¹³ manament: Amistat i Concòrdia
- Cinquè¹¹⁴ manament: Pau
- Vuitè¹¹⁵ manament: Justícia, Saviesa i Veritat
- Sisè¹¹⁶, setè¹¹⁷, novè¹¹⁸, desè¹¹⁹: Prudència

¹¹² *Estimaràs a Déu sobre totes les coses.*

¹¹³ *Honraràs al teu pare i a la teva mare.*

¹¹⁴ *No mataràs.*

¹¹⁵ *No donaràs fals testimoni ni mentiràs.*

¹¹⁶ *No cometràs actes impurs.*

¹¹⁷ *No robaràs.*

¹¹⁸ *No consentiràs pensaments ni desitjos impurs.*

¹¹⁹ *No cobejaràs els béns aliens.*

També es poden veure imatges on es representa el fets extraordinaris de Déu, com per exemple el Griu, que simbolitza el seu poder, o el Fènix, que representa la seva resurrecció. Moltes d'aquestes marques, a més, van acompanyades per cites bíbliques, cosa que reafirmen en certa mesura aquestes creences i aquets valors dels impressors. Això no vol dir que totes les figures al·legòriques tinguin un rerefons cristià. Trobem marques amb la Fama, la Fortuna, l'Abundància, la Cornucòpia, la Victòria o l'Oportunitat com a motius centrals i són simplement una crida a la riquesa i a l'èxit que volen aconseguir o que han aconseguit amb la venda de llibres.

Considero que hi ha altres marques on res del que s'ha dit fins ara s'aplica. Molts impressors durant aquest temps van ser empresonats per les seva ideologia i creences contràries a la d'aquell moment. Per tant és molt probable que alguns impressors representessin les seves idees i creences mitjançant les figures mitològiques i al·legòriques per passar desapercebut, simulant que han triat certes figures per influència del renaixement o per semblar que són cristians i evitar ser empresonats, mentre que la marca té un significat totalment diferent.

Per tant, agafen i usen les representacions mitològiques i al·legòriques de la cultura grega i romana per aplicar-les i atribuir-les a aquells elements que encara no tenen representació en el cristianisme, com per exemple la Pau o la Justícia de Déu.

6. BIBLIOGRAFIA

6.1. Fonts

DELGADO CASADO, J., *Diccionario de impresores españoles: siglos XV-XVII*. Madrid: Arco/libros, 1996.

Lexicon iconographicum mythologiae classicae (LIMC). Artemis: Zürich, 1981.
Volums: II, IV i V.

BAUTISTA CARRASCO, J., *Mitología universal, historia y explicación de todos los siglos de los dioses de la India, el Thibet, la China, la Asia, el Egipto, la Grecia y el mundo romano; de las divinidades de los pueblos eslavos, escandinavos y germanos; de la idolatria y el fetichismo americanos y africanos, etc.* Madrid: Imprenta y librería de Gaspar y Roig, 1864.

GRIMAL, P., *Diccionario de mitología griega y romana*. Barcelona: Paidós, 1981.

POZO, J.M. del, *Ciceró, Marc Tul·li. De natura deorum*. La Naturalesa dels déus. Barcelona: Fundació Bernat Metge, 1988.

PABÓN, J.M., *Homero. Odisea*. Madrid: Editorial Gredos, 1993.

PARRAMON, J., *Les metamorfosis*. Barcelona: Quaderns Crema S.A, 2008.

CUARTERO IBORRA, F., *Teogonia*. Barcelona: adesiara editorial, 2012.

SEGALÁ Y ESTALELLA, L., *Homer. Iliada*. Barcelona: Espasa Libros, 1954.

GRAVES, R., *Los mitos griegos*. Madrid: Editorial Gredos, 2019.

ESCOSURA, P de la. *Manual de mitología*. Madrid: Maxtor, 1845.

FEARS, J.R., *The Cult of Virtues and Roman Imperial Ideology*. Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II, 17.2, 1981.

CASTELLANOS I VILA, J., *Hesíode. Teogonia; Els Treballs i els dies*. Barcelona: Edicions de la Magrana, 1999.

6.2. Referències bibliogràfiques

- BERGUA CAVERO, J., *Vidas paralelas, Alejandro-César*. Madrid: Editorial Gredos, 2007.
- CUATRECASAS, A., *Vida de los doce césares*. Barcelona: Ediciones Austral, 2010.
- VALVERDE SÁNCHEZ, M., *Argonáuticas*. Madrid: Editorial Gredos, 1996.
- ECHAVE-SUSTAETA, J., *Eneida*. Madrid: Editorial Gredos, 1992.
- ASCENSIÓN RECIO GARCÍA, T. de la & SOLER RUIZ, A., *Geòrgicas*. Madrid: Editorial Gredos, 1990.
- COBOS, A., *Història de Roma*. Barcelona: Fundació Bernat Metge, 2002.
- SCHRADER, C., *Historia, Libro II Euterpe*. Madrid: Editorial Gredos, 1992.
- CANTÓ LLORCA, J., *Historia natural*. Madrid: Cátedra, 2002.
- ANTÓN MARTÍNEZ, B., *Anales*. Madrid: Ediciones Akal, 2007.
- SEGURA MORENO, M., *Épica i tragedia arcaicas latinas: Livio Andrónico, Cneo Nevio, Marco Pacuvio*. Universidad de Granada, Granada, 1989.
- OROS RETA, J. & MARCOS CASQUERO M., *San Isidoro de Sevilla, Etimologías, Edición bilingüe*. Biblioteca de Autores Cristianos, Madrid, 2004.
- CRUZ HERRERO INGELMO M., *Pausanias. Descripción de Grecia, Libros I-II*. Editorial Gredos, Madrid, 1994.
- VELAZA, J., *Historia Augusta*. Cátedra, Madrid, 2022.
- Biblia catalana, traducció interconfessional*. Associació Bíblica de Catalunya. Editorial Claret, Barcelona, 2008.
- MORALEJO, J.L., *Horacio. Odas, Canto Secular, Epodos*. Editorial Gredos, Madrid, 2007.
- MORALEJO, J.L., *Horacio. Sátiras, Epítolas, Arte Poética*. Editorial Gredos, Madrid, 2007.
- GONZÁLEZ VÁZQUEZ, J., *Ovidio. Tristes, Pónticas*. Editorial Gredos, Madrid, 1992.
- SEGURA RAMOS, B. *Salustio. Guerra de Jugurta*. Editorial Gredos, Madrid, 2022.

EGGERS LAN. C., *Platón. Diálogos IV: República*. Editorial Gredos, Madrid, 1988.

6.3. Dictionaris

GAFFIOT, F. & FLOBERT, P., *Dictionnaire latin-français*. Paris: Hachette, 2001.

ALBERICH I MARINÉ, J., CUARTERO I IBORRA, F.J. & GRANADOS I SERRAT, J., *Diccionari grec-català : d'Homer al segle II dC*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2015.

SEVA I LLINARES, A., CONDOM I GRATACÒS, D. & SEVA, A., *Diccionari llatí-català*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1993.

6.4. Recursos digitals

Biblia Vulgata. Accessible a: <https://www.bible.com/es/versions/823-VULG-vulgata-latina>

Biblioteca Nacional de España, *Datos*. Accessible a: <https://datos.bne.es/inicio.html>

Bibliothèque Nationale de France, *BnF Data*. Accessible a: <https://data.bnf.fr>

CRAI Biblioteca de Fons Antic, *Marques d'impressors*. Accessible a: <https://marques.crai.ub.edu/ca/impressors>

Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani S.p.A. Accessible a: <https://www.treccani.it/enciclopedia/>

Marsh's Library, *CERL Thesaurus*. Accessible a: <https://data.cerl.org/thesaurus>

Portal de Archivos Españoles (PARES). Accessible a: <https://pares.culturaydeporte.gob.es/inicio.html>

The Perseus Project, *Perseus Digital Library*. Accessible a: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/>

Wikipedia. Accessible a: <https://es.wikipedia.org/>

7. ANNEXOS

En aquest apartat es mostraran les marques on es veu que hi ha presents elements mitològics i al·legòrics clàssics que més dubtes m'han causat i a les que no he pogut identificar la figura central:

Jakob Cammerlander

Etienne de Basignana

Bartolomeo Grassi

Georg Schlüter i Martin Happach

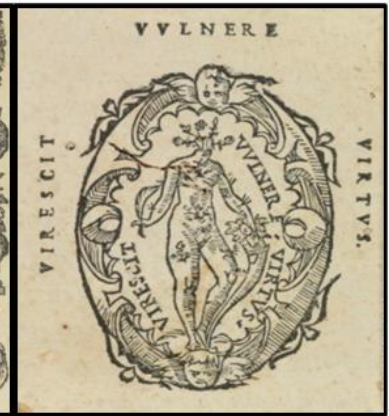
Francesco de Franceschi, Gaspare Bindoni, Eredi de Bevilacqua i Damiano Zenaro

Froben (Firma)

Lazarus Zetzner

Jean Jagourt i Louis Yvernage

Johann Ruland

Michele Bernia

Luís Estupiñán

Nicolás Nivelles

Étienne Prévosteau

Guillaume Morel

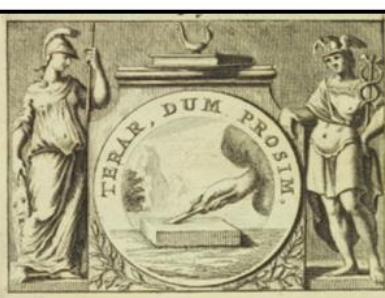
Guillaume Rouillé

Guillaume Rouillé i hereus; Claude Armand; Joan Amelló; Pedro i Pau Malo; Pierre, Mathieu, André, Jacob i Louis Prost; Francesc Oliva.

Pontio Bernardon

Officina Wetsteniana

Paolo Giunchi

Antoine Constantin

Carlo Porpora

Robertus Fouët Nicolaus
Buon i Sébastien
Cramoisy

Balthazar Bellère

Jean Herman Widerhold

André Pralard

Hendrick van Esch

Reinier Leers

Conrad Resch

Domenico i Giovanni Battista Guerra

Petrus Terrassonius

Henricus Wetstein

Angelo Pasinelli

Jean-Baptiste Deville

Guglielmo Zerletti